

Національна академія наук України
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича

Серія "Славетні постаті середньовіччя"

Олександр Майоров

ЕФРОСИНІЯ ГАЛИЦЬКА

ДОЧКА ВІЗАНТІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА
В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ РУСІ:
княгиня і черниця

Біла Церква
Видавець Олександр Пшонківський
2013

ББК 63.2(4)Я2

М 14

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Редакційна колегія серії:

*доктор історичних наук Володимир Александрович (Львів),
доктор історичних наук Леонтій Войтович (Львів) — відпов. ред. тому,
доктор історичних наук Олександр Головка (Київ),
доктор габілітований Мартин Гомза (Братислава, Словаччина),
доктор габілітований Даріуш Домбровський (Бидгощ, Польща),
доктор історичних наук Олег Купчинський (Львів),
доктор історичних наук Микола Литвин (Львів),
доктор історичних наук Олександр Майоров (Санкт-Петербург, Росія),
доктор історичних наук Іван Патер (Львів),
доктор історичних наук Віктор Пузанов (Іжевськ, Росія),
доктор історичних наук Олександр Ситник (Львів),
доктор історичних наук Сергій Сорочан (Харків),
доктор габілітований Марта Фонт (Печ, Угорщина).*

Рецензенти:

*член-кор. НАН України доктор історичних наук Гліб Івакін,
член-кор. НАН України доктор історичних наук Олександр Моця.*

ISBN 978-617-604-032-3 (серія)

ISBN 978-617-604-033-0

© Майоров О., 2012

© Пшонківський О. В., видавець, 2012

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Черговий випуск серії “Славетні постаті середньовіччя” присвяченій загадковій постаті — другій дружині галицько-волинського князя Романа Мстиславича, матері короля Русі Данила Романовича, жінці чия діяльність відіграла велику роль в становленні, політичному та культурному розвитку Галицько-Волинської держави у XIII ст. Навколо цієї постаті історики сперечаються вже майже два століття. Автору вдалося підвести певний підсумок цієї дискусії завдяки використанню різноманітних джерел, на які його попередники не звернули уваги.

Автор дослідження — професор доктор історичних наук Олександр Вячеславович Майоров, завідувач кафедри музеології історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету, провідний російський фахівець з середньовічної історії України та країн Центрально-Східної Європи, історії русько-візантійських відносин, який опублікував більше 200 наукових праць, у тому числі 4 монографії та ряд публікацій нових джерел.

ВСТУП

Єфросинія Галицька належить до найбільш видатних жінок в середньовічній історії України. Дочка візантійського імператора Ісаака II Ангела, вона стала дружиною великого князя Романа Мстиславича — творця Галицько-Волинської держави — і матір'ю короля Данила Романовича.

Рано овдовіла, Єфросинія прожила довге і складне життя, зробивши все можливе для того, щоб забезпечити спадкові права своїх синів Данила і Василя і затвердити їх як законних правителів Галицької та Волинської земель.

Княгиня підтримувала постійні контакти зі своїми численними грецькими родичами в різних країнах світу — в Нікейській імперії, Німеччині, Австрії та Угорщині. Вона була учасницею найважливіших зовнішньополітичних процесів свого часу, зокрема, переговорів про об'єднання Римської та Грецької церков, які вели папа Інокентій IV і нікейський імператор Іоанн III Ватац.

За візантійською традицією Єфросинія згадується в Галицько-Волинському літописі тільки за ім'ям свого чоловіка як “велика княгиня Романова”. Завдяки літописній згадці про храм, зведений над могилою княгині, що прийняла чернечий постриг після досягнення її синами повноліття, відомо чернече ім'я галицько-волинської правительки — Анна. Особисте світське ім'я княгині, що винесене в заголовок нашої книги, вдається встановити тільки за свідченням західноєвропейського джерела — синодика Шпеерського собору, де покоїться прах німецьких родичів Єфросинії¹.

Поява в Галицько-Волинській Русі візантійської царівни стало наслідком активної зовнішньої політики князя Романа Мстиславича, одним з найважливіших напрямків якої були відносини з Візантією.

Роман Мстиславич був головним військовим союзником імперії на початку XIII ст. В цей період держава ромеїв переживала тяжку політичну кризу, яку викликали повстання сербів і болгар, а також нищівні набіги половців. За свідченням Нікити Хоніата, тільки завдяки військовій допомозі галицького князя Романа вдалося припинити агресію степовиків². Обставини та час походу Романа на половців у розповіді Хоніата збігаються з повідомленнями руських літописів про походи до Степу галицько-волинського князя³.

¹ Детальніше про це див. у розділі 2 цієї книги.

² Nicetae Choniatae Historia / Rec. I. A. van Diemen. — Berolini; Novi Eboraci, 1975. — P. 522–523. — Російський переклад див.: *Никита Хониат*. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. — Т. II / Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. — СПб., 1862. — Т. II. — С. 245–246.

³ Див.: *Майоров О. В.* Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. — Біла Церква, 2011. — Т. I. — Розділи 16 і 18.

Окрім Нікити Хоніата про видатну роль Романа Мстиславича у боротьбі з ворогами імперії повідомляють ще деякі візантійські джерела, майже невідомі сучасним історикам-русистам. Це — розповідь Хроніки Феодора Скутаріота та поетичне свідчення Єфрема Енійського. Обидва автори загалом слідують за відомостями Нікити Хоніата, але доповнюють їх деякими новими подробицями⁴.

За звістками Історії Яна Длутоша та Густинського літопису, повалений візантійський імператор Олексій III Ангел після своєї втечі з Константинополя у 1203 р. деякий час перебував у Галичині, де мав зустріч з князем Романом. Дослідники піддають сумніву ці повідомлення і відхиляють можливість перебування на Русі імператора Олексія. Але цей факт підтверджується також свідченням італійського хроніста другої половини XIII – початку XIV ст. Бартоломео дель Фіадоні (Птоломей з Лукки). Цей автор міг безпосередньо спілкуватися з живими учасниками описуваних подій, бо багато років він був єпископом Торчелло (місто та острів у Венеціанській лагуні), мешканці якого разом із венеціанцями брали найактивнішу участь в обозі та здобутті Константинополя у 1203–1204 рр.⁵

Вплив візантійських традицій, пов'язаний з появою в Галичі царівни Єфросинії, яскраво виявився в різних сферах політичного і культурного життя Галицько-Волинської Русі і позначався протягом усього XIII ст.

Візантійським впливом проникнутий Галицько-Волинський літопис — єдиний у своєму роді пам'ятник давньоруського літописання. Властива йому нетипова для Русі форми оповіді, яка передбачала свідому відмову від розбивки матеріалу на щорічні статті, відповідає візантійським історичним творам. Як вірно зауважив свого часу Д. С. Лихачов: “перед нами не стільки літописець, скільки історичне оповідання більш зв'язного типу. Автор називає свій твір “хронографом”, і, дійсно, літературна манера автора найтісніше примикає до типу візантійських хронографів, що зв'язно описували історію царювання візантійських імператорів”⁶.

Особистим впливом великої княгині Єфросинії, на наш погляд, пояснюється поява у галицько-волинських князів незвичайних хрестильних імен,

⁴ Див.: *Майоров О. В.* Маловідомі грецькі джерела з історії русько-візантійських відносин початку XIII століття: текст, переклад, коментар // ЗНТШ. — Львів, 2010. — Т. CCLX. — Кн. 2. — С. 243–248.

⁵ Див.: *Майоров О. В.* Ангел в Галичі: чи міг візантійський імператор Олексій III відвідувати Романа Мстиславовича // Княжа доба. Історія і культура / Відп. ред. Л. Войтович. — Львів, 2010. — Вип. 3. — С. 133–164.

⁶ *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947. — С. 250.

таких як Данило, Лев та Іраклій. Останнє ім'я є зовсім унікальним для Русі і більш ніколи не трапляється серед Рюриковичів.

Виникнення імені князя Іраклія Даниловича було даниною духовним ідеалам доби Хрестових походів і пов'язане з культом Істинного Хреста Господнього. Хоча візантійського імператора Іраклія I, що повернув головну святиню усіх християн, Голгофський хрест, з перського полону, так і не було канонізовано церквою, пам'ять про нього широко вшановувалася як на християнському Сході, так і на Заході. Особливого піднесення інтерес до Іраклія набув у країнах Європи XII–XIII ст., його ім'я стало символом звільнення та оборони Святої Землі, що знайшло відображення у численних творах середньовічної літератури та мистецтва⁷.

Поруч із нетиповими для Рюриковичів “візантійськими” іменами культурно-політичний спадок “великої княгині Романової” полягає також у засвоєнні галицько-волинськими князями деяких атрибутів та символів імперської влади, що загалом не були властиві звичайному руським князям.

Це, перш за все, двоголовий візантійський орел, відомий з описів пам'яток монументальної скульптури та звісток про територіальні символи Галицько-Волинської Русі. Приналежність двоголового орла до місцевої геральдики Галичини та Волині у XV–XVI ст. засвідчується численними повідомленнями німецьких та польських письмових джерел, а також даними сфрагістики. Зауважимо, що за своїми кольорами й силуетами орли в зображеннях і описах гербів Червоної Русі та Перемишльської землі XV–XVI ст. наближені чи майже повторюють подібні візантійські зображення палеологівського часу⁸.

У зовнішньому вигляді галицько-волинських князів, зокрема Данила Галицького, наведеному у літописі, привертають увагу характерні атрибути царської гідності, яких не мали інші руські князі. Мова йде про нечуваний випадок носіння “грецького оловиру”, з якого було пошито парадне вбрання князя Данила⁹. Цим спеціальним терміном у Візантії визначався “істинний” або “царський” пурпур найвищої якості. Одяг з оловиру, за законами імперії мали право носити лише імператори та їх найближчі родичі. Подібні тканини, що були головним атрибутом царського стану, не можна було вільно продавати

⁷ Див.: *Майоров А. В.* О происхождении и символика имени князя Ираклия Даниловича // *ВИ.* — 2011. — № 3. — С. 110–121.

⁸ Див.: *Майоров А. В.* Немецкие хроники XV в. о геральдических знаках Галицкой и Волынской земель // *Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге)*. Мат-лы Междунар. научн. конф-ции. 22–24 октября 2010 г. / Отв. ред. А. И. Филюшкин. — СПб., 2010. — С. 178–183.

⁹ ПСРЛ. — М., 1998. — Т. II. — Стб. 814.

та вивозити у інші країни. Парадний одяг з грецького оловиру міг з'явитися у Данила лише завдяки його матері, візантійській царівні Єфросинії¹⁰.

Зовнішні атрибути царської гідності відповідають царському титулу галицько-волинських князів. Застосування титулів *цар* і *самодержець* та похідних від них епітетів до князів Галицько-Волинської Русі протягом XIII ст. засвідчується численими звістками письмових джерел. В той же час інтерес до царського титулу з боку правителів інших руських земель зникає; в тогочасних руських джерелах царський титул прикладається до великих монгольських ханів та ханів Золотої Орди¹¹.

Деякі риси візантійського імператора проглядають в політичній діяльності галицько-волинських Романовичів. Це стосується намагання розширити власні владні повноваження згідно до уявлень про владу василевса, претензій на інвеституру єпископів, засобів ведення політичної боротьби тощо. Під впливом візантійської доктрини божественного походження царської влади придворний літописець трактує виступи проти Данила невірних йому бояр та простих галичан як духовний злочин, послідовно іменуючи останніх "безбожними". Сам же Данило навпаки старанно вимальовується як правитель, наділений справжніми царськими чеснотами: християнським смиренням та великодушним вмінням прощати своїх найлютіших ворогів¹².

Починаючи з Романа Мстиславича галицько-волинські князі турбувалися про належну сакралізацію власної влади, засобом якої стало збирання високошанованих християнських реліквій. Подібну політику протягом багатьох століть проводили візантійські імператори, які зосередили у Константинополі майже всі знані реліквії християнського Сходу. Після пограбування візантійської столиці хрестоносцями у 1204 р. серед європейських володарів виникла ідея "перенесення імперії" (*translatio imperii*) через придбання та перенесення до своїх столиць константинопольських реліквій¹³.

Частки Істинного Хреста Господнього та інші християнські реліквії з початку XIII ст. з'являються у Галицько-Волинській Русі. Тоді ж до Галичини потрапляють моці Св. Онуфрія Великого, давнього єгипетського пустельника, високошанованого у багатьох країнах Європи. В Галичині, поблизу Старого

¹⁰ Див.: *Майоров А. В.* Греческий оловир Даниила Галицкого: из комментария к Галицко-Волынской летописи // ТОДРА. — СПб., 2011. — Т. LXII.

¹¹ Див.: *Майоров А. В.* Царский титул галицко-волинского князя Романа Мстиславича и его потомков // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. — 2009. — № 1-2. — С. 250-262.

¹² Див.: *Майоров О. В.* Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. — Біла Церква, 2011. — Т. II. — Розділ 38.

¹³ *Майоров А. В.* Восточнохристианские реликвии и идея "переноса империи": Византия, Балканы, Древняя Русь // *Религиоведение*. — 2011. — № 1. — С. 17-24.

Самбора складається один з найбільших у середньовіччі центрів вшанування цього святого¹⁴.

Отже метою нашої книги є пояснити ці та подібні історичні феномени, які лишаються ще нез'ясованими в літературі. Велике культурне та політичне піднесення Галицько-Волинської Русі у XIII ст. значною мірою може бути пов'язане з "візантійською спадщиною" царівни Єфросинії — однієї з найяскравіших і в той же час загадкових постатей середньовіччя, особа якої потребує подальшого вивчення.

¹⁴ Див.: *Майоров О. В.* Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич... — Т. II. — Розділ 39.

ДИСКУСІЯ ПРО ДРУГИЙ ШЛЮБ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Питання про другий шлюб Романа Мстиславича має значну літературу, яка виникла через суперечності з приводу походження нової дружини князя, на ім'я, як вважають одні, Анна, чи, як гадають інші, — Марія¹⁵. Руські літописи не дають ніяких вказівок з цього; галицький же літописець взагалі старанно ухиляється від того, аби називати княгиню по імені, вважаючи за краще іменувати її опосередковано, за ім'ям чоловіка — “великая княгиня Романовая”¹⁶.

Недостатньо переконливою здається версія про її походження з середовища волинського боярства, яку підтримують деякі новітні дослідники, чії аргументи в основному зводяться до того, що на початок XIII ст. на Русі вже не залишилось князів, родинні зв'язки з якими були б політично необхідними Роману¹⁷. Ще менше обґрунтованими, на наш погляд, є нещодавнє припущення, ніби друга дружина Романа була жінкою низького походження або взагалі не була законною дружиною князя¹⁸.

Візантійське походження дружини Романа

Разом з тим, в літературі питання значного розвитку набула версія візантійського походження другої дружини Романа Мстиславича, вперше запропонована ще в XIX ст. та в наш час найповніше аргументована І. Гралею, Л. В. Войтовичем та Д. Домбровським¹⁹.

¹⁵ Найповніший огляд думок див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* — Poznań; Wrocław, 2002. — S. 34–40.

¹⁶ ПСРЛ. — М., 1998. — Т. II. — Стб. 726, 727, 733–734, 735.

¹⁷ *Котляр Н. Ф.* 1) Галицко-Вольнская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. (К XVIII конгрессу византинистов) / Отв. ред. П. П. Толочко. — Киев, 1991. — С. 95–97; 2) Дипломатия Южной Руси. — СПб., 2003. — С. 97–102; *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. — Київ, 2001. — С. 141–142. — Заперечення див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* — S. 37; *Войтович Л.* Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського) // Княжа доба. Історія і культура / Відп. ред. Я. Ісаєвич. — Львів, 2007. — Вип. 1. — С. 48–50.

¹⁸ *Толочко О.* Як звали другу дружину Романа Мстиславича? // *Confraternitas.* Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. — Львів, 2006–2007. — С. 99.

¹⁹ *Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściławicza* // *SO.* — Warszawa, 1982. — R. XXXI. — № 3–4; *Войтович Л. В.* 1) Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 67, 71–72,

До найважливіших аргументів на користь такої версії можна віднести такі. Ніхто з Рюриковичів не вважав себе близькими родичами нащадків Романа Мстиславича від другого шлюбу і не опікувався його синами, коли вони залишилися малолітніми сиротами після загибелі їх батька. Тлумачити цей факт на користь походження Романової удови з середовища волинського боярства і тим більше підкріпити ним версію про її низьке походження і незаконний статус навряд чи можливо, оскільки, як відомо, свою кривність із удовою Романа визнавали польський князь Лешко Білий і угорський король Андрій II: Лешко називав її “ятров’ю”²⁰, саме так своєю “ятров’ю” називав її і Андрій²¹.

“Ятровь” чи “ятри” в древньоруській мові означало (в буквальному значенні) “невістка, жінка брата”²². Роман Мстиславич та Лешко Білий як прямі внуки Болеслава III Кривоустого (1102–1138) доводились один одному двоюрідними братами, і тому удова Романа цілком підходила під визначення “ятрівки” Лешка. З Андрієм II спорідненість Романа була віддаленішою: будучи правнуками Мстислава Володимировича (1125–1132) вони могли вважатися братами лише в третьому ступені. При такій віддаленій спорідненості, на думку Л. В. Войтовича, угорський король міг визнавати удову Романа своєю “ятрівкою” лише через їх близьку спорідненість з візантійськими імператорами²³.

Про візантійське походження другої дружини Романа свідчить також поява у синів та внуків цього подружжя незвично великої кількості грецьких імен, серед яких було декілька зовсім нетипових для Рюриковичів, які ніколи раніше не зустрічалися у руських князів — Данило (Данііл), Саломея, Софія, Іраклій, Лев²⁴.

На користь спорідненості нової галицької княгині з династією Ангелів можуть свідчити повідомлення західноєвропейських та руських джерел про

224, 376, 380–381, 402; 2) Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів, 2001 (Історичні та культурологічні студії. Вип. 3). — С. 22–23; 3) Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 484; *Dąbrowski D.* 1) *Rodowód Romanowiczów...* S. 34–40; 2) *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. — Kraków, 2008. — S. 265–266.

²⁰ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 719.

²¹ Там само. — Стб. 717, 727–728.

²² Так цей вираз пояснюється в словнику І. І. Срезневського, де як приклад наводиться, зокрема, згадка Іпатіївського (Галицько-Волинського) літопису про “велику княгиню Романову” як “ятрівку” угорського короля. — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. — М., 2003. — Т. III. — Стб. 1673–1674.

²³ *Войтович Л.* Мати короля Данила... — С. 46–47.

²⁴ *Grala H.* *Drugie małżeństwo Romana Mściślawicza*. — S. 123; *Dąbrowski D.* *Rodowód Romanowiczów...* — S. 38–40; *Войтович Л.* Мати короля Данила... С. 55.

Іл. 1. Зовнішній вигляд візантійських імператриць та царівен.
Фрагмент мозаїки “Імператриця Федора з приближеними”.
Середина VI ст. (Базиліка Сан-Віталі. Равенна, Італія)

відвідання скинутим імператором Олексієм III Галича після здобуття Константинополя хрестоносцями²⁵. На прямі контакти галицько-волинського князя з імператором Олексієм вказує повідомлення новгородського паломника Добрині Ядрейковича, який бачив в Константинополі послів Романа Мстиславича (травень 1200 р.)²⁶.

Шлюб Романа з якоюсь поважною візантійкою, можливо навіть родичкою візантійського імператора міг бути укладеним як результат, а, можливо, і умова воєнно-політичного союзу галицько-волинського князя з Олексієм III, що склався в останні роки XII ст. Виявом цього союзу стали успішні наступальні дії галицько-волинського князя проти половців, котрі зупинили їх набіги на Візантію, що набули на той час нечуваного раніше розмаху²⁷.

²⁵ Детальніше див.: *Майоров О. В.* Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. — Біла Церква, 2011. — Т. I. — Розділи 14 і 15.

²⁶ Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия. С предисловием и примечаниями П. Савваитова. — СПб., 1872. — С. 78–79.

²⁷ Про такий союз див.: *Майоров О. В.* Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич... — Т. I. — Розділ 16.

Династичні шлюби у зовнішній політиці імперії

За допомогою династичних шлюбів правителі Візантії прагнули вирішувати найгостріші зовнішньополітичні проблеми імперії, утихомирюючи своїх ворогів і набуваючи союзників. Саме у такий спосіб Ісаак II, наприклад, зумів врегулювати стосунки з Сербією і Угорщиною. Свою племінницю Євдокію Ангеліну (молодшу дочку майбутнього імператора Олексія III, що знаходився в той час у вигнанні в Палестині) Ісаак видав за сина великого жупана Стефана Немані, майбутнього сербського царя Стефана Первовінчаного²⁸. З юною дочкою короля Бели III василевс одружився сам, і цей шлюб став основою не лише для припинення ворожих дій правителя Угорщини, але і повернення імперії відлучених в неї раніше територій на Балканах²⁹. У 1193 р. для зміцнення союзу з новим королем Сицилії Танкредом (1190–1194), Ісаак видав за його сина і співправителя Рожера III (1190–1193) свою дочку Ірину³⁰.

Цю політику продовжив наступник Ісаака II Олексій III. За повідомленням Нікити Хоніата, він збирався видати своїх дочок Анну та Ірину за іноземних християнських государів, аби обернути їх до союзу з Візантією³¹. Свою онуку Феодору, дочку Анни від першого шлюбу з севастократом Ісааком Комнином, імператор віддав за двоюрідного брата болгарського царя Калояна на ім'я Іванко, що перейшов на бік Візантії і прийняв нове ім'я Олексій³². Не маючи можливості силою подавити заколот колишнього візантійського намісника в Македонії Добромира Хриза, що оголосив себе незалежним правителем, Олексій III уклав з ним мир і видав за нього одну зі своїх родичок³³.

Немає жодного сумніву в тому, що найбільш впливові і сильні у військово-відношенні руські князі в кінці XII ст. також входили в орбіту матримо-

²⁸ *Ласкарис М.* Візантиске принцезе у середньовековій Сербії. Пролог історії і візантиско-српски односи од краја XII до средина XV века. — Београд, 1926. — С. 24–31; *Каждан А. П.* Когда Евдокия вышла замуж за Стефана Неманича? // *Источники и историография славянского средневековья.* — М., 1967. — С. 216–217.

²⁹ *Moravcsik Gy.* Byzantion and the Magyars. — Budapest, 1970. — P. 92–94; *Makk F.* The Arpads and the Comneni. Political relations between Hungary and Bizantium in the 12th century. — Budapest, 1989. — P. 112–113, 120–121.

³⁰ *Βάρζος Κ.* Η γενεαλογία των Κομνηνών. — Θεσσαλονίκη, 1984. — Τ. 2. — Σ. 814.

³¹ *Nicetae Choniatae Historia / Rec. I. A. van Dieten.* Berolini; Novi Eboraci, 1975. — P. 508. — Російський переклад див.: *Никита Хоніат.* Історія, починаючися с царствования Иоанна Комнина. — Т. II / Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. — СПб., 1862. — С. 224.

³² *Βάρζος Κ.* Η γενεαλογία των Κομνηνών. — Τ. 2. — Σ. 507–511.

³³ *Nicetae Choniatae Historia.* — P. 507. — Російський переклад див.: *Никита Хоніат.* Історія... — Т. II. — С. 223.

ніальних розрахунків візантійських імператорів. Про це свідчить відзначений в Іпатіївському літописі під 1194 р. епізод сватання до внучки київського великого князя Святослава Всеволодовича Євфимії Глібівни якогось візантійського “царевича”. Свати прибули до Києва, коли Святослав був вже при смерті: “приде емоу весть от сватовъ, иже идяхоуть поимати вноуки Святославле Глебовны Офимьи за царевича”³⁴.

Факт сватання, зафіксований в автентичному давньоруському джерелі, як правило, не викликає у дослідників заперечень. Мабуть, згаданим в літописі “царевичем” міг бути син візантійського імператора Ісаака II Олексій, майбутній імператор Олексій IV³⁵. У літературі зазвичай розглядають можливий шлюб “царевича” з Євфимією Глібівною як факт, що відбувся³⁶. Проте абсолютно очевидно, що до укладення шлюбу справа тоді не дійшла.

Цьому перешкодила смерть Святослава Всеволодовича, що сталася незабаром по сватанні “царевича”³⁷. Батько ж Євфимії — Гліб Святославич, що був тоді переславським князем³⁸, — навряд чи міг зацікавити візантійського імператора як важливий союзник. Правда, Гліб був одружений з дочкою Рюрика Ростиславича³⁹, що змінив Святослава Всеволодовича на київському столі, і Євфимія Глібівна, таким чином, доводилася онукою новому київському князеві. Проте в джерелах немає відомостей про посольство до Рюрика сина візантійського імператора з підтвердженням колишніх шлюбних намірів. Крім того, сам візантійський імператор Ісаак II незабаром був повалений з престолу, а

³⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 680.

³⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ, 1992. — Т. II. — С. 215; *Лонарев Х. М.* Брак Мстиславны (1122 г.) // ВВ. — СПб., 1902. — Т. IX. — С. 419; *Пресняков А. Е.* Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. — М., 1993. — С. 382; *Baumgarten N. de.* Généalogies et mariages occidentaux des Ruricides Russes. Du Xe au XIIIe siècle. — Roma, 1927 (Orientalia Christiana. IX. Ser. I. Nr. 35). — Tabl. IV; *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 496–497; *Паушто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 201; *Толочко П. П.* Древний Киев. — Киев, 1983. — С. 271; *Grala H.* Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII w. // ВР. — Poznań, 1985. — Т. II. — С. 127; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі... — С. 409; *Dąbrowski D.* Genealogia Mściślawowiczów. — S. 459.

³⁶ Див., наприклад: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 215; *Baumgarten N. de.* Généalogies et mariages occidentaux des Ruricides Russes. — Tabl. IV; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі... — С. 409.

³⁷ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 680–681.

³⁸ Див.: *Донскої Д. В.* Рюриковичи. Исторический словарь. — М., 2008. — С. 233.

³⁹ Шлюб був укладений у 1182 р. — ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 625.

Іл. 2. Портрет Нікити Хоніата. Мініатюра Віденського списку Історії Нікити Хоніата. Перша половина XIV ст. (Віденська національна бібліотека)

його син Олексій мав шукати собі заступників серед вождів Четвертого Хрестового походу⁴⁰.

У Константинополі проте продовжували уважно придивлятися до князів, що правили на Русі, і перш за все до нового київського князя Рюрика Ростиславича. Про це прямо свідчать дані візантійських авторів того часу.

Видатний історик і державний діяч Нікіта Хоніат (бл. 1155 – бл. 1217), що займав при Ісааці II посаду імператорського секретаря, а потім був намісником у Філіпполі (суч. Пловдив) і що досяг вершин кар'єри за Олексія III, займаючи ряд вищих посад в імперії і дослужившись до чину логофета секретів, ідентичного у той час чину великого логофета (голови урядового кабінету), відзначає в своїй Історії важливі факти політичного життя Південної Русі кінця XII – початку XIII ст., що мали значення для зовнішньої політики імперії⁴¹.

⁴⁰ Про його подальшу долю див.: *Майоров О. В.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич... – Т. I. – Розділи 10 і 15.

⁴¹ Про біографію та творчість Нікити Хоніата див.: *Успенский Ф. И.* Візантійський письменник Нікіта Акомінат из Хон. – СПб., 1874; *Dietsen J. L. van.* Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin, 1971;

Візантійські власті, вочевидь, як і раніше робили б ставку на київського князя як традиційно найбільш сильного князя Русі, якби в кінці XII ст. не зійшла зірка іншого південноруського правителя, що об'єднав під своєю владою Волинь та Галичину і що почав боротьбу за Київ. За оцінкою Нікити Хоніата, київський князь Рюрик поступався галицькому князеві Роману, сильнішому і майстернішому у військовій справі. Крім того, в політиці Рюрика Візантію не влаштовувала його прихильність до союзу з половцями, які становили головну частину його війська, розбитого Романом⁴².

Рід Каматирів

За припущенням І. Гралі, союз Олексія III Ангела з Романом Мстиславичем проти болгар та половців було скріплено шлюбом галицько-волинського князя з Марією Каматирою, родичкою імператриці Єфросинії, дружини Олексія III. Рід Каматирів належав до верхівки візантійської знаті: в кінці XII – початку XIII ст. з нього походять два константинопольських патріарха і численні царедворці. Константинопольський патріарх Іоанн X Каматир (1198–1206), на думку Гралі, мав би сприяти розриву першого шлюбу Романа Мстиславича з Предславою, дочкою київського князя Рюрика Ростиславича, одруженого з половецькою княжною, котрий підтримував союз з половцями. Наприкінці життя удова Романа не випадково підтримувала свого сина Данила в його прагненні до унії з Римом, оскільки серед представників роду Каматирів було декілька знаних прихильників такої унії⁴³.

Гіпотезу І. Гралі приймає Є. Домбровська, висуваючи на її підтримку додаткові аргументи, зокрема, факт, що Марія мала доводитися близькою родичкою — дочкою, племінницею чи онукою — логофету дрома Іоанну Каматиру, одному з найближчих соратників імператора Мануїла I, через якого Каматири могли отримати реліквію, що належала василевсу — коштовний хрест з часткою Древа Животворящего хреста, котра потім потрапила до Романа Мстиславича і його нащадків, а нині зберігається в ризниці Собору Паризької Богоматері⁴⁴.

Цю гіпотезу, втім, не можна вважати доведеною. Серед родичок імператриці Єфросинії, дочки пансеваста севаста і єпарха Константинополя Андро-

Hunger H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. — München, 1978. — Bd. I. — S. 429–441; *Каждан А. П.* Никита Хоніат і його время. — СПб., 2005; *Бибиков М. В.* Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. — М., 2004. — С. 368–374/

⁴² Nicetae Choniatae Historia. — P. 523.

⁴³ *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana Mściśławicza.

⁴⁴ *Dąbrowska E.* Jeszcze o relikwii Krzyża Świętego i relikwiarzu koronacyjnym królów polskich // KH. — 1993. — R. 100. — Nr. 2. — S. 7.

ніка Дуки Каматира, не вдається відшукати жодної, що хоча б якось підходила на роль дружини галицько-волинського князя чи взагалі якось пов'язаної із Руссю⁴⁵. Заслуга І. Гралі полягає в тому, що він, безперечно, підсилив версію візантійського походження другої дружини Романа Мстиславича новими аргументами. Але його припущення відносно Марії Каматири не можна визнати переконливим⁴⁶.

Однією з вад такого припущення, на наш погляд, є неможливість пояснити причину тісних контактів та підтримки, яку надавав удові Романа та її синам угорський король Андрій II.

В кінці XII – першій третині XIII ст. правителі Угорщини постійно претендували на владу в Галичі, вважаючи себе законними королями Галичини, чий права були санкціоновані Римом: сам король Андрій, а також його сини Коломан і Андрій-Молодший безпосередньо правили в Галичі, займаючи там княжий стіл⁴⁷.

Проте, під час правління Романа Мстиславича, а також протягом декількох років після його смерті угорський король відмовлявся від будь-яких претензій на Галич, надаючи цілковиту підтримку Данилові та його матері. М. С. Грушевський припускав, що в цей період Андрій признавав Данила законним правителем Галичини⁴⁸. Не виключено, однак, що в угорського короля могли бути й якісь далекосяжні плани відносно малолітнього Романовича по перетворенню його в свого васала⁴⁹.

Попри все, Андрій II почав надавати підтримку удові Романа (також і військову) відразу після загибелі її чоловіка. Саме до угорського короля насамперед звернулася удова галицька княгиня, зустрівшись з ним в м. Санок: “по смерті Романове снимался король со ятровью своею во Саноце. Прияль бо бе Данила, како милога сына своего, оставил бо бе оу него (в Галичі. — *О. М.*) засадоу — Мокья великаго слепоокого, и Корочюна, Вьлпта, и сына его Витомира, и Благиню, иньи Оутры многи”⁵⁰.

⁴⁵ Про родичів імператриці Єфросинії з боку батька див.: *Polemis D. I. The Doukai. A contribution to byzantine prosopography.* — London, 1968.

⁴⁶ Заперечення див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* — S. 38–40; *Войтович Л. Мати короля Данила...* — С. 53–56.

⁴⁷ Докл. див.: *Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община.* — СПб., 2001.

⁴⁸ *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* — Київ, 1993. — Т. III. — С. 26.

⁴⁹ Див.: *Волощук М. “Угорське дитинство” князя Данила Романовича (1206–1210 рр.)// На вітар історії України. Ювілейний збірник на пошану В. В. Грабовецького.* Івано-Франківськ, 2008.

⁵⁰ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 717.

Тільки завдячуючи цій угорській “засаді” вдалось тоді відбити похід на Галич кийвського князя Рюрика Ростиславича, а також примусити галичан прийняти владу “великої княгині Романової”, котра не мала у них популярності: “и за то не смеша Галичане ничто же створити, бѣ бо инехъ много Оугоръ”⁵¹.

Коли ж Данило і його мати все-ж були змушені покинути Галич, Андрій II не тільки дав притулок княжичу при своєму дворі⁵², але навіть мав намір зробити його своїм спадкоємцем, одруживши зі своєю дочкою⁵³. Коли ж цей шлюб не склався, король надав Данилові велике військо для походу на Галич та відвоювання влади в головних на той час претендентів на спадок галицьких князів — братів Ігоревичів. Тільки за допомоги угорців юному Данилові вдалося вибити чернігівських князів зі Звенигорода й Галича і розбити їх союзників — половців⁵⁴. Свою розповідь про ці події літописець резюмує характерною фразою: “Король же Андреи не забы любви своея первыя, иже имеаше ко братоу си великомуу князю Романови, но посла воя своя и посади сына своего [Даниила] в Галичи”⁵⁵.

Згадка літописця про “любов” між Андрієм II і Романом Мстиславичем також може свідчити (хоча й опосередковано) про якісь родинні відносини між ними. Схоже, не випадково увесь час княжіння Романа в Галичі угорські королі Імре I та Андрій II не заперечували його княжих прав⁵⁶.

Показово, що коли галичани, невдоволені удовою Романа, яка правила від імені малолітнього Данила, змусили її залишити Галич, угорський король заступився за свою “ятрівку” й силою зброї змусив галичан знову прийняти її⁵⁷. Після чергового вигнання Данила та його матері з Галича Андрій знову зібрав військо й вирушив їм на допомогу, і лише заколот угорських баронів, що закінчився вбивством королеви Гертруди, змусив Андрія припинити похід⁵⁸.

Як вже зазначалося, за подібних обставин підтримка угорського короля, надана “великій княгині Романовій” та її малолітньому сину, могла бути обумовлена їх близькою спорідненістю, причому не з боку загиблого чоловіка княгині, а по лінії її батьків⁵⁹. Цій підтримці, ймовірно, сприяло й знатне по-

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. — Стб. 719.

⁵³ Там само. — Стб. 723.

⁵⁴ Там само. — Стб. 724–727.

⁵⁵ Там само. — Стб. 726–727.

⁵⁶ Цей факт визнає і Граля, пояснюючи його впливом на зовнішню політику Угорщини Візантії, а також загальною зацікавленістю обох держав в ослабленні придунайських половців, чому сприяли успішні воєнні дії Романа (*Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mścislawicza.* — S. 122–123).

⁵⁷ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 727–728.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ *Войтович Л.* Мати короля Данила... С. 47.

ходження другої дружини Романа, яке змушувало рахуватися із нею правителів Угорщини і Польщі. З цього випливають, мабуть, також її власні владні амбіції, які були так не до вподоби галичанам, що докоряли їй — “хотяща бо княжити сама”⁶⁰.

Дочка Ісаака II від Маргарити Угорської

Ані Олексій III, ані його дружина Єфросинія не мали прямих родинних зв'язків з угорською королівською сім'єю, нічого не відомо й про спорідненість з Арпадами жодного з представників родини Каматирів, що жили на межі XII–XIII ст. Але такі зв'язки були в попередника Олексія III Ісаака II, котрого той позбавив влади й осліпив. Другий шлюб Ісаак мав з дочкою угорського короля Бели III Маргаритою, яка отримала по прибутті в Візантію ім'я Марія⁶¹. Імператриця Марія-Маргарита, таким чином, доводилась рідною сестрою королю Андрію II, а її діти — племінниками.

Опираючись на ці аргументи, Л. Є. Махновець та Л. В. Войтович висунули версію про те, що друга дружина Романа Мстиславича була дочкою Ісаака II від шлюбу з Марією-Маргаритою⁶². Своє припущення Л. В. Войтович підтверджує такими розрахунками: “Марія-Маргарита була видана за Ісаака II восени 1185 р., Анна (так дослідник іменує другу дружину Романа. — О. М.) могла народитися вже в 1187 р., в 1200 р. бути видана за Романа, а в 1201 р. народити сина Данила”⁶³.

Це припущення вважає ймовірним і Д. Домбровський. За його розрахунками, старша дитина Романа і його другої дружини могла з'явитися на світ між 1199 та 1201 рр. (історик припускає можливість укладання їх шлюбу ще в 1199 р.), близько 1201 р. народився Данило, а десь за два роки — Василько. Позаяк, одружуючись, Марія (Домбровський не без вагань схиляється на користь такого імені другої дружини Романа) на час свого одруження вже мала досягти дітородного віку, який, на думку дослідника, становив на той час біля 14 років⁶⁴.

⁶⁰ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 727.

⁶¹ Βάρζος Κ. Η γενεαλογία των Κομνηνών. Θεσσαλονίκη, 1984. — Т. 2. — Σ. 814–815.

⁶² Махновець Л. [Коментар] // Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. — Київ, 1989. — С. 369, прим. 2 (до 6710 р.); Войтович Л. Мати короля Данила. — С. 51.

⁶³ Войтович Л. Мати короля Данила. — С. 51

⁶⁴ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. — S. 265. В чотирнадцять років оцінюють мінімальний дітородний вік середньовічної європейської жінки й інші сучасні фахівці з історичної генеалогії (див.: Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. — Wrocław, 1973. — Т. I. — S. 25).

Якщо це так, то друга дружина Романа мала з'явитися на світ не пізніше 1185 р., а її гадана мати — імператриця Марія-Маргарита — не пізніше 1171 р. Однак наведені розрахунки не відповідають свідченням джерел, що дійшли до наших часів.

За свідченнями Нікити Хоніатаудівець Ісаак одружився з угорською принцесою, коли тій ще не виповнилося й десяти років: "Тоді цар побажав зів'язати собі дружину з чужоземного роду, тому що та, на якій він раніше був одружений, померла. Отже, умовившись через послів з угорським королем Белою, він узяв за себе дочку його, яка ще не досягла десятирічного віку"⁶⁵.

Цей шлюб був укладений невдовзі після того, як Бела III, овдовівши після смерті Агнії-Анни Антиохійської, зведеної сестри дружини візантійського імператора Мануїла I Марії, матері Марії-Маргарити, звернувся до Константинополя із проханням видати за нього Феодору, удову знаного полководця імперії, севаста Андроніка Лапарда і племінницю Мануїла I. Ісаак II не забрав відсилати за кордон родичку попереднього імператора і тому відхилив пропозицію Бели III. Намагаючись компенсувати відмову, він сам попросив руки юної дочки угорського короля⁶⁶.

Датувати укладання цього шлюбу можна тільки за опосередкованими відомостями. Через величне весілля василевса, котре мало відбутися в Константинополі, було введено особливий податок, основний тягар якого ліг на балканські провінції імперії. Це стало приводом для початку визвольного повстання в Болгарії, що спалахнуло в 1186 р. і привело до створення Другого Болгарського царства. Стягнення податку (яке мало передувати весіллю) відбувалось в кінці осені і на початку зими 1185 р. Звідси, вкладання шлюбу і весільна церемонія мали статися або наприкінці 1185 р., або, що більш ймовірно, на початку 1186 р.⁶⁷

Отже, імператриця Марія-Маргарита мала народитися бл. 1177 чи, на край, 1176 рр. Досягти дітородного віку вона могла не раніше 1190 р.⁶⁸

⁶⁵ Перекладено за російським виданням: *Никита Хониат*. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. — Т. II / Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. — СПб., 1862. — С. 18.

⁶⁶ *Βάρζος Κ.* Η γενεαλογία των Κομνηνών. — Т. 2. — Σ. 815.

⁶⁷ *Литаврин Г. Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. — М., 1960. — С. 441; *Dieten J. L.* Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. — Berlin, 1971. — S. 88–90; *Malingoudis Ph.* Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates // *Byzantina*. — Salonika, 1980. — Т. X. — S. 113 f.; *Prinzling G.* Demetrios-Kirche und Aseniden-Aufstand. Zur chronologischen Präzisierung der Frühphase des Aseniden-Aufstandes // *ЗРВИ*. — Београд, 1999–2000. — Књ. 38. — S. 264–265.

⁶⁸ Гадана дочка Марії-Маргарити й Ісаака II, таким чином, мала б одружитись з Романом Мстиславичем у віці 9 чи 10 років (в залежності від того, яку з запропонованих

Іл. 3. Аспрон трахи Ісаака II. Монета з електри з зображенням Св. Діви Марії з немовлям Ісусом. Константинополь. 1180–1190 і роки. Музей історії мистецтва (Сен-Дені, Франція)

Ці розрахунки відповідають наявним відомостям про нащадків Ісаака II та Марії-Маргарити. Відомо про двох їх синів, що народилися в середині 1190-х років:

1. Іоанна (1193–1259), котрий, досягши повноліття, виїхав в Угорщину, де в 1227–1242 рр. був правителем Срему і Бача в якості васала короля Бели IV;

2. Мануїла (після 1195–1212), которого всиновив і зробив своїм спадкоємцем Боніфацій Монферратський, одружившись з Марією-Маргаритою в травні 1204 р., однак згодом син Боніфація Гійом запроторив свого зведеного брата в замок Монферрат, де той деякий час знаходився разом з екс-імператором Олексієм III⁶⁹.

в літературі дає її одруження вважати більш правильною — 1199 чи 1200 рр.). Отже, перше немовля мало народитися від цього шлюбу не раніше 1203–1204 рр. Втім, літописна хронологія народження синів Романа досить умовна, що створює підґрунтя для всіляких здогадок та припущень (див., наприклад: *Толочко А. П.* Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого? // *СР.* — М., 2007. — Т. 7).

⁶⁹ *Βάρζος Κ.* Η γενεαλογία των Κομνηνών. — Т. 2. — Σ. 797–798, 815–816.

Про дітей, народжених Марією-Маргаритою в шлюбі з Ісааком II раніше 1193 р., немає жодних відомостей. Немає також відомостей, що у цього подружжя могли бути нащадки жіночої статі. Ці обставини також виключають можливість одруження Романа Мстиславича з дочкою Ісаака II від другого шлюбу. Якщо навіть припустити, що Нікіта Хоніат і інші візантійські історики могли з якихось причин залишити поза увагою факт видання візантійської царівни заміж за руського князя⁷⁰, то важко припустити, щоб в жодному історичному документі імперії не було відзначено факту народження дітей в царській сім'ї, особливо в період, коли Ісаак II знаходився при владі.

Можливість одруження Романа з дочкою Ісаака II від Маргарити Угорської виглядає сумнівною і з огляду на плани угорського короля Андрія II, рідного брата Маргарити і дядька її ймовірної дочки — удови Романа, — видати власну дочку Марію за сина Романа Данила, про що повідомляє Галицько-Волинський літопис⁷¹.

⁷⁰ Так вважає, зокрема, І. Граля і Л. В. Войтович (*Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawicza.* — S. 126; *Войтович Л. Мати короля Данила...* — С. 55–56).

⁷¹ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 723.

СТАРША ДОЧКА ІМПЕРАТОРА ІСААКА ІІ

На нашу думку, майбутню галицько-волинську княгиню, дружину Романа Мстиславича і матір його синів Данила й Василька, варто шукати серед дочок Ісаака ІІ, народжених ще до того, як він став візантійським імператором.

Свого часу таку спробу зробив М. О. Баумгартен, дійшовши висновку, що найімовірнішою візантійською дружиною Романа могла бути одна з невідновлених дочок Ісаака від першого шлюбу⁷². Однак в подальшому історик відмовився від цієї ідеї, мабуть, не знайшовши серед відомих йому візантійських царівен жодної пасуючої кандидатури. Наостанок Баумгартен обмежився вельми невизначеним позначенням другої дружини Романа (іменованої ним Анною) як такою собі родичкою Ісаака ІІ⁷³. Втім, в цьому рішенні історик також не був впевнений: в іншому місці своєї головної праці з генеалогії древньоруських Рюриковичів він атрибутував Анну як родичку Олексія ІІІ⁷⁴.

Слідом за М. О. Баумгартеном більшість дослідників, що прийняли аргументи відносно візантійського походження “великої княгині Романової”, також ухильно відповідали на питання про її можливе походження, пропонуючи шукати її серед родичок імператора Ісаака ІІ взагалі⁷⁵, або обмежувалися ще більш загальною вказівкою на її можливе візантійське коріння⁷⁶. Підсумовуючи ці невтішні пошуки, О. П. Каждан повною мірою міг вважати, що походження другої дружини Романа й надалі залишається неясним. Незадоволений аргументами Баумгартена, Каждан взагалі узяв під сумнів грецьке походження Анни і її спорідненість з династією Ангелів⁷⁷.

⁷² *Баумгартен Н.* Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // *Летопись Историко-родословного общества в Москве.* — М., 1909. — Вып. 1 (17). — С. 9–11.

⁷³ *Baumgarten N. de.* Généalogies et mariages occidentaux des Ruricides Russes. Du Xe au XIIIe siècle. — Roma, 1927 (*Orientalia Christiana.* — Т. 35). — P. 23. — Tabl. V. — Nr. 47.

⁷⁴ *Ibid.* — P. 47. — Tabl. XI. — Nr. 1.

⁷⁵ *Dworzaczek W.* Genealogia. Tablice. — Warszawa, 1959. — Tabl. 27; *Schwennicke D.* Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischer Staaten. — Marburg, 1984. — Bd. II. — Tabl. 136.

⁷⁶ *Świeżawski A.* Ziemia Bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462. — Częstochowa, 1990. — S. 31; *Font M.* Oroszország, Ukrajna, Rusz. — Pécs, 1995. — O. 73.

⁷⁷ *Kazhdan A.* Rus' — Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // *Harvard Ukrainian Studies.* 1988–1989. — Т. 12–13. — P. 424.

Відомості Нікити Хоніата

Це питання, безумовно, потребує ґрунтовнішого вивчення. Головна складність полягає в тому, що про першу дружину Ісаака, з якою він жив ще до свого воцаріння, відомо дуже мало. Сумнівними, зокрема, залишаються її ім'я та походження. Не зовсім з'ясовано є також доля деяких з дітей, народжених нею. Це пояснюється, ймовірно, тим, що перша дружина Ісаака померла, мабуть, ще до того, як він став імператором. До воцаріння Ісаака народились і діти від першого шлюбу, і тому їх народження не викликало уваги офіційних історіографів. А оскільки жоден з трьох імператорів династії Ангелів не помер на троні, то, відповідно, не було ніякої офіційної церемонії похорон і не складалося належних траурних промов та некрологів, де могли бути згадані члени сім'ї та інші родичі померлих⁷⁸.

Основні відомості про нащадків Ісаака від першої дружини знаходимо знову ж таки у Нікити Хоніата: "Цар Ісаак мав від першого шлюбу трьох дітей — двох дочок і одного сина. Старшу дочку він постриг у черниці...; а іншу віддав заміж за сина Танкреда, короля сицилійського... Сина ж, Олексія, він готував як наступника престолу..."⁷⁹

Ідентифікація двох з трьох названих в цьому фрагменті дітей Ісаака не викликає труднощів. Це — його син Олексій, майбутній імператор Олексій IV (1203–1204), а також дочка Ірина, яка була послідовно дружиною сицилійського короля Рожера III (1190–1194) та німецького короля Філіпа IV Швабського (1198–1208)⁸⁰.

Найменше відомо про старшу дочку Ісаака від першого шлюбу, яку батько віддав до монастиря. Вона мала з'явитися на світ, мабуть, незабаром після того, як Ісаак вперше одружився, тобто невдовзі після 1175 р. В монастир вона була віддана, мабуть, ще дитиною. В 1182 чи 1183 рр. Ісаак овдовів. Можливо віддання його старшої дочки в монастир було якимось пов'язано з новим шлюбом василевса, який відбувся в кінці 1185 чи на початку 1186 рр.

Постриг в черниці незаміжньої дочки імператора — явище в історії Візантії надзвичайно рідкісне. Шлюб та світське життя були нормою для візантійських царівен та дівчат вищих щаблів суспільства взагалі. Через шлюб своїх дочок василевси протягом століть провадили політику династичних союзів імперії, яка особливого поширення набула за часи Комнінів та Ангелів. Відомо лише декілька випадків, коли візантійські принцеси ставали монахинями

⁷⁸ *Hiestand R.* Die erste Ehe Isaaks II. Angelos und seine Kinder // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.* — Wien, 1997. — Bd. 57. — S. 201.

⁷⁹ Перекладено за російським виданням: *Никита Хониат.* История... — Т. II. — С. 85.

⁸⁰ *Βάρζος Κ.* Ἡ γενεαλογία των Κομνηνών. — Т. 2. — Σ. 814.

Іл. 4. Йоганн Зебальд Баумайстер (1775/7–1829). Молодша дочка Ісаака II
Ірина та її чоловік, німецький король Філіп Швабський.

Малюнок кінця XVIII ст. (з серії портретів середньовічних німецьких правителів)

до шлюбу: за тих чи інших причин так сталося з дочками імператорів Костян-
тина VIII, Костянтина X та згаданю старшою дочкою Ісаака II⁸¹.

Іоанницький дім

Нікіта Хоніат уточнює, що для своєї старшої дочки Ісаак вибрав не зви-
чайний і вже діючий жіночий монастир, а створив якийсь новий і особливий
монастирський заклад. Монастир був влаштований в якійсь приватній резид-
денції, названій “Іоанницькою оселею” або “домом Іоанниці” (καὶ τὸν τοῦ
Ἰωαννίτζη λεγόμενον οἶκον)⁸², спеціально перебудований для принцеси, при-
чому перебудова та оздоблення цього будинку коштувало імператору значних

⁸¹ *Garland L.* The life and ideology of byzantine women: A further note on conventions of behaviour and social reality as reflected in eleventh and twelfth century historical sources // Byzantion. Revue internationale des études Byzantines. — Bruxelles, 1988. — Т. 58. — Р. 366.

⁸² Оригінальний текст цього повідомлення див.: Nicetae Choniatae Historia / Rec. I. A. van Dieten. Berolini; Novi Eboraci, 1975. — Р. 419.

грошей. За словами Хоніата, Ісаак “з великими витратами перетворивши Іоанницький дім в жіночий монастир (як передбачала зробити це ще цариця Ксенія по смерті свого чоловіка, царя Мануїла Комнина), оселив її (свою старшу дочку. — *О. М.*) в нім, присвятивши Богові, як чисту агницю...”⁸³.

Іоанницький дім, виходячи зі всього, недовго залишався монастирем. Ні про сам цей будинок, ні про влаштований в ньому монастир взагалі нічого невідомо, що навряд чи було б можливо, якби мова йшла про справжній монастир. В візантійських джерелах Іоанницький дім згадується тільки один раз — з приводу улаштування в ньому юної дочки Ісаака. Можна лише припускати, що цей будинок міг знаходитись десь в Константинополі чи поблизу столиці⁸⁴.

Такий вибір обителі для дочки імператора має певні паралелі в історії Візантії, що допомагають, як здається, зрозуміти його сенс. За даними дослідників, в життях святих IX–X ст. зустрічається декілька згадок про жіночі монастирі, не відмічені більш в жодних документах⁸⁵. Такі обителі могли влаштовуватися в приватних будинках і призначатися для окремих сімей чи приватних осіб. Наприклад, відомо випадок в часи правління Лева V Вірменина (813–820), коли одна заможна жінка перетворила свій константинопольський будинок на монастирську обитель, й мешкала там зі своїми трьома дочками та служанками⁸⁶.

Метою таких закладів було надати належний притулок для деяких представників аристократичних фамілій на час якихось напастей чи ймовірних погроз. Тому значення подібних обителей зростало в періоди смут і негараздів, від яких потерпала імперія. В них, наприклад, могли знайти притулок жінки-аристократки, після поразки чоловіків своєї родини. На думку Дж. Херрін, котра спеціально вивчала феномен подібних монастирів в історії Візантії, не можна впевнено стверджувати, чи функціонували вони як релігійні інституції, чи лише як тимчасові притулки для своїх хазяїв⁸⁷.

⁸³ Перекладено за російським виданням: *Никита Хониат. История...* — Т. II. — С. 85.

⁸⁴ Див.: *Janin R. La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique. T. III: Les églises et les monastères.* — Paris, 1969. — P. 263.

⁸⁵ *Herrin J. Changing Functions of Monasteries for Women during Byzantine Iconoclasm // Byzantine Women: Varieties of Experience 800–1200 / Ed. by L. Garland.* — Aldershot; Burlington, 2006. — P. 3–4.

⁸⁶ *Huxley G. Women in Byzantine Iconoclasm // Les femmes et le monachisme byzantin. Women and Byzantine Monasticism. Proceedings of the Athens Symposium, 28–29 March 1988.* — Athens, 1988. — P. 12.

⁸⁷ *Herrin J. Changing Functions of Monasteries for Women during Byzantine Iconoclasm.* — P. 11.

Повертаючись до Іоанницького дому, відзначимо, що певне світло на його подальшу історію, можливо, проливає вельми характерна назва, яку він отримав. Іоанницею чи Іваницею (Ioannitsa, Ioannica, Ioannitza, Ivanitsa, Ivanica) — зменш. від Іоанн — візантійські та західноєвропейські джерела називають болгарського царя Калояна (1197–1207), що став одним з головних ворогів імперії⁸⁸.

Калоян, молодший з трьох братів Асенів, народився бл. 1170 р.⁸⁹ За умовами мирного договору з Візантією 1188 р. своїм старшим братом болгарським царем Петром IV він був відданий в Константинополь як заручник. В візантійській столиці Калоян провів біля двох років, і, ймовірно, в 1190 р. йому вдалося втекти⁹⁰. Про ці факти біографії майбутнього болгарського царя також повідомляє Хоніат, кажучи, що він “досить довгий час знаходився заручником у ромеїв”⁹¹.

Правда, Хоніат, який подає в своїй Історії найбільш повні й точні відомості про взаємини візантійських імператорів з Калояном, послідовно вживає його повне офіційне ім'я Іоанн (Ἰωάννης)⁹². Втім, принизлива форма імені болгарського царя — Іоанниця (Ἰωαννίτζα) — також була в арсеналі Хоніата: таким іменем візантійський царедворець називає Калояна в одній зі своїх промов-панегириків⁹³. За відомостями Ж.-Л. ван Дітена, ця промова була проголошена Хоніатом в присутності Олексія III в березні–квітні 1202 р. з нагоди потрійної перемоги над заколотниками Мануїлом Каміцею, Добромиром Хризом та Іоанном Спиридоніаком, а також укладення мирного договору з Іоанницею⁹⁴.

⁸⁸ *Brand Ch. M.* Byzantium confronts the West. 1180–1204. — Cambridge, 1968. — P. 127, 130, 133; *Andrea A. J.* Contemporary sources for the fourth crusade. — Leiden; Boston; Köln, 2000. — P. 160, 255.

⁸⁹ Див.: *Божилев И.* Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография. — София, 1985. — С. 43 і далі; *Андреев И.* Българските ханове и царе VII–XIV век: историко-хронологичен справочник. — София, 1988. — С. 112 і далі.

⁹⁰ *Guilland R.* Byzance et les Balkans, sous le règne d'Isaac II Ange (1185–1195) // Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines. — Beograd, 1964. — Т. II. — P. 131; *Brand Ch. M.* Byzantium confronts the West. — P. 92, 338; *Dieten J. L. van.* Niketas Choniates. — S. 140.

⁹¹ *Никита Хониат.* История... Т. II. — С. 58, 165–166.

⁹² *Dieten J. L. van.* Niketas Choniates. — S. 131 f.

⁹³ *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae / Rec. I. A. van Dieten.* Berolini; Novi Eboraci, 1972. — P. 229.

⁹⁴ *Dieten J. L. van.* Niketas Choniates. — S. 59, 131–133. — Про ці події згадує також в одній з своїх промовсардський митрополит Никифор Хризоберг: *Nikephoros Chrysoberges.* Ad Angelas orationes tres / Ed. M. Treu. — Breslau, 1892. — P. 16–19, 21, 27.

Про місцезнаходження Калоюна в Константинополі, коли той перебував там як заручник, невідомо. Але якщо таким місцем міг бути згаданий Хоніатом Іоанницький дім, то, звісно, що на момент поселення в нім Калоюна той навряд чи міг бути жіночим монастирем або резиденцією дочки Ісаака.

У нас є і інші підстави вважати, що чернецтво старшої дочки Ісаака II не було довічним. В синодику кафедрального собору м. Шпеера, котрий протягом кількох століть був усипальницею германських королів і де знайшли вічний спочинок Філіп Швабський та його дружина Ірина (молодша дочка Ісаака II від першого шлюбу), серед грецької родини останньої зазначені її батько, мати, сестра і брат⁹⁵. Згаданою в синодику сестрою королеви Ірини (яка фігурує тут під іменем Марії) могла бути тільки її рідна сестра — старша дочка Ісаака, в дитячому віці відправлена ним до монастиря⁹⁶. Однак, всупереч очікуванням, в церковному синодику вона поминається без зазначення чернечого чину, тобто як світська особа⁹⁷.

Чернечий постриг в політичній практиці Візантії

В історії Візантії відомо доволі випадків, коли представники вищої аристократії і в тому числі члени імператорської родини з різних причин, головним чином політичних, приймали чернецтво, а потім складали його, повертаючись до світського життя, і навіть брали шлюб. Особливо часто подібні послаблення припускались стосовно жінок.

До прикладу, перший постриг імператриці Зої Карбонопсини, четвертої дружини Лева VI Мудрого (886–912) і матері Костянтина VII Багрянородного (913–920 та 945–959), який відбувся в 914 р., згодом було скасовано на тій підставі, що Зоя перед постригом (що стався під час посту) вживала м'ясо, отримавши на це особливий дозвіл константинопольського патріарха, котрий дав їй послаблення через хворобу, — на декілька років імператриця повернулася до свого звичайного життя⁹⁸.

Щось подібне відбувалося з дочками імператора Костянтина VIII (1025–1028) Зоєю та Феодорою. Наступник Костянтина Роман III Аргір (1028–1034), побоюючись змови і за наполяганням Зої, відіслав Феодору в монастир і на-

⁹⁵ *Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius // Fontes rerum Germanicarum.* — Stuttgart, 1868. — Т. IV. — Р. 323–325.

⁹⁶ *Hiestand R.* Die erste Ehe Isaaks II. Angelos... — S. 204.

⁹⁷ Упорядники синодику навряд чи могли проігнорувати факт чернецтва сестри королеви Ірини-Марії. Позаяк, стосовно чернечого чину інших осіб, похованих в Шпейерському соборі чи їх родичів, в синодику зроблені спеціальні позначення. — Див.: *Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius.* — Р. 317–327.

⁹⁸ Див.: *Garland L.* Byzantine empresses: women and power in Byzantium. 527–1204. — London; New York, 1999. — Р. 119.

Іл. 5. Імператриця Зоя, дружина Костянтина ІХ Мономаха.
Мозаїка Софійського собору. Константинополь. Середина ХІ ст.
(Стамбул, Туреччина)

казав постригти⁹⁹. Однак, в 1042 р. під час заколоту проти Михаїла V Калафата (1041–1042) Феодору було перепроваджено до Константинополя та короновано¹⁰⁰. При цьому її сестру Зою Михаїл V повелів заслати на Принцеві острови і також постригти¹⁰¹. Це не завадило Зои не тільки повернутися на престол, але і в третій раз (у віці 64 років) вийти заміж за імператора Костянтина ІХ Мономаха (1042–1055)¹⁰².

Подібні випадки мали місце і в другій половині ХІІ ст., в тому числі за правління Ісаака ІІ, коли вони, за наявними даними, набули масового характеру. Згідно повідомлення Нікити Хоніата, константинопольський патріарх “дав дозвіл зняти чорне плаття і повернутися до колишнього способу життя і

⁹⁹ Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum / Rec. I. Thurn. Berolini; Novi Eboraci, 1973. — Р. 385.

¹⁰⁰ *Михаїл Пселл. Хронографія* / Пер., ст., комм. Я. Н. Любарського. — М., 1978. — С. 63–69.

¹⁰¹ Там само. — С. 60.

¹⁰² Там само. — С. 73–75. — Докл. див.: *Garland L. Byzantine empresses...* — Р. 136–157.

колишнього одягу тим жінкам вищого стану, яких Андронік (імператор Андронік I Комнин. — *О. М.*) проти волі постриг в чернецтво¹⁰³.

В цьому повідомленні мова йде про патріарха Василя II Каматира (1183–1186), котрий свого часу доволі сприяв воцарінню Ісаака II, але потім впав в немилість і був усунутий¹⁰⁴. В провину владиці було поставлено його згадане рішення про скасування чернечого постригу для родичок візантійських вельмож, що потерпали від репресій Андроніка I. Однак сам Хоніат пояснює, що це було використано як благовидний привід для прикриття бруталного самоправства імператора¹⁰⁵.

Походження першої дружини Ісаака II

В нашому розпорядженні також є певні данні, що дозволяють висвітлити походження першої дружини Ісаака II та, відповідно, дітей від його першого шлюбу. Ці данні можуть бути корисними для з'ясування долі старшої з дочок василевса.

Як вже було зазначено, походження першої дружини Ісаака істориками за звичай визначається як непевне. Разом з тим, є підстави припускати, що вона могла належати до роду Палеологів і бути дочкою великого егеріарха Георгія Палеолога Комнина Дуки. В збірнику історичних документів бібліотеки ієрусалимських патріархів, опублікованому А. І. Попадопуло-Керамевсом, в одному з документів, який датується приблизно 1191 р., сина Георгія Андроніка названо “улюбленим гамбросом” імператора Ісаака. Завдяки близькості до василевса, Андронік, отримав чин протопансебастогіпертата і досяг вершин могутності¹⁰⁶.

Вираз “гамброс” (γαμβρός) в грецькій мові використовувався для позначення родича по жіночій лінії — шурина чи зятя. Як відзначає К. Варзос, Андронік певно не міг бути чоловіком сестри чи дочки Ісаака, і, отже, ймовірніше за все, він був братом його першої дружини, яка, таким чином, має походити з роду Палеологів Комнинів Дук¹⁰⁷.

¹⁰³ Перекладено за російським виданням: *Никита Хоніат. История...* — Т. II. — С. 66–67.

¹⁰⁴ *Angold M. Church and society in Byzantium under the Comneni. 1081–1261.* — Cambridge, 1995. — P. 119–121.

¹⁰⁵ *Никита Хоніат. История...* — Т. II. — С. 66.

¹⁰⁶ *Papadopoulos-Kerameus A. I. Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας.* — Petroupolei, 1894. — Т. II. — P. 362.

¹⁰⁷ *Βάρζος Κ. Η γενεαλογία των Κομνηνών.* — Т. 2. — Σ. 814. — Див. також: *Vannier J.-F. Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique // Cheynet J. C., Vannier J. Études prosopographiques.* — Paris, 1986. — P. 164 n.; *Hiestand R. Die erste Ehe Isaaks II. Angelos...* — S. 201, 205.

Новий злет могутності Палеологів відбувся за правління Олексія III. Його улюбленцем став ще один син вже згадуваного великого етеріарха Георгія Палеолога Комнина Дуки Олексій. Взимку 1199 р. за наполяганням Олексія III він розвівся зі своєю першою дружиною і одружився з дочкою імператора Іриною. Від цього шлюбу народилась дочка Феодора, котра стала матір'ю першого візантійського імператора з династії Палеологів Михаїла VIII (1259–1282). Через відсутність у Олексія III нащадка чоловічої статі Олексій Палеолог, пожадуваний титулом деспота, в майбутньому мав стати імператором¹⁰⁸.

Таким чином, за правління Олексія III склалися досить сприятливі умови для того, щоб чернечий постриг старшої дочки Ісаака II, відпровадженої до монастиря ще в дитинстві і не з власної волі, було скасовано. Цьому мали сприяти як її рідний дядько деспот та спадкоємець престолу Олексій Палеолог, так і, можливо, новий константинопольський патріарх Іоанн X Каматир (1198–1206), чий попередник і близький родич Василій II незаслужено постраждав за подібну діяльність при скинутому імператорі Ісааку.

Скасування чернецтва для молоді дівчини, котрій на кінець XIII ст. мало виповнитися трохи більше двадцяти років, звісно, відкривало перспективу шлюбу. Політична зацікавленість Олексія III в зміцненні союзу з галицько-волинським князем Романом Мстиславичем також мала вплинути на долю молоді візантійської принцеси. Її подальші сліди, нам здається, варто шукати в Галицько-Волинській Русі.

Башта в Столп'ї: підсумки новітніх досліджень

За дев'ять кілометрів від сучасного польського міста Хелму (древньоруський Холм), під селом Столп'є, біля автостради Люблін–Хелм знаходиться древня кам'яна башта, заввишки бл. 20 м, що порівняно добре збереглася до наших часів. Башта має в плані прямокутну форму зовні та круглу зсередини: її зовнішні розміри 5,8×6,3 м, діаметр внутрішнього приміщення бл. 3 м¹⁰⁹.

Про час появи та функціональне призначення цієї споруди висловлювалися різні думки. Значного поширення в літературі набув погляд П. О. Раппопорта, за яким башта в Столп'ї є воєнно-оборонним об'єктом, можливо, частиною замкового комплексу що не вцілів. В такій якості вона була зведе-

¹⁰⁸ *Laurent V.* La généalogie des premiers Paléologues// Byzantion. Revue internationale des études Byzantines. — Bruxelles, 1933. — Т. 8. — Р. 126; *Vannier J.-F.* Les premiers Paléologues. — Nr. 29. — Р. 170–172.

¹⁰⁹ Описдив.: *Антупов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников. — СПб., 2000. — № IV. 17. — С. 135–138.

на галицько-волинськими князями в другій половині XIII – першій третині XIV ст.¹¹⁰

До міських укріплень Холму відносив башту в Столп'ї М. М. Тихомиров¹¹¹. При цьому Столп'є історик вважав окремим містом, вперше згаданим в Галицько-Волинському літописі раніше самого Холму¹¹².

Башту в Столп'ї прийнято співставляти з іншими подібними об'єктами, що існували колись на околицях Холма і збереглися в вигляді руїн чи фундаментів, зокрема з спорудами в селах Белавіно та Спас, вивчення яких після тривалої перерви відновлено в останні десятиріччя¹¹³.

Новітніми дослідженнями виявлено ряд раніше невідомих фактів. Зокрема, в ході обстеження башти в Столп'ї, проведеного ще в 1976–1978 рр. І. Кутиловською, встановлено, що в її верхньому (п'ятому) ярусі була обладнана каплиця, внутрішнє приміщення якої мало восьмигранну форму з декількома нішами. Східна ніша — найбільша за розміром — являла собою ніби апсиду напівкруглої форми з вікном в глибині. Зсередини приміщення каплиці було додатково обкладено брусковою цеглою. При розкопках знайдено численні фрагменти багатого внутрішнього оздоблення башти, яке складалося з керамічної плитки з золотою й червоною поливою різної фігурної форми, а також велику кількість різних білокам'яних архітектурних фрагментів¹¹⁴.

Нове дослідження комплексу споруд в Столп'ї, що включає саму башту, а також прилеглий до неї земляний насип та інші інженерні споруди, проведене в 2003–2004 рр. експедицією під керівництвом А. Буко, підтвердило висновки І. Кутиловської і виявило цілий ряд нових фактів, що свідчать про

¹¹⁰ *Rannoport П. А.* 1) Вольские башни // МИА СССР. — М., 1952. — № 31. — С. 215–219; 2) Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. — М.; Л., 1956 (МИА СССР. № 52). — С. 163–166; 3) Оборонительные сооружения Западной Вольны XIII–XIV вв. // Światowit. — Warszawa, 1962. — Т. XXIV. — С. 621–627; 4) Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. — Л., 1967 (МИА СССР. № 140). — С. 104, 204–205.

¹¹¹ *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. — СПб., 2008. — С. 180.

¹¹² Там само. — С. 51.

¹¹³ Див.: *Gołub S.* Chełm-Bielawin, stan 1 (2). Badania konserwatorskie pozostałości wieży z okresu średniowiecza // Informator o badaniach archeologicznych w województwie Chełmskim w 1992–1993 roku. — Chełm, 1996. — Nr. VI; *Александрович В.* Архітектурний ансамбль середини XIII ст. у Спасі-Стовпі в околицях Холма // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Я. Ісаевича.

¹¹⁴ *Kutyłowska I.* 1) Badania archeologiczno-architektoniczne zespołu średniowiecznego w Stołpiu-Nowosiołkach, woj. Chełmskie // Archeologiczne listy. — 1981. — Nr. 2; 2) Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stołpiu woj. Chełmskie // Zeszyt Biura badań dokumentacji zabytków w Chełmie. — Chełm, 1981. — Nr. 2/81.

Іл. 6. Башта у Столп'ї. Перша половина XIII ст.
Загальний вигляд з півдня. Гравюра другої половини XIX ст.

більш масштабний обсяг будівельних робіт, що було виконано з інженерної підготовки місцевості, відводу ґрунтових вод і укріпленню фундаментів¹¹⁵.

На думку І. Кутиловської, Столп'євська башта і зокрема наново відкрита каплиця в її верхньому ярусі виявляє генетичний зв'язок з деякими архітектурними пам'ятками раннього християнства, зведеними на території Візантії і деяких європейських країн¹¹⁶. Безпосередні аналогії каплиці в Столп'ї встановлюються з восьмигранними баптистеріями і мартиріями, що збереглися в Сирії, Візантії, а також в Італії, Південній Франції та Швейцарії¹¹⁷.

За А. Буко, Столп'євська башта може являти собою головний архітектурний елемент приміського монастиря, спеціально побудованого для якоїсь

¹¹⁵ Див.: Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2004. Praca zbiorowa pod redakcją A. Buko (у друці).

¹¹⁶ *Kutyłowska I.* Związki architektury warowni kultowej w Stołpiu z bizantijskim i romańskim kręgiem kulturowym // Труды V Международного конгресса славянской археологии. — М., 1987. — Т. 3. — Вып. 2а.

¹¹⁷ Див.: *Khatchatrian A.* Les baptistères paléochrétiens: plans, notices et bibliographie. — Paris, 1962. — Nr. 56, 59, 162, 180, 181, 342, 345, 358b.

високопоставленої особи неподалік від нової столиці Галицько-Волинського князівства в Холмі¹¹⁸.

Ідея монастирів-башт була доволі поширена в країнах басейну Середземного моря, особливо в його східній частині, де подібні споруди мають тривалу традицію, що існувала з часів раннього християнства і до кінця середньовіччя¹¹⁹. Звідси подібні об'єкти поширились на інші території, зокрема в Італію, Болгарію і на Русь¹²⁰.

На думку А. Буко, споруди, подібні башті в Столп'ї, безпосередньо мають коріннями приватні каплиці, що будувалися для членів сімей вищої аристократії в середньовічній Греції¹²¹. Додамо до цього, що за своїм зовнішнім виглядом і конструктивними особливостями Столп'євська башта дуже нагадує також монастирські споруди в вигляді кам'яних башт, що в великій кількості збереглися на території Північної і частково Центральної Греції, які активно досліджуються в наш час¹²².

Дослідження залишків лицювальної плитки і інших керамічних виробів зі Столп'я і Холма (Белавинська башта, Висока Гірка), проведені експедицією А. Буко, також показали, що ці вироби, виготовлені в одній стилістиці і техніці, за багатьма дрібними ознаками належать до русько-візантійської культурної традиції XII–XIII ст. Теж саме можна стверджувати і відносно знайдених зразків керамічного посуду, котрі за рядом ознак є безпосередніми репліками відповідних візантійських виробів¹²³. З візантійським впливом пов'язується і поширення брускової цегли, яка з'являється в Польщі в першій половині XIII ст.¹²⁴

Варто звернути увагу на деякі особливості архітектурно-планувальної структури Столп'євської башти, помічені Ю. Дибою. Дослідник встановлює, що усі її зовнішні і внутрішні обшири були сплановані і розраховані на основі

¹¹⁸ *Buko A.* Zagadki pogrnicza: zespół wieżowy w Stołpiu // *Archeologia Żywa*. 2005. — Nr. 3 (33). — S. 48.

¹¹⁹ *Buko A.* Na pogrniczu kultur i ideologii: zespół wieżowy w Stołpiu na ziemi chełmskiej // *Ruthenica*. — Київ, 2007. — Т. VI. — S. 201.

¹²⁰ Див.: *Дуба Ю.* Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. — Львів, 2005.

¹²¹ *Buko A.* Na pogrniczu kultur i ideologii... — S. 201.

¹²² Див.: *An essay on Byzantine fortification : northern Greece 4th – 15th c.: Thessaloniki, October 2001 – January 2002. Exhibition catalogue. Ministry of culture (9th Ephorate of Byzantine antiquities of Thessalonike) / Ed. by Ch. Bakirtzis, Ph. Oreopulos.* — Athens. 2001.

¹²³ *Buko A.* Na pogrniczu kultur i ideologii... — S. 200. — Див. також: *Dark K.* Byzantine pottery. — Gloucestershire, 2001.

¹²⁴ *Малевская М. В.* Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV вв. // *СА*. 1989. — № 4. — С. 214.

прийнятих у Візантії одиниць виміру — так званих візантійських ліктя і стопи (фута), що складали відповідно 48 і 32 см. Загальне планування здійснювалося на основі квадрата 12×12 ліктів, до якого в східному напрямі було додано ще 2 ліктя, внутрішній діаметр каплиці-ротонди складав 10 ліктів¹²⁵.

За даною ознакою башта і влаштована на її верхньому ярусі каплиця суттєво відрізняються від інших, типологічно близьких до них архітектурних пам'яток Волині. Зокрема надзвичайно близька за своїм архітектурно-планувальним рішенням до Столп'євської каплиці Василевська церква у Володимирі-Волинському¹²⁶ спланована на основі іншої розрахункової міри довжини — п'яді (27 см), що становила половину великого ліктя (54 см)¹²⁷.

Аналіз свідчень письмових джерел, що стосуються історії Столп'я, проведений Д. Домбровським, показує, що найбільш ймовірним часом будівництва башти може бути період між 1220 і 1246–1247 рр., найбільш ймовірним ініціатором будівництва міг бути князь Данило Романович, а сам зведений об'єкт міг бути призначений для його матері “великої княгині Романової”¹²⁸.

За свідченням Галицько-Волинського літопису, бл. 1219 р. княгиня прийняла чернецтво¹²⁹. Ще декілька десятиріч після цього вона жила в монастирі, не облишаючи, втім, своєї участі в політичному житті. З повідомлення літопису відомо, що бл. 1220 р. до “великої княгині Романової”, а також до Дани-

¹²⁵ Диба Ю. Українські храми-ротонди... — С. 54.

¹²⁶ Про типологічну подібність цих пам'яток див.: *Могитич І., Могитич Р.* Центричні храми княжої Волині: нові риси будівельної технології кінця XII століття // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 19–21 серпня 1993 р. — Львів, 1993. — Див. також: *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. — № IV.15. — С. 128–132.

¹²⁷ Диба Ю. Українські храми-ротонди... С. 53. — Про розрахункові одиниці виміру, що застосовувалися давньоруськими архітекторами, див.: *Рыбаков Б. А.* Архитектурная математика древнерусских зодчих // СА. 1957. — № 1; *Большакова Л. Н.* Метрический анализ древнерусских храмов XI–XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. / Отв. ред. А. И. Комеч, О. И. Подобедова. — М., 1988.

¹²⁸ *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w stołpiu // Zespół wieżowy w Stołpiu. — Висловлюю вдячність Д. Домбровському за можливість ознайомитися з текстом його праці до її опублікування.

¹²⁹ ПСРЛ. — М., 1998. — Т. II. — Стб. 733–734. — Прийняття чернецтва галицькою княгинєю зазвичай датують 1219 або початком 1220 р. (*Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. XLІ. — С. 16, 63; *Махновець Л.* [Коментар] // Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. — Київ, 1989. — С. 377.

да і Василька надсилали своїх послів литовські князі з пропозиціями миру¹³⁰. В 1253 р. княгиня-черниця заодно з польськими князями і боярами вмовляла Данила, що вагався, прийняти королівську корону від папи Інокентія IV¹³¹.

Отже, результати архітектурно-археологічного вивчення Століт'євського комплексу, впевнено вказують на тісний зв'язок його мешканців з культурними традиціями Візантії і зокрема з традицією монастирського життя візантійської аристократії. Свідoctва же письмових джерел дозволяють вважати, що найбільш ймовірною хазайкою монастиря могла бути мати Данила Романовича. Приймаючи до уваги її все більш очевидне нині візантійське походження, А. Буко припустив, що в оточенні княгині, напевно, знайшлися якісь люди, котрим була близька традиція зведення споруд, характерних для середньовічної монастирської архітектури Північної Греції¹³².

Переконаливішим нам здається інше пояснення. За майже двадцять років життя на Русі, що минули з моменту шлюбу і до часу прийняття чернецтва, в оточенні галицько-волинської княгині навряд чи могли залишитися якісь особи, пов'язані зі специфічною практикою монастирського життя візантійської аристократії. Позаяк, про таких людей нам нічого не відомо. Не відомо, чи були взагалі в її оточенні якісь греки чи вихідці з Візантії. Подібну схильність мала проявити сама "великая княгиня Романовая", обравши для себе обитель за власним смаком. І такий її вибір свідчить, що у княгині міг бути власний досвід перебування в традиційному грецькому монастирі ще в період її життя на батьківщині.

Відомості синодику Шпеєрського собору

В синодику Шпеєрського собору — древньої (з часів Салічеської династії) усипальниці німецьких королів, де поховано Філіпа Швабського і його дружину Ірину, — неодноразово згадані грецькі родичі останньої. Сама королева Ірина під іменем Марії, яке вона отримала в Німеччині, згадана тут під 27 серпня. Вказівка на те, що Марія була дружиною короля Філіпа і при цьому походила з Греції, полишає сумніви в її ідентифікації: "Серпня 27. VI кал[енди] вересня. Померла королева Марія, дружина короля Філіпа, вроджена гречанка"¹³³.

Королева Ірина-Марія справді померла 27 серпня 1208 р. від передчасних пологів, всього на два місяці переживши свого чоловіка Філіпа, який загинув

¹³⁰ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 735. — Про датування цього посольства див.: *Gudavičius E. Mindaugas. — Vilnius, 1998. — S. 118, 137 (1219 p.)*.

¹³¹ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 827.

¹³² *Buko A. Na pogranczu kultur i ideologii... — S. 202.*

¹³³ "Aug. 27. VI. kal. sept. Maria regina, Philippi regis contextualis, obiit, nata de Grecia". — *Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius // Fontes rerum Germanicarum / Hrsg. von J. F. Boehmer. — Stuttgart, 1868. — T. IV. — P. 323.*

21 червня в результаті заколоту¹³⁴. Спочатку її було поховано в фамільному монастирі Штауфенів в м. Лорші (біля Дармштадту). Тільки через декілька років відбулося перепоховання останків Ірини-Марії в кафедральному соборі Шпеєра. Сюди ж в 1214 р. було перенесено труну з останками Філіпа, спершу похованого в Бамберзі, і встановлено на задалегідь підготованому для нього і його дружини місці¹³⁵.

Відразу ж після згадки про королеву Марію в тому ж записі шпеєрського синодика, поміщеному під 27 серпня, йде чималий перелік коштовностей, які вона пожертвувала собору. Потім поміщаються згадки про її батьків, а також брата і сестру (надалі ще раз згаданих окремо і під іншими датами): "...тоді вона (королева Марія. — *О. М.*) встановила, щоб [на] октаву Мартина відзначалися роковини батька її і матері її, а саме батьком її був Ісаак і матір'ю Ірина, а роковини брата і сестри її відзначались на третій день після святкування Михаїла, братом ж її був Мануїл а сестрою Єфросинія"¹³⁶.

З наведеного повідомлення ми дізнаємося ім'я сестри Ірини-Марії — Єфросинія. І оскільки в німецької королеви була тільки одна сестра — старша дочка Ісаака II від першого шлюбу, — це ім'я могло належати тільки їй.

Ім'я старшої дочки Ісаака II, з якихось причин неназване Нікітою Хоніатом (хоча ім'я його другої дочки Ірини історик наводить¹³⁷), не зустрічається також і в інших візантійських джерелах. Мабуть тому, в більшості сучасних досліджень і довідників з історії Візантії старша дочка Ісаака також залишається безіменною¹³⁸. Дані шпеєрського синодика заповнюють цю прогалину.

Е. Вінкельман, котрий один з перших серед німецьких істориків звернув увагу на свідчення синодика про родичів королеви Ірини-Марії, відзначив, що

¹³⁴ Докл. див.: *Bihrer A. König Philipp von Schwaben — Bamberg, 21. Juni 1208 // Politische Morde. Vom Altertum bis zur Gegenwart / Hrsg. von M. Sommer. — Darmstadt, 2005. — S. 117–126.*

¹³⁵ *Ehlers C. Metropolis Germaniae: Studien zur Bedeutung Speyers für das Königtum (751–1250). Göttingen, 1996. — S. 180; Hiestand R. Die erste Ehe Isaaks II. Angelos und seine Kinder // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. — Wien, 1997. — Bd. 57. — S. 203.*

¹³⁶ "...statuit preterea, ut in octava Martini anniversarium patris eius et matris eius celebretur, patre scilicet Ysaac et matre Herina, fratris vero eius et sororis eius tertia die post festum Michaelis celebretur, Manuel fratre et Effrosina". — *Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius. — P. 323.*

¹³⁷ *Никита Хоніат. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. — Т. II / Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. — СПб., 1862. — С. 180.*

¹³⁸ *The Byzantine Empire/ Ed. by J. M. Hussey. — Cambridge, 1967 (Cambridge medieval history. T. 4). — P. 795; Angold M. The Byzantine Empire. A Political History. 1025–1204. — London, 1984. — P. 267–283; Oxford Dictionary of Byzantium/ Ed. by A. P. Kazhdan. — New York; Oxford, 1991. — Vol. I. — P. 65; Vol. II. — P. 1012.*

Іл. 7. Кафедральний собор м Шпеер (Speyerer Dom). 1030–1061 рр.
Перебудований в 1772–1784 і 1846–1853 рр.
Західний портал. Сучасний вигляд (Шпеер, Німеччина)

вдруге овдовівши після вбивства Філіпа вона на кінець свого життя втратила всю свою родину, а саме матір, батька, сестру і братів¹³⁹. Подібні твердження трапляються і в працях деяких сучасних авторів¹⁴⁰.

Ці твердження ґрунтуються, ймовірно, на припущенні про те, що Ірина-Марія мусила власноручно вносити імена своєї родини в синодик. А оскільки молитися в церкві про упокоєння душ можна було тільки відносно померлих, згадана в шпеерському синодику родина Ірини-Марії (в тому числі і сестра Єфросинія) мали померти ще за її життя.

Однак це не так. Разом з Єфросинією в синодику Шпеерського собору поміщено згадку про її брата Мануїла. Згідно цього запису, пам'ять про них обох відмічалась в один і той же день — “на третій день після свята Мартина”

¹³⁹ *Winkelmann E.* Philipp von Schwaben und Otto IV von Braunschweig. — Letpzig, 1873. — Bd. I. — S. 474.

¹⁴⁰ *Engels O.* Die keiserliche Grablege im Speyer Dom und die Staufer // Papstgeschichte und Landesgeschichte. Festschrift für H. Jakobs. — Köln, 1995. — S. 249 f.

або 1 жовтня: “Жовтня 1. Померли Мануїл, брат королеви Марії, та сестра її ж Єфросинія, роковину яких вона (королева Марія. — О. М.) встановила відзначати”¹⁴¹.

Такий збіг дат сам по собі не може не викликати сумнівів в їх достовірності. А, крім того, відомо, що зведений брат Ірини-Марії Мануїл (син Ісаака II від другого шлюбу з Маргаритою Угорською) на час смерті своєї сестри ще був живий, — він помер тільки в 1212 р.¹⁴² Отже, згадка про нього мала попасти до синодика через декілька років після смерті Ірини-Марії, або цю згадку внесла сама королева, не маючи жодних звісток про долю брата і лише здогадуючись про його смерть.

Те ж само варто сказати і відносно згадки про смерть Єфросинії. Характер встановлення дати пам'яті брата і сестри Ірини-Марії впевнено вказує на те, що ця дата не має відношення до точних дат смерті їх обох. Встановлення дати пам'яті двох різних людей в один день, приурочений до церковного свята Михаїла Архангела¹⁴³, може свідчити про те, що укладач синодика не мав точних відомостей про смерть як Мануїла, так і Єфросинії.

Приурочення пам'яті брата і сестри королеви до свята Михаїла Архангела, очевидно, пов'язано з широко поширеним в Західній церкві в середні віки уявленням про цього святого як про покровителя і захисника душ всіх померлих, який допомагає душам праведників попасти в рай. Євангеліє від Никодима (IV ст.), Одкровення Павла (кінець IV ст.) та інші християнські апокрифи приписують Михаїлу здійснення ритуального омовіння душ померлих, що покаялися перед тим, як вони входять в Небесний Єрусалим і навіть повернення з пекла душ праведників. Тема архангела Михаїла, який зважає на Страшному суді душі грішників, стала традиційним мотивом середньовічної іконографії Страшного суду¹⁴⁴.

¹⁴¹ “Oct. 1. Manuel frater Mariae reginae et Effrosina soror eiusdem obierunt, quorum anniversarium ipsa constituit celebrari”. — *Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius*. — P. 324.

¹⁴² *Ehlers C.* Metropolis Germaniae... — S. 180. — Anm. 469.

¹⁴³ Свято встановлено у 493 р. римським папою Геласієм I (493–496). — *The Catholic encyclopedia: an international work of reference on the constitution, doctrine, and history of the Catholic church* / Ed. by Ch. G. Herbermann. — New York, 1913. — Vol. 10. — P. 275 sq.

¹⁴⁴ Див.: *Rohland J. P.* Der Erzengel Michael. Arzt und Feldherr: zwei Aspekte des vor- und frühbyzantinischen Michaelskultes. — Leiden, 1977; *Арьес Ф.* Час смерті. Память о жизни // *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти. — М., 1992. — Див. також: *Culto e santuari di san Michele nell'Europa medievale / Culte et sanctuaires de saint Michel dans l'Europe médiévale: atti del Congresso internazionale di studi, Bari, Monte Sant' Angelo, 5–8 aprile 2006* / Ed. P. Bouet, G. Otranto, A. Vauchez. — Bari, 2007.

Вибір третього дня після святкування Михаїла як дня пам'яті брата і сестри королеви обумовлено тим, що в дні самих церковних свят (за окремими винятками) панихиди не здійснюються, в такі дні в храмі взагалі не допускаються будь-які прилюдні заупокійні моління навіть у вигляді приватних треб¹⁴⁵. Тому поминання померлих в церкві могло здійснюватися тільки після завершення всіх святкових служб.

В середні віка Михаїл Архангел особливо вшанувався в Німеччині. Цей персонаж Нового Заповіту, переможець Сатани, вважався покровителем німецької держави (*Schutzpatron Deutschlands*)¹⁴⁶. Зображення архангела, починаючи з X ст., незмінно присутнє на німецьких бойових знаменах. Існує легенда, що перемогу біля Лехфельде (біля Аутсбургу) в 955 р. було отримано військом східно-франкського короля Оттона I (936–973) завдяки втручання Михаїла. В цій битві німецьке військо завдало нищівної поразки угорцям, що зупинило їх подальшу експансію в Європі і сприяло коронації Оттона в Римі і створенню Священної імперії (962 р.)¹⁴⁷. Певно, свята Михаїла в німецькій церкві в середні віки могли тривати кілька днів.

1 жовтня не може бути пов'язано з реальною датою смерті візантійської царівни Єфросинії. Навіть якщо припустити, що день її смерті дійсно припав на третій день свята Михаїла, то відповідати 1 жовтня це могло тільки за латинським церковним календарем. Втім, Єфросинія жила в Візантії, де церква дотримувалася іншого календаря, і головне свято Св. Михаїла — Собор Архистратига Михаїла та інших Небесних сил безплотних — припадає на 8 листопада, як було встановлено ще в IV ст. рішенням Лаодикійського помісного собору і тоді ж ввійшло в місяцеслов Східної церкви¹⁴⁸.

Єдиним задовільним поясненням такого умовного датування може бути те, що Ірина-Марія, живучи в Німеччині, нічого не знала про долю ні свого брата, ні сестри, що також залишили батьківщину і, певно, втратили зв'язок

¹⁴⁵ Див.: *Афанасий (Сахаров), архиепископ*. Поминовение усопших по Уставу Православной церкви. — СПб., 1999.

¹⁴⁶ Див.: *Schellens Fr.* Erzengel Michael 'Schutzpatron' der Deutschen? — Düsseldorf, 1936; *Müller M.* "St. Michael — der Deutschen Schutzpatron?" Zur Verehrung des Erzengels in Geschichte und Gegenwart. — Langwaden, 2005.

¹⁴⁷ Докладніше див.: *Wallemich K. von.* Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde. — München, 1907; *Bogyay Th. von.* Lechfeld — Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideeler Inhalt und Folgen der Ungarnzüge. Ein Beitrag zur Tausendjahrfeier des Sieges am Lechfeld. — München, 1955; *Bowlus Ch.* The Battle of Lechfeld and its Aftermath, August 955. The End of the Age of Migrations in the Latin West. — Aldershot; Burlington, 2006.

¹⁴⁸ *Сергий (Спасский), архиепископ*. Полный месяцеслов Востока: В 3-х тт. — М., 1997. — Т. II. — С. 348.

один з одним. Отже, пам'ять брата і сестри вона внесла в церковний синодик, так би мовити, авансом, не маючи впевненості про їх смерть.

1 жовтня як дата смерті Мануїла і Єфросинії, мабуть, було внесено в синодик в 1214 р., що було пов'язано з перепохованням в шпеерському соборі останків короля Філіпа і його дружини Ірини. Тоді ж, очевидно, і були остаточно визначені дні пам'яті грецьких родичів останньої, щорічне поминання яких вона заповідала собору разом з багатими пожертвами.

Точнісінько так же шпеерські каноніки діяли і при встановленні дня пам'яті батька Ірини-Марії, василевса Ісаака. Мабуть, в Німеччині не знали точного дня його кончини (який, до речі, невідомий і сучасним дослідникам¹⁴⁹). Тому згадку про Ісаака було поміщено під одним днем з його дружиною, матір'ю королеви Ірини-Марії, також названою в синодику Іриною: "Листопада 18. XIII кал[енди] грудня. Померли Ісаак, батько королеви Марії, і мати її ж Ірина, роковину яких вона (королева Ірина. — *О. М.*) встановила відзначати"¹⁵⁰.

18 листопада за католицьким календарем припадає на восьмий день або "октаву" святиителя Мартина Турського (пом. в 397 р.), одного з найбільш шанованих Західною церквою святих (пам'ять 11 листопада)¹⁵¹.

Ірина-Марія, поза сумнівом, мала пам'ятати день смерті своєї матері, котра померла в неї на очах, тобто в той час, коли юна візантійська принцеса ще жила в батьківській сім'ї¹⁵². Дата смерті матері, мабуть, може вважатися єдиною достовірною датою смерті грецьких родичів Ірини-Марії, згаданих в шпеерському синодику.

Втім поєднання дат смерті батька і матері королеви і приурочування їх до церковного свята Св. Мартина вказує, швидше, на те, що і цьому випадку ми маємо справу з умовною датою. Найбільш значимі церковні свята відзначаються протягом семи днів з октавою, що припадає на восьмий день. Цей звичай має початок ще в Старому Заповіті і характерним як для Латинської, так і Візантійської церкви, яка відзначає післясвяття і віддання свят¹⁵³. Вибір

¹⁴⁹ Ісаак II помер в день, який точно встановити не вдається; це сталося приблизно між 28/29 січня та 8 лютого 1204 р., ще до того, коли 8 лютого було вбито його сина Олексія IV (*Hiestand R. Die erste Ehe Isaaks II. Angelos... — S. 207*).

¹⁵⁰ "Nov. 18. XIII. kal. dec. Ysaac pater Mariae reginae et Herina mater eiusdem obierunt, quorum anniversarium ipsa constituit celebrari". — *Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius. — P. 325*.

¹⁵¹ *The Catholic encyclopedia. — Vol. 9. — P. 731 sq. (St. Martin of Tours)*.

¹⁵² Ірина була видана заміж в 1193 р, тоді як її мати померла приблизно на десять років раніше (*Βάρζος Κ. Η γενεαλογία των Κομνηνών. — Θεσσαλονίκη, 1984. — Т. 2. — Σ. 814*).

¹⁵³ *The Catholic encyclopedia. — Vol. 11. — P. 204 sq. (Octave)*.

Іл. 8. Надгробна плита над похованням короля Філіпа Швабського в Шпеерському соборі. Сучасний вигляд

октави Св. Мартина Турського як дня пам'яті батька і матері королеви, очевидно, пов'язаний з якимось особливим відношенням до цього святого в її сім'ї.

Шпеерський список грецьких родичів Ірини-Марії є неповним. В ньому відсутні згадки про мачуху Ірини-Марії Маргариту Угорську, а також ще про двох її братів — рідного брата Олексія (що став імператором Олексієм IV) і зведеного брата Іоанна. При цьому про смерть першого з них в лютому 1204 р. Ірина не могла не знати, оскільки цей факт був дуже відомим. Можна погодитись з припущенням Р. Хістанда про те, що список грецьких родичів Ірини, відтворений в шпеерському синодику, відображає її особисте ставлення до кожного з них¹⁵⁴.

Галицько-Волинський літопис про вбивство "римського царя" Філіпа

Схоже, що якийсь зв'язок зі своєю сестрою, німецькою королевою Іриною-Марією аж до самої її смерті в 1208 р. підтримувала і "великая княгиня

¹⁵⁴ *Hiestand R.* Die erste Ehe Isaaks II. Angelos... — S. 207.

Романовая". В Галицько-Волинському літописі є повідомлення про вбивство короля Філіпа Швабського і пов'язані з ним обставини. Подібні відомості міг мати тільки той, хто був добре обізнаний у німецьких справах і знав тайні причини трагічних подій в Бамбергу 21 червня 1208 р.: "Оубьен бысть царь великый Филипъ Римський советомъ брата королевое, моляшеся сестре, да бы ему нашла помощника. Она же, никако могоущи помощи братоу своему си, и да дщерь свою за Лонокрабовича за Лоудовика, бе бо моужь силенъ и помощникъ братоу ее"¹⁵⁵.

В цьому повідомленні мова йде про причетність до вбивства короля Філіпа брата угорської королеви Гертруди (дружини Андрія II) герцога Екберта Андексського єпископа Бамбергського¹⁵⁶. Побоюючись утисків, він втік до Угорщини. Щоб допомогти брату, Гертруда видала свою дочку Кунігунду (Кінеку) заміж за тюрінгського ландграфа Людовика IV з розрахунку на те, що він стане союзником Екбертові¹⁵⁷.

Поява цього повідомлення про такі віддалені від Галича події, не згадані більш в жодному руському літописі, потребує пояснення. Деякі дослідники пов'язували його з перебуванням в 1211 р. при дворі угорського короля юного Данила Романовича, що співпало за часом з від'їздом до Тюрингії принцеси Кунігунди, котру ще недавно приглядали за наречену Данилові¹⁵⁸.

¹⁵⁵ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 723.

¹⁵⁶ Про це вбивство та його можливі мотиви див.: *Hucker B. U. Der Königsmord von 1208 — Privatrache oder Staatsstreich? // Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Mittelalter. — Mainz, 1998; Bihrer A. König Philipp von Schwaben — Bamberg, 21. Juni 1208 // Politische Morde. Vom Altertum bis zur Gegenwart / Hrsg. M. Sommer. — Darmstadt, 2005.*

¹⁵⁷ Див.: *Zimmermann G. Ekbert von Andechs, Bischof von Bamberg (1203–1237) // Dieses große Fest aus Stein. Lesebuch zum 750. Weihejubiläum / Hrsg. von H.-G. Röhrig. — Bamberg, 1987; Beulertz S. Ekbert von Andechs. Bischof von Bamberg (1203–1237) // Fränkische Lebensbilder. — Würzburg, 1998. — Bd. 17 (Veröffentlichungen der Gesellschaft für Fränkische Geschichte. — Reihe VII A); Flachenecker H. Ekbert von Andechs (um 1175–1237) // Die Bischöfe des Heiligen römischen Reiches 1198–1448. Ein biographisches Lexikon / Hrsg. von E. Gatz. — Berlin, 2001.*

¹⁵⁸ *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. — С. 11. — Припущення Грушевського приймають автори коментаря до новітнього видання Галицько-Волинського літопису: Галицько-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / Под ред. Н. Ф. Котляра. — СПб., 2005. — С. 195. — В цьому коментарі помилково стверджується, що Гертруда, мати Кунігунди-Єлизавети, "була в дівочтві угорською принцесою" і "дочкою Андрія II". Насправді, Гертруда була дружиною Андрія, а її батьком був Бертольд IV (?–1204), граф Андексський і герцог Меранський. В іншому місці автори коментаря ставлять під сумнів припущення Грушевського, вважаючи, що "династичний шлюб між угорським королівським та

Іл. 9. Королева Гертруда і король Андрій II.
 Мініатюри Ландграфського Псалтиря 1211–1213 рр.,
 що належав дружині ландграфа Тюрингії Германа I Софії.
 Бібліотека землі Вюртемберг (Штутгарт, Німеччина)

Однак подібне пояснення не може бути нами прийняте. Справді угорський король Андрій II певний час мав наміри видати за Данила Романовича одну зі своїх дочок і навіть планував зробити його своїм спадкоємцем. Але все це входило в плани короля лише до того часу, поки у нього не народився власний син-спадкоємець: “Данилови соущю во Оугрехъ, король же Андреи, и бояре Оугорьстеи, и вся земля хотяше дати дщерь свою за князя Данила, — обеима детьскома бывшими, — зане сына оу него не бе”¹⁵⁹.

Таким спадкоємцем Андрія II став його старший син і в майбутньому король Угорщини Бела IV (1235–1270), що народився в 1206 р. Отже, намір породичатися через шлюб з Данилом Романовичем Андрій міг мати не пізніше цього часу, і нареченою Данила могла бути угорська принцеса, що народилася не пізніше 1206 р. Втім, принцеса Кунігунда (Кінека), яку 1211 р. було ви-

галицько-волинським великокняжим домами був замислений ще за життя Романа Мстиславича”.

¹⁵⁹ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 723.

дано за тюрингського ландграфа Людовика IV, народилась у 1207 р., і тому на роль нареченої Данила вона не підходить¹⁶⁰.

Єдиною з дочок Андрія II, котру він міг сподіватися одружити з Данилом до народження Бели, могла бути тільки його старша дочка Марія, що народилась у 1204 р., а у 1221 р. була видана за болгарського царя Івана II Асеня (1218–1241), і стала матір'ю болгарського царя Каломана I (1241–1246) (в болгарських джерелах вона фігурує під іменем Анни)¹⁶¹.

Отже, версію про включення в Галицько-Волинський літопис повідомлення про вбивство Філіпа Швабського в зв'язку з матримоніальними справами Данила Романовича маємо відкинути¹⁶².

Інтерес до цієї події галицького літописця, на наш погляд, міг бути пов'язаний з тим значенням, яке надавала йому галицька князя сім'я і, перед усе, “велика княгиня Романова”. Трагічна загибель німецького короля, а слідом за ним і його дружини, а також з'ясування осіб, що були причетні до цього, могли хвилювати тоді в Галичі, хіба що близьких родичів загиблих. І такими родичами були княгиня Єфросинія і її діти. Можливо, в Галичі шанували пам'ять загиблої німецької королеви Ірини, подібно до того, як в Шпєерському катедральному соборі молилися за упокій душі її старшої сестри Єфросинії.

¹⁶⁰ Докладні біографічні дані про Андрія II та членів його родини див.: Korai magyar történeti Lexikon (9–14. század) / Töszkeresztö Gy. Kristö; szerkesztök P. Engel, F. Makk. — Budapest, 1994.

¹⁶¹ *Божилöв И.* Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография. — София, 1985. — С. 87; *Николов Г. Н.* Венгри в Болгарском царстве в XIII–XIV веках // Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gy. Moravcsik. — Szeged, 1994. — С. 78–79.

¹⁶² Сам М. С. Грушевський згодом визнавав, що Кунігунда-Єлизавета не досить підходить на роль нареченої Данила, але, позаяк, продовжував наполягати на тому, що “план одружити Данила на дочці Андрія” не було здійснено, оскільки “королівну Єлизавету віддали потім за Людовика, сина ландграфа Тюрингського”. — *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ, 1993. — Т. III. — С. 26–27.

ЄФРОСИНІЯ, МАРІЯ АБО АННА? ПРО СВІТСЬКЕ ТА ЧЕРНЕЧЕ ІМЕНА ДРУЖИНИ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Ім'я старшої дочки Ісаака II — Єфросинія, — згадане в синодику Шпеерського собору, — ще один важливий для нас слід, що допомагає її ідентифікації.

Ім'я Єфросинія у дочок і внучок Романа Мстиславича

Дослідниками давно відзначено, що важливим інструментом в вивченні генеалогії і династичних зв'язків середньовічних правителів є їх власні імена. Нерідко певні імена могли повторюватися з покоління в покоління, набуваючи таким чином династичного характеру: за такими іменами іноді стає можливим прослідкувати родинні взаємовідносини їх власників. Династичні імена можна виявити і серед чотирьох поколінь нащадків Романа Мстиславича — дітей, внуків, правнуків і праправнуків. За спостереженнями І. Грала та Л. В. Войтовича, найпопулярнішими чоловічими іменами Романовичів були Данило, Роман, Василько і Лев¹⁶³.

Окремої згадки варті деякі особливості вибору жіночих імен у Рюриківичів. Як встановлюють Г. Ф. Литвина та Ф. Б. Успенський, ці імена “виявляються найвагомішим елементом династичної стратегії, пов'язаної як з політикою роду на власній землі, так і з його зовнішніми спрямуваннями”. Справа в тому, що “історія жіночих імен власне тісно пов'язана з історією обміну іменами між двома гілками роду, а часто і двома різними династіями, що вступали в союз завдяки шлюбам”¹⁶⁴.

Жіночі імена могли успадковуватися з роду матері, зміцнюючи цим міжродові відношення, які нещодавно виникли. Використання імен родичів по жіночій лінії в практиці ім'янаречення підкреслювало знатність жінки, що вступала в шлюб¹⁶⁵. Відзначимо також, що значний вплив сімейно-родових традицій мали не тільки власні імена, котрі отримували при народженні, але

¹⁶³ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mścislawicza // SO. — Warszawa, 1982. — R. XXXI. — № 3–4. — S. 124–125; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. — Львів, 2000. — С. 370.

¹⁶⁴ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. — М., 2006. — С. 238.

¹⁶⁵ Там само. — С. 256.

й нові християнські імена, що отримували княжни і княгині вже в більш зрілому віці (хрестильні чи чернечі). В більшості такі імена, за виразом сучасних спеціалістів, можна вважати “досить традиційними для династії”, а іноді навіть “гіпертрадиційними”¹⁶⁶.

Мова йде про те, що отримання чернечого імені в княжому середовищі зовсім не означало втрату особистого імені, створюючи таким чином феномен християнської двоіменності. Якщо князь чи княгиня, приймаючи постриг, отримували нове ім'я, то воно також входило в родові користування як і їх попереднє хрестильне ім'я. Тобто, чернече ім'я предка могло повторюватися у його нащадків нарівні з його хрестильним іменем. Приймаючи постриг, Рюриковичі могли брати імена, які вже носили в чернецтві їх предки; разом з тим, непоодинокими були випадки повторення чернечого імені предків в світських християнських іменах нащадків. При цьому, якщо повторення світського імені предка у князів могло бути пов'язане з спадковістю родових привілеїв, то відтворення чернечих імен мало на меті вшанування предків, що відмовилися від світського життя¹⁶⁷.

Можна відзначити, що в сім'ї імператора Ісаака II також існувала традиція вибору імен для новонароджених дочок, що повторювали імена, які мали їх найближчі родички в попередніх поколіннях — матері чи бабусі. Завдячуючи повідомленням шпееерського синодика ми знаємо, що старшій дочці Ісаака дісталось ім'я його матері Єфросинії Кастамонітисси¹⁶⁸, а ім'я його першої дружини Ірини носила наступна за старшинством дочка від першого шлюбу, котра стала пізніше німецькою королевою Іриною-Марією.

Можна було б очікувати, що вказані імена мали б повторитися і в наступному поколінні нащадків імператора Ісаака по жіночій лінії. Схоже, що в випадку з іменем Єфросинії такі сподівання можуть справдитися.

Серед великої кількості грецьких імен, що ніби несподівано з'являються у нащадків галицько-волинського князя Романа Мстиславича від його другої дружини (в першому і в другому поколіннях) зустрічається й не надто поширене в Древній Русі ім'я Єфросинія.

В науковій та довідковій літературі з генеалогії Рюриковичів за весь період правління династії (аж до кінця XVI ст.) відмічається всього близько десяти випадків наречення іменем Єфросинія руських княгинь і княжен, а в домонгольський період вказано близько п'яти таких випадків (частину з них склада-

¹⁶⁶ Там само. — С. 240–241.

¹⁶⁷ Докл. див.: Там само. — С. 175–178 та наст.

¹⁶⁸ Ісаак II народився ймовірно у вересні 1156 р. і був шостим сином Андроніка Дуки Ангела (бл. 1115–1185) та Єфросинії Кастамонітисси (бл. 1125 – між 1185 і 1195) (*Βάρζος Κ. Η γενεαλογία των Κομνηνών*. — Θεσσαλονίκη, 1984. — Т. 2. — Σ. 807 і наст.).

ють чернечі імена)¹⁶⁹. Тим більш варто уваги, що серед найближчих нащадків Романа Мстиславича і його другої дружини ім'я Єфросинія трапляється неодноразово. Можна відзначити, як мінімум, два таких випадки.

Імовірно, таке ім'я носила одна з дочок Романа Мстиславича, відомості про яку, нажаль, залишаються поки що недостатньо з'ясованими. Про цю руську княжну відомо тільки з іноземних, досить суперечливих джерел.

В творах німецького історика XVI ст. Еліаса Ройснера є відомості про те, що польський поморський князь Святополк (Świętopolk) II (1215–1266) був одружений з дочкою якогось Романа (Ромара) Руського на ім'я Саломея ("Salome fil. Romari Russi")¹⁷⁰. Подібні повідомлення є в працях й деяких інших авторів XVI–XVIII ст. (Томас Кантзов, Вольфганг Йобст, Фрідріх Вільгельм де Зоммерсберг та ін.)¹⁷¹.

Разом з тим, за повідомленнями деяких середньовічних джерел, перша дружина Святополка II носила ім'я Єфросинія. В синодику цистерціанського монастиря Св. Марії де Олива, що знаходився у пруському містечку Олива поблизу Данцига (Гданьська), наводиться точна дата її смерті — 23 вересня 1235 р.¹⁷² Вперше Єфросинія згадується в одному з померанських документів, датованому приблизно 1220 р.¹⁷³

З приводу походження, а також імені першої дружини Святополка Поморського в літературі виказувалися різні здогади¹⁷⁴. Слідом за М. О. Баумгартенем більшість дослідників вважають її дочкою галицько-волинського князя Романа Мстиславича, на ім'я Саломея¹⁷⁵. Деякі історики вважають більш точ-

¹⁶⁹ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... — С. 609; *Донской Д. В.* Рюриковичи. Исторический словарь. — М., 2008. — С. 766; *Dąbrowski D.* Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). — Kraków, 2008. — С. 780. — Найбільш повний перелік, наведений Г. Ф. Литвиною та Ф. Б. Успенським, вміщує дев'ять таких випадків за XII–XIV ст. — *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей... — С. 544–545.

¹⁷⁰ *Elias Reusner.* Basilikon opus genealogicum catholicum de praecipuis familiis imperatorum, regum, principum, aliorumque procerum orbis Christiani. — Francofurti, 1592. — Т. I. — Р. 468.

¹⁷¹ Див.: *Rymar E.* Rodowód książąt pomorskich. — Szczecin, 1995. — Т. I. — С. 270; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. — Poznań, Wrocław, 2002. — С. 265–266.

¹⁷² *Liber mortuorum monasterii beatae Mariae de Oliva ordinis Cisterciensis* / Ed. W. Kętrzyński // *Monumenta Poloniae historica.* — Lwów, 1888. — Т. V. S. 525.

¹⁷³ *Pommerellisches Urkundenbuch*/ Bearb. von M. Perlach. — Danzig, 1882. — Nr. 18.

¹⁷⁴ Огляд думок дослідників див.: *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. — С. 267.

¹⁷⁵ *Baumgarten N. de.* Généalogies et mariages occidentaux des Ruricides Russes. Du Xe au XIIIe siècle. — Roma, 1927 (*Orientalia Christiana.* T. 35). — Tabl. XI. — P. 48;

ним іменувати її Єфросинією чи подвійним іменем — Саломея-Єфросинія, з яких одне, ймовірно, було чернечим¹⁷⁶.

На наш погляд, ім'я першої дружини Святополка II — Єфросинія, — підтверджене аутентичними середньовічними джерелами, поза сумнівом, є більш достовірним. Не виключено, що розбіжності джерел могли бути пов'язані зі зміною імені руської дружини Святополка внаслідок одруження і впливу нового культурного середовища: руське династичне ім'я *Єфросинія* могло бути замінене (чи доповнене) польським династичним іменем *Саломея*. В той же час, питання про походження цієї княгині, та зокрема, чи була вона дочкою Романа Мстиславича чи його сина Данила, поки ще залишається відкритим.

Більш впевнено можна вести мову про інший випадок використання імені Єфросинія нащадками Романа Мстиславича і його другої дружини. Дослідженнями І. Гралі та Д. Домбровського встановлено, що одна з їх дочок на ім'я Олена бл. 1212 р. була видана заміж за чернігівського князя Михайла Всеволодовича. В шлюбі з ним було народжено три дочки, одна з яких отримала ім'я Єфросинія¹⁷⁷.

Точніше кажучи, ім'я Єфросинія згаданої онуки Романа Мстиславича і його другої дружини було чернечим. Заручена з старшим братом Олександра Невського Федором Ярославичем, княжна після його раптової смерті прийняла постриг (1227 р.) і прославилася своїми християнськими подвигами,

Пауто В. Т. 1) *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* — М., 1950. — С. 208; 2) *Внешняя политика Древней Руси.* — М., 1968. — С. 251, 296, 357, прим. 15; *Forssmann J.* *Die Beziehungen altrussischer Fürstentugeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter.* — Bern, 1970. — Taf. VII; *Schwennicke D.* *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischen Staaten.* — Marburg, 1984. — Bd. II. — Taf. 136; *Махновець Л.* [Примітки] // *Літопис Руський...* С. 385, прим. до 6737 р.; *Котляр М. Ф.* *Галицько-Волинська Русь.* — Київ, 1998. — С. 276.

¹⁷⁶ *Quandt L.* *Ostpommern, seine Fürsten, fürstlichen Landestheilungen und Distrikte // Baltische Studien. [Alte Folge].* — Stettin, 1856. — Jg. 16. — Hft. I. — S. 101; *Hofmaister A.* *Genealogische Untersuchungen zur Geschichte des pommerschen Herzogshauses // Greifswalder Abhandlungen zur Geschichte des Mittelalters.* — Greifswald, 1938. — Bd. 11. — S. 44; *Войтович Л. В.* *Княжа доба на Русі: портрети еліти.* — Біла Церква, 2006. — С. 495.

¹⁷⁷ *Grala H.* *Drugie małżeństwo Romana Mściślawicza.* — S. 125–126; *Dąbrowski D.* 1) *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* — S. 51–59; 2) *Genealogia Mściślawowiczów.* — S. 296–300. — І. Граля та Д. Домбровський, виходячи з того, що другий шлюб Романа міг бути укладений ще в 1199 р., народження цієї його дочки датують широким часовим інтервалом — між 1199 та 1201 рр.

Іл. 10. Св. Єфросинія Суздальська, онука Романа Мстиславича.
Покров на гробницю з образом святої. Лицеве шиття.
Суздаль. Перша половина XVI ст. Державний Володимиро-Суздальський
історико-архітектурний музей-заповідник (Володимир, Росія)

будучи згодом причисленою (XVI ст.) до лику святих під іменем Єфросинії Суздальської¹⁷⁸.

Культ Св. Єфросинії в традиції ім'янаречення давньоруських князів

Ім'я Єфросинії було популярним не тільки в сім'ї галицько-волинського князя. Воно декілька разів зустрічається також у найближчих нащадків Юрія Володимировича Довгорукого. Його дочка Ольга прийняла перед смертю постриг під іменем Єфросинія¹⁷⁹. Єфросиніями були наречені дві онуки Юрія: одна, — дочка білгородського і турівського князя Бориса Юрійовича, — відома лише з літописного повідомлення про її смерть¹⁸⁰, а інша, — дочка галицького князя Ярослава Осмомисла і згаданої Ольги-Єфросинії Юрївни, — стала, як

¹⁷⁸ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... С. 619–620.

¹⁷⁹ ПСРЛ. — М., 1997. — Т. I. — Стб. 389; Т. II. — Стб. 624.

¹⁸⁰ Там само. — Т. I. — Стб. 417.

іноді вважається, головною героїнею “Слова о полку Ігоревім”¹⁸¹. Внучата племінниця Ольги-Єфросинії, онука Всеволода Велике Гніздо і київського князя Рюрика Ростиславича, Єфросинія Ростиславівна отримала це ім’я при охрещенні¹⁸².

Г. Ф. Литвина та Ф. Б. Успенський вважають, що своєрідний сімейний культ св. Єфросинії у нащадків Юрія Довгорукого міг ініціюватися завдяки діяльності Єфросинії Полоцької¹⁸³. Прославившись своїм чернечим життям, добровільно обраним нею в ранньому віці, Єфросинія (в миру Предслава, дочка полоцького князя Святослава-Георгія Всеславича на схилі років вирушила в паломництво до Єрусалиму, де їй сподобилась прийняти смерть¹⁸⁴. Канонізація Єфросинії Полоцької відбулась тільки на Соборі 1547 р., однак вшанування її почалося ще в домонгольський період, коли було укладено ранню редакцію Житія і почалося церковне прославлення княгині-інокіні¹⁸⁵.

Варто, однак, врахувати, що династія полоцьких князів рано (ще в XI ст.) відособилася від інших Рюриковичів і вела завзяту політичну боротьбу, зокрема, з нащадками Володимира Мономаха, одним з яскравих епізодів якої стало заслання до Візантії полоцьких князів сином Мономаха київським князем Мстиславом Володимировичем¹⁸⁶. Навряд чи можна казати про існування якихось тісних контактів між полоцькими князями і членами сім’ї Юрія Довгорукого в середині – другій половині XII ст.

Появу у нащадків Юрія імені Єфросинія, як нам здається, правильно було б пов’язувати з другим шлюбом князя, вкладеним з якоюсь поважною візантійкою, від якої було народжено його молодших синів Мстислава, Василька, Михалка і Всеволода, а також двох дочок, в тому числі і Ольгу-Єфро-

¹⁸¹ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... — С. 544–545, 592–593.

¹⁸² ПСРЛ. Т. II. — Стб. 708.

¹⁸³ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... С. 178.

¹⁸⁴ Докладніше див.: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. — М., 2001. — С. 632–633.

¹⁸⁵ Воронова Е. М. Житие Евфросинии Полоцкой // СККДР. — Л., 1987. — Вып. 1; Серегина Н. С. Песнопения русским святым. По материалам рукописной певческой книги XI–XIX вв. “Стихирарь месячный”. — СПб., 1994. — С. 346; Флоря Б. Н. Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка // ОИ. — 1995. — № 5. — С. 112.

¹⁸⁶ Алексеев Л. В. 1) Полоцкая земля в IX–XIII вв. М., 1966. — С. 257–262; 2) Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры. М., 2006. — Кн. 2. — С. 14–15; Штыхов Г. В. Древний Полоцк. — Минск, 1975. — С. 16 та ін.

синію¹⁸⁷. У 1162 р., вже після смерті Довгорукого, його другу дружину разом з синами було вислано до Візантії Андрієм Боголюбським (сином Юрія від першого шлюбу), де, за літописним повідомленням, імператором Мануїлом їм було надано чотири міста на Дунаї і область “Отскалана”¹⁸⁸. Ці повідомлення підтверджуються свідченням візантійського історика Іоанна Кіннама про те, що “василевс дав прийшлому Васильку, сину Георгія, котрий серед філархів Тавроскіфської країни володів старшинством”, “землі біля Істра (Дунаю. — О. М.)”¹⁸⁹.

Версію візантійського походження другої дружини Довгорукого бере під сумнів О. П. Каждан, вказуючи на те, що вона не знаходить прямих підтверджень в джерелах¹⁹⁰. І все ж, у дослідників такі підтвердження є.

Ці дані були отримані під час вивчення залишків фрескового розпису церкви Бориса і Гліба в селі Кидекші під Суздалем, де в середині XII ст. Юрієм Довгоруком була влаштована заміська князя резиденція. Побудована в 1152 р., церква була розписана лише через декілька десятиліть, коли вона стала княжою усипальницею. В цій церкві поховано вже згаданих нами князя Бориса Юрійовича, його дружину Марію і дочку Єфросинію¹⁹¹.

У 1946–1947 рр. в аркосолії (поховальній ніші) північної стіни церкви, праворуч від великої живописної композиції “Знамення Богородиці”, виконаної у другій половині XIX ст., було виявлено древнє зображення жіночої фігури в образі святої. Після зняття живопису XIX ст. відкрилось парне їй зображення зліва¹⁹². Дослідження зображень, виконане під час їх реставрації, встановили, що в правій частині ніші поміщено образ Св. Марії, про що свідчать залишки напису, що читається по сторонам від її німба: “...а Ма...иа” — “агиа Мариа”

¹⁸⁷ Див.: Пчелов Е. В. Генеалогія сям’я Юрія Долгорукого // *Ruthenica*. — Київ, 2004. — Т. III.

¹⁸⁸ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 521. — Див. також: Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 469, 485.

¹⁸⁹ Бибииков М. В. Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы. — М., 1997. — С. 67.

¹⁹⁰ Kazhdan A. Rus’ — Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries// *Harvard Ukrainian Studies*. — 1988–1989. — Т. 12–13. — P. 423–424.

¹⁹¹ Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV вв. — М., 1961. — Т. I. — С. 67–76; Раннопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. — Л., 1982 (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е 1–47). — С. 60–61; Свод памятников архитектуры и монументального искусства России. Владимирская область: В 6-ти частях / Отв. ред. В. В. Седов. — М., 2004. — Ч. 1. — С. 37; Заграевский С. В. Новые исследования памятников архитектуры Владимиро-Суздальского музея-заповедника. — М., 2008. — Гл. 4.

¹⁹² Сычев Н. Предполагаемое изображение жены Юрия Долгорукого // *Сообщения Института истории искусств Академии Наук СССР*. — М.; Л., 1951. — Вып. 1.

(Свята Марія). Цей образ, поза сумнівом, було розміщено поруч з гробницею княгині Марії (пом. в 1161 р.)¹⁹³. Інший саркофаг знаходиться в протилежному південному аркосолії, і в ньому, ймовірно, покояться останки князя Бориса (+ 1159). Обидва саркофага у вигляді простих прямокутних кам'яних ящиків трапецієвидної форми збереглися до наших часів і стоять кожний на своєму місці в нішах-аркосоліях Борисоглібської церкви¹⁹⁴.

В жіночій фігурі, зображеній в лівій частині північного аркосолія, можна було б очікувати побачити святу, співіменну з дочкою Бориса і Марії Єфросинією (пом. в 1202 р.). Однак цю святу представлено в зовсім несподіваному вигляді — одягнутою в розкішні імператорські одяння з розшитого золотом і перлами пурпуру, з золотою стеммою (вінцем) на голові з німбом¹⁹⁵.

Дослідники одностайні в думці, що поруч з Св. Марією зображено грецьку принцесу — дружину Юрія Долгорукого¹⁹⁶.

Такої атрибуції не суперечить зображення візантійської царівни з німбом святої. В візантійській традиції подібні зображення імператорів і імператриць отримали досить широкий розвиток і добре відомі як в самій Візантії, так і за її межами¹⁹⁷. Відомі такі ж спроби вкорінення подібної традиції і в Московській Русі: за часів Івана Грозного в образі святого стали зображати його батька Василя III, готуючи, ймовірно, підстави для його можливої канонізації¹⁹⁸.

Світський портрет над похованням поряд с зображеннями святих, мабуть, був поширеним явищем в Древній Русі: його можна бачити в розписах поховальних ніш в інших храмах домонгольського часу. До прикладу, в аркосолії південної стіни церкви Спаса на Нередиці під Новгородом розміщено портрет древньоруського князя, — ймовірно, ктитора цієї церкви, з моделлю

¹⁹³ Там само. — С. 55–56.

¹⁹⁴ *Панова Т. Д.* Каменные гробы в погребальном обряде русского средневековья (XI–XVII вв.)// *Russiamediaevalis*. — München, 2001. — Т. X. — Teil 1. — S. 159.

¹⁹⁵ *Сычев Н.* Предполагаемое изображение жены Юрия Долгорукого. — С. 56.

¹⁹⁶ *Сычев Н.* Предполагаемое изображение жены Юрия Долгорукого. — С. 56; *Воронин Н. Н.* Владимир, Боголюбово, Суздаль, Юрьев-Польской. — М., 1967. — С. 248; *Вагнер Г. К.* Суздаль. Очерк. — М., 1969. — С. 9; *Масленицын С. И.* Живопись Владимиро-Суздальской Руси. 1157–1238 годы. — М., 1998. — С. 55; *Панова Т. Д.* Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков. — М., 2004. — С. 104.

¹⁹⁷ *Диль Ш.* Основные проблемы византийской истории. — М., 1947. — С. 61; *Оболенский Д.* Византийское содружество наций. — С. 171. — Докладніше див.: *Грабар А.* Император в византийском искусстве. — М., 2000.

¹⁹⁸ *Самойлова Т. Е.* 1) “Новооткрытый” портрет Василия III и идеи святости государя рода // Искусствознание. — М., 1999. — Вып. 1; 2) К истории возникновения традиции написания мерных икон// Древнерусское искусство. Русское искусство позднего средневековья: XVIвек / Отв. ред. А. Л. Баталов. — СПб., 2003. — С. 362.

Іл. 11. Церква Св. Бориса та Гліба в Кидекші.
Середина XII ст. Перебудована в XVIII ст. Сучасний вигляд
(Суздальський район, Володимирська область, Росія)

храму в руках; в другому аркосолії південної стіни (в апсиді) був написаний Ілля Пророк, в апсиді північної стіни — Петро Александрійський, а в західній частині північної стіни — Св. Фекла¹⁹⁹.

На думку дослідників, церква Св. Бориса і Гліба в Кидекші була розписана тільки в 80-і роки XII ст. “Цілком ймовірно, — пише М. М. Воронін, — що розпис було зроблено за розпорядженням Всеволода III, що бажав вшанувати храм батьківської садиби і пам’ять своєї матері-гречанки, принцеси з роду Комнінів”²⁰⁰. Остання доводилася рідною бабусею Єфросинії Борисівні, племінниці Всеволода, яка вибрала кидекшський храм місцем для власного по-

¹⁹⁹ Некрасов А. И. Древнерусское изобразительное искусство. — М., 1937. — С. 86; Дмитриев Ю. Н. Стенные росписи Новгорода, их реставрация и исследование// Практика реставрационных работ/ Науч. ред. Ш. Е. Ратия. — М., 1950. — Сб. 1. — С. 155–157; Семенов А. И. Нередица. — Новгород, 1962. — С. 20–21; Пивоварова Н. В. Ктиторская тема в иконографической программе церкви Спаса на Нередице// Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1991. — Вып. 23; Панова Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси... — С. 104.

²⁰⁰ Воронин Н. Н. Владимир, Боголюбово, Суздаль, Юрьев-Польской. — С. 248.

ховання. Досить ймовірно, що своє грецьке ім'я Єфросинія могла отримати на честь бабки-гречанки²⁰¹.

В 70-х роках XVII ст. допитливий суздальський воєвода Тимофій Савелов, заглянув в щілину розколотої кришки одного з княжих саркофагів Борисоглібської церкви, побачив, що на скелеті чудово збереглися залишки коштовного одягу: "поверх лежит неведомо какая одежда шитая золотом..., на ней же вышит золотом орел пластаной (тобто з розкритими крильми. — *О. М.*) одноглавной, а от того орла пошло на двое шито золотом же и серебром узорами..."²⁰². Одяг з тканин з вишитими чи витканими на них орлами з розпростертими крильми можна було бачити на парадних князівських портретах, зображених на стінах древньоруських храмів (Софійський собор в Києві, Успенський собор у Володимирі, церква Спаса на Нередиці під Новгородом)²⁰³. Не викликає сумніву візантійське походження такого одягу. Як встановив ще Н. П. Кондаков, "мантії і вбрання з таким малюнком, що мали в Візантії спеціальну назву "орлів", входили до переліку вищих посадових вбрань візантійського двору"²⁰⁴.

Зазначимо, що, ім'я Єфросинії Полоцької теж могло виникнути під впливом сімейних зв'язків полоцьких князів з візантійським імператорським домом Комнінів. Відомо, що тітку Єфросинії, дочку полоцького князя Всеслава Брячиславича, в 1106 р. було видано заміж за одного з синів імператора Олексія I Комнина (1081–1118)²⁰⁵. Очевидно, цією спорідненістю пояснюється той факт, що Єфросинія була прийнята імператором Мануїлом I Комнином під час свого паломництва в Єрусалим, а також користувалася особливою прихильністю константинопольського патріарха Луки ХризOVERга (1156–1169),

²⁰¹ *Сычев Н.* Предполагаемое изображение жены Юрия Долгорукого. — С. 59. — Див. також: *История русского искусства*/ Под ред. И. Э. Грабаря. — М.; Л., 1953. — Т. I. — С. 458.

²⁰² Цит. по: *Воронин Н. Н.* Владимир, Боголюбово, Суздаль, Юрьев-Польской. — С. 247.

²⁰³ Див.: *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. — Киев, 1989. — С. 63, 84; *Кондаков Н. П.* Русская икона: В 4-х тт. — Прага, 1928. — Т. I. — С. 119; *Сычев Н. П., Мясоедов В. К.* Фрески Спаса-Нередицы. — Л., 1925. — Табл. 56. — Л. 1.

²⁰⁴ *Кондаков Н. П.* Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. — СПб., 1906. — С. 38.

²⁰⁵ *Лопарев Х. М.* Брак Мстиславны (1122 г.)// ВВ. 1902. — Т. XI. — С. 419; *Мошин В. А.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // Из истории русской культуры. Статьи по истории и типологии русской культуры / Сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. — М., 2002. — Т. II. — Кн. 1. — С. 332; *Алексеев Л. В.* Западные земли домонгольской Руси. — Кн. 2. — С. 11.

котрий надіслав їй коштовну ікону Божої Матері Ефеської, написану за переказом святим апостолом і євангелістом Лукою²⁰⁶.

Св. Єфросинія Александрійська і візантійська монахиня-імператриця Єфросинія

Поширення імені Єфросинія як в Візантії, так і на Русі очевидно було пов'язано з культом Св. Єфросинії Александрійської (пом. в 470 р.), пам'ять якої відзначається двічі — 25 вересня і 15 лютого²⁰⁷. Про це свідчить, зокрема, повідомлення Іпатіївського літопису (під 6706 (1198/99) р.) про народження дочки у Ростислава Рюриковича: "Того же лета на зиму родися дщи оу Ростислава оу Рюриковича, и нарекоша имя еи Ефросенья и прозваниемъ Изморагдъ, еже наречеться дорогъи камень"²⁰⁸.

Друге ім'я княжни — Изморагд (Смарагд), — що визначається в літописі як прозвище, вказує саме на Єфросинію Александрійську. За життям святої, в віці вісімнадцяти років вона супроти волі батька прийняла постриг, і, щоб батько не зміг її знайти і повернути додому, пішла в чоловічий монастир, назвавшись євнухом на ім'я Изморагд²⁰⁹.

На честь Єфросинії Александрійської своє чернече ім'я прийняла дочка Михайла Всеволодовича Чернігівського Феодулія, ставши згодом Святою Єфросинією Суздальською. В її житті сказано, що княжна прийняла постриг 25 вересня, коли "творится память Змарагду преподобныя Еуфросинии Александреискыя"²¹⁰. Патрональне зображення цієї святої було на відомому хресті-реликварії Єфросинії Полоцької²¹¹. Ця обставина схиляє до думки, що і полоцька свята своє чернече ім'я також прийняла на честь Єфросинії Александрійської.

Очевидно, що культ цієї святої, поширений серед руських князів в XII ст., прийшов з Візантії, чому сприяли, як ми бачили, династичні шлюби полоць-

²⁰⁶ Див.: *Повесть о Евфросинии Полоцкой*// Памятники старинной русской литературы/ Изд. гр. Г. Кушелевым-Безбородко. — СПб., 1862. — Вып. 4.

²⁰⁷ *Сергий (Спаский), архиепископ*. Полный месяцеслов Востока. — М., 1997. — Т. II. — С. 154, 204, 298.

²⁰⁸ ПСРА. — Т. II. — Стб. 708.

²⁰⁹ *Vita sanctae Euphrosynae*// *Patrologiae cursus completus*/ Acc. J.-P. Migne. — Paris, 1851. — Т. LXXIII. — Col. 643–652.

²¹⁰ *Клосс Б. М.* Избранные труды. — Т. II. Очерки по истории русской агиографии XIV–XVI веков. — М., 2001. — С. 383.

²¹¹ *Алексеев Л. В.* Лазарь Богша — мастер-ювелир XII в. // СА. — 1957. — № 3; *Штыхов Г. В.* Печать XII века из Полоцка// СА. — 1965. — № 3. — С. 244. — Пор.: *Янин В. Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1970. — Т. I. — С. 102.

ких, суздальських і галицько-волинських князівен і князів з родичками візантійських імператорів.

Особливе ж вшанування Єфросинії Александрійської при імператорському дворі та в оточенні візантійської знаті було пов'язано, очевидно, з історією імператриці Єфросинії (пом. після 836 р.), дочки останнього представника Ісаврійської династії Костянтина VI Сліпого (780–797), котра стала дружиною засновника Аморійської династії Михайла II Травла (820–829) і мачухою імператора Феофіла (829–842).

Єфросинію, народжену бл. 790 р., в січні 795 р. рідний батько відпровадив разом з матір'ю та сестрою в жіночий монастир на Принцевих островах, де всі вони прийняли постриг. В такий спосіб імператор Костянтин позбувся своєї першої сім'ї після розлучення з імператрицею Марією, одружитися з якою був змушений за наполяганням своєї матері імператриці Ірини. Після цього Костянтин одружився зі своєю давньою коханкою, однією з придворних дам на ім'я Федота. Згодом він став жертвою заколоту, влаштованого його матір'ю, котра була багато років його співправителькою і суперницею в боротьбі за владу. Після осліплення і загибелі Костянтина імператриця Ірина стала правити одноосібно (797–802 р.)²¹².

Через декілька десятиліть, проведених в чернецтві, в долі Єфросинії сталися раптові зміни. В 823 р. новий імператор Михаїл II, недавно овдовівши, намагаючись укріпити своє положення на троні спорідненістю з представницею колишньої імператорської династії і цим ніби компенсувати своє власне низьке походження, заручившись підтримкою синкліта, повернув Єфросинію з монастиря і одружився з нею. Повідомлення про цей шлюб знаходимо в Історії Продовжувача Феофана: "І ось властитель всієї землі підкорився наказу синкліта і, відкинувши цнотливе життя, ніби всупереч волі вклав шлюб, взявши в жінки не кого-небудь іншу, а жінку, що давно відвергла світ з його радощами, обручилася з Христом, з дитинства в подвижництві проводила свої дні в обителі на острові Принкіпо (Принцеві острова. — *О. М.*), Богу віддану. Ім'я їй Єфросинія, і була вона дочкою того самого Костянтина, котрий за справедливим судом матері був приречений на осліплення"²¹³.

Перебування Єфросинії в імператорському палаці тривало кілька років і закінчилося невдовзі після смерті її чоловіка. Новий імператор Феофіл, отримавши владу, не зволював, щоб повернути свою мачуху до її колишнього черне-

²¹² Див.: *Barbe D.* Irène de Byzance: La femme empereur. — Paris, 1990; *Lilie R.-J., Rochow I.* Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780–802). — Frankfurt am Main, 1996.

²¹³ Перекладено за російським виданням: *Продолжатель Феофана.* Жизнеописание византийских царей / Пер., ст., комм. Я. Н. Любарского. — СПб., 2009. — С. 55 (П. 24).

чого життя. Продовжувач Феофана повідомляє: “Він (імператор Феофіл. — *О. М.*) вигнав свою мачуху Єфросинію і змусив її повернутися в той монастир, в якому вона раніш постриглась”²¹⁴.

За іншою версією, Єфросинія повернулася у монастир із власної волі²¹⁵.

Очевидно, з іменем монахині-імператриці Єфросинії пов’язана поява в Константинополі в першій чверті IX ст. монастиря Св. Єфросинії. В “Родоводі Константинополя” (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως) — пам’ятці X ст. (з численними пізнішими доповненнями), присвяченій походженню та історії міста, а також опису його визначних місць²¹⁶, цей невеликий жіночий монастир згадується під назвою Лівадійського (τὰ Λιβάδια), засновницею якого вважається імператриця Ірина²¹⁷. З приводу часу і конкретних обставин заснування обителі в літературі висловлюються різні припущення; по різному вирішується й питання про те, хто з візантійських імператриць був його засновницею²¹⁸. В будь-якому випадку, заснування Лівадійського монастиря в Константинополі, схоже, можна вважати першим свідченням вшанування Єфросинії Александрійської в сім’ї візантійських імператорів.

Схоже, що долю візантійської монахині-імператриці Єфросинії, дочки Костянтина VI та дружини Михайла II, через чотири століття дивним чином повторила дочка імператора Ісаака II, також на ім’я Єфросинія. Віддана своїм батьком ще в дитинстві в монастир, вона за декілька років була повернена до світського життя, щоб стати дружиною галицько-волинського князя Романа Мстиславича, головного воєнного союзника нового імператора Олексія III. Рано овдовівши після загибелі Романа, Єфросинія згодом знову повернулася до чернечого життя. Для неї під Холмом — новою столицею Галицько-Волинської Русі — було побудовано монастир, котрий своїм зовнішнім виглядом і

²¹⁴ Там само. — С. 61 (III.1).

²¹⁵ Georgii Monachi vitae imperatorum recentiorum // Theophanes Continuatus. Ioannes Cameniata. Symeon Magister. Georgius Monachus / Rec. I. Bekkerus. — Bonnae, 1838. — P. 790 (21). — Див. також: *Мелиоранский Б.* Из семейной истории Аморийской династии // ВВ. — СПб., 1901. — Т. VIII. — С. 32 і наст.; *Garland L.* Byzantine empresses: women and power in Byzantium. 527–1204. — London; New York, 1999. — P. 84 sqq.; *Herrin J.* Women in Purple: Rulers of Medieval Byzantium. — Princeton, 2001. — P. 176 sqq.

²¹⁶ Див.: *Berger A.* Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos. — Bonn, 1988.

²¹⁷ Patria Constantinopoleos / Ed. Th. Preger. — Leipzig, 1907. — Bd. II (Scriptores Originum Constantinopolitanarum. Т. II). — P. 243, 265.

²¹⁸ *Lilie R.-J., Rochow I.* Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. S. 77, 145; *Garland L.* Byzantine empresses... — P. 93; *Hatlie P.* The monks and monasteries of Constantinople. 350–850. — Cambridge; New York, 2007. — P. 332. — Про місцезнаходження монастиря див.: *Berger A.* Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos. — S. 632.

Іл. 12. Св. Єфросинія Александрійська. Фреска. Древній Новгород.
Кінець XII ст. Західний неф церкви Спаса на Нередиці. Фото 1930-х років

внутрішнім оздобленням дуже нагадував невеликі приватні монастирі, що будувалися тоді для представників вищої аристократії в Північній Греції.

Видаючи царівну Єфросинію, нещодавню монахиню, заміж за руського князя, в оточенні Олексія III звісно не могли не знати про її попередницю, царівну Єфросинію, що жила в першій половині IX ст., приклад якої мав стати своєрідним прецедентом для нового аналогічного випадку. Про прецедентний характер життєвого шляху старшої дочки Ісаака II свідчить, мабуть, і надане їй ім'я — Єфросинія. Ми не знаємо, чи було це ім'я дане їй від народження чи отримане в чернецтві, але в такому імені було очевидно “закодовано” певний стереотип жіночої долі для його носительки.

Варто врахувати, що з часів античності в європейській традиції існує уява про певний (іноді прямий) взаємозв'язок вибору імені та подальшої долі, що ніби визначається цим іменем, — чи то в буденно-життєвому чи релігійно-містичному сенсі²¹⁹. Подібні уявлення були властиві й древноруським князям,

²¹⁹ Див., наприклад: Булгаков С. Н. Философия имени. — Париж, 1953. — С. 166; Горан В. П., Карнович В. Н. Древнегреческая мифология судьбы. — Новоси-

що ретельно добирали ім'я, дотримуючись при цьому певних умов і обмежень²²⁰. Позаяк, можна гадати, що ім'я царівни Єфросинії, в якому було відображено приклад її знаменитих тезок — Св. Єфросинії Александрійської і монахині-імператриці Єфросинії, могло бути для неї певним орієнтиром у визначенні власної життєвої стратегії.

Можна також припустити, що на певному етапі якусь роль в долі своєї нещасної родички — звільнення з монастиря для наступного шлюбу — могла зіграти дружина Олексія III, що також носила ім'я Єфросинії (до речі, доволі рідкісне у візантійських імператриць), котра, як відомо, відігравала досить помітну роль в політичному житті імперії²²¹.

Світське та чернече ім'я галицько-волинської княгині “Романової”

На закінчення нам залишається розглянути питання про те, яке ім'я дочка Ісаака II могла носити на Русі. Рішення подібного питання утруднене тим, що у Галицько-Волинському літописі як і в інших джерелах “великая княгиня Романовая” жодного разу не названа за своїм власним ім'ям. Проте, дослідниками неодноразово робилися спроби пошуків можливого імені княгині.

Єдиною підставою для цього слугує вказівка літопису про те, що її внук князь Мстислав Данилович звів над могилою своєї бабусі каплицю, названу на честь праведників Іоакима і Анни. Галицько-Волинський літопис повідомляє про це під 6799 (1291) р.: “Того ж лета Мъстиславоу князю вложи емоу Богъ во сердце мьсль благоу: созда гробницу каменую надъ гробомъ бабы своеи Романовои в монастыре въ святого. И свяща ю во имя праведникоу Акима и Аньны, и слоужбоу в неи створи”²²².

Наведене повідомлення, на жаль, не містить відомостей про те, в якому монастирі знаходилася могила княгині і навіть про те, в якому місті розташовувався цей монастир. Можна лише здогадуватися, що згадана обитель знаходилася у Володимирі-Волинському, де князував тоді Мстислав Данилович.

Якась церква Св. Іоакима і Анни у Володимирі-Волинському дійсно існувала: вона згадується в джерелах XVI ст.²²³ Храм був зруйнований, мабуть, ще в 1370 р., коли литовські князі знищили замок польського короля Казимира III,

бирск, 1990. — С. 163.

²²⁰ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... С. 13 і наст.

²²¹ Про імператрицю Єфросинію, дружину Олексія III, див.: *Polemis D. I. The Doukai. A contribution to byzantine prosopography.* — London, 1968. — P. 131. — Nr. 101; *Garland L. Byzantine empresses...* P. 210 sqq.

²²² ПСРА. — Т. II. — Стб. 937–938.

²²³ *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волинской губернии в связи с историей волинской иерархии. (Исторический очерк). — Почаев, 1893. — С. 142.

зведений їм у Володимирі-Волинському. Пошуки археологічних слідів церкви, що неодноразово зруйнувалися, доки не дали надійних результатів²²⁴.

Згадана в літописі назва каплиці, збудованої над могилою “великої княгині Романової”, стала для більшості дослідників ключем до рішення питання про її власне ім’я: княгиня мала також зватися Анною, як і однойменна свята, на честь якої був зведений храм. Ця думка, висловлена колись М. С. Грушевським як припущення і підтримана М. О. Баумгартеном та В. Т. Пашуто²²⁵, тепер є загальноприйнятою, що переходить з однієї роботи до іншої²²⁶.

Тим часом, питання про особисте ім’я княгині, як здається, не мусить вирішуватися в такий прямолінійний спосіб. Каплиця, збудована над її могилою, була присвячена не одній святій, а відразу двом, і перш за все не Анні, а Іоакиму. Отже, пряме співвіднесення імені похованої тут княгині з ім’ям Св. Анни неможливе. Дана обставина, що залишається все ще без належної

²²⁴ *Малевакская М. В., Шолохова Е. В.* 1) Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волыньском // АО. 1975. — М., 1976. — С. 355; 2) Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волыньском // АО. 1976. — М., 1977. — С. 328; *Малевакская М. В.* Архитектурно-археологические исследования на Волыни // АО. 1982. — М., 1984. — С. 291.

²²⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ, 1993. — Т. III. — С. 569; *Vaumgarten N. de.* Généalogies et mariages occidentaux des Ruricides Russes. — Tabl. XI; *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 132 и др.

²²⁶ *Włodarski B.* Polska i Ruś. 1194–1340. — Warszawa, 1966. — S. 32; *Isenburg W. von.* Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. — Marburg, 1956. — Bd. II. — Tabl. 93; *Dworzaczek W.* Genealogia. (Tablice), Warszawa, 1959. — Tabl. 27; *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. — Нью-Йорк, 1958. — С. 61–68, 106; *Махновець Л.* [Примітки] // Літопис Руський... С. 369, прим. 2 до 6710 р.; *Котляр М. Ф.* 1) Галицько-Волинська Русь. — Київ, 1998. — С. 161; 2) Дипломатія Южної Русі. — СПб., 2003. — С. 97–110; 3) Даниил, князь Галицкий. Документальное повествование. — СПб., 2008. — С. 51–68; *Котляр М. Ф., Ричка В. М.* Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. — Київ, 2008. — С. 241 та ін.; *Головка О. Б.* 1) Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. — Київ, 2001. — С. 141–142; 2) Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. — Київ, 2006 — С. 238, 242, 260–262 та ін.; *Войтович Л. В.* 1) Князівські династії Східної Європи. — С. 71–72, 380–381 та ін.; 2) Княжа доба на Русі... — С. 482–484; 3) Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського) // Княжа доба. Історія і культура / Відп. ред. Я. Ісаєвич. — Львів, 2007. — Вип. 1; *Barnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. — Lublin, 2005. — S. 24.

уваги, видно, може стати приводом для перегляду стереотипу, що склався в історіографії.

Першим на вказану особливість назви каплиці і неспівпадіння її із приписуваним княгині ім'ям Анни, звернув увагу І. Граля²²⁷. Його спостереження, на жаль, лишилися непоміченими більшістю сучасних авторів²²⁸. Зважаючи на сказане питання про іменування Анною другої дружини Романа Мстиславича вимагає нового звернення до нього.

Парні імена Іоакима і Анни в християнському іменослові відповідають іменам праведних батьків Св. Діви Марії, матері Христа. Культ Богородиці можна вважати найпоширенішим і довготривалим на Русі, таким, що склався з моменту прийняття християнства і виразився в будівництві величезної кількості храмів і монастирів на її честь, створенні незліченних витворів мистецтва і літератури²²⁹.

Ми поділяємо прийняте багатьма дослідниками припущення про те, що ім'я галицько-волинської княгині мало якось відповідати іменам святих, яким була присвячена побудована над її могилою каплиця-усипальниця. Присвятити цю каплицю відразу двом святим, вочевидь, можна було в тому випадку, якщо ім'я похованої тут княгині співвідносилося з іменами як Іоакима, так і Анни. Це можливо в тому випадку, якщо ім'я княгині збіглося з ім'ям дочки праведних богоотців Марії.

Схоже, що будівництво храмів на честь руських княгинь, що носили ім'я Марії, присвячених, проте, не самій Богородиці, а її батькам, відбувалося і в інших містах Русі. Як приклад вкажемо на побудовану Всеволодом Велике Гніздо в 1196 р. церкву Іоакима і Анни у Володимирі-на-Клязьмі²³⁰. Храм, мабуть, був присвячений його дружині княгині Марії — одній з найзнаменитіших руських княгинь кінця XII – початку XIII ст.²³¹ З шануванням Марією "Всеволожею" батьків Богородиці пов'язане освячення ще одного храму у Володимирі: церк-

²²⁷ *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana Mściślawicza. — S. 124.

²²⁸ В новітній історіографії їх приймає і підтримує власними спостереженнями лише Д. Домбровський (*Dąbrowski D.*) 1) *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* — S. 42; 2) *Genealogia Mściślawowiczów.* — S. 264).

²²⁹ Див.: *Плюханова М. В.* Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995; *Этингоф О. Е.* Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII вв. — М., 2000; *Прудникова Е. А.* Земля Богородицы. — М., 2007, и др.

²³⁰ ПСРЛ. — Т. I. — Стб. 412.

²³¹ Див про неї: *Кишкин Л. С.* Мария Всеволожая — ясыня или чехиня? // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи / Отв. ред. В. Д. Королюк. — М., 1972; *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Кем была "Мария Всеволожая". Отчество и происхождение трех русских княгинь XII в. // ДГ. 2004 год. — М., 2006.

*Іл. 13. Успенський собор. Бл. 1160 р.
Сучасний вигляд (Володимир-Волинський, Україна)*

ва Успіння Пречистої Богородиці (побудована у заснованому їй монастирі) була освячена в день, коли відзначалася пам'ять Іоакима і Анни — 9 вересня²³².

Вибір праведної Анни як патрональної святої для княгині, що носила ім'я Марії, як нам здається, може мати наступне пояснення. В середні віки зазвичай уникали давати ім'я безпосередньо на честь Богородиці²³³. Проте, ім'я Марії залишалося одним з найпопулярніших християнських імен — хрестильних і чернечих. Мати Богородиці Анна в деяких випадках, мабуть, могла виступати в якості так би мовити патрональної святої-заступниці для власниці імені Марія.

В той же час, не слід повністю унеможлиблювати створення храму на честь Іоакима і Анни, який можна було б приурочити до особи, тезоіменної одному з названих святих безпосередньо. Подібні випадки також відомі в історії Древньої Русі..

За деякими даними, одним з прадавніх християнських храмів Великого Новгороду була церква Іоакима і Анни, побудована першим новгородським

²³² ПСРЛ. — Т. I. — Стб. 417.

²³³ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. — С. 368.

єпископом Іоакимом Корсунянином. Храм був розібраний під час будівництва Софійського собору, в якому з початку XII ст. відомий приділ Іоакима і Анни, пишно оздоблений в XVI–XVII ст., що мав власний вишуканий іконостас, званий Іоакимівським²³⁴.

За повідомленням Новгородського Четвертого літопису, вміщеним під 1549 р., під знесеною дерев'яною хатою дяків, що знаходилася за вівтарем Софійського собору, було виявлено древнє кладовище, на місці якого за наказом Івана Грозного був поставлений храм Іоакима і Анни на честь народження у нього дочки Анни²³⁵.

Каплиця-усипальниця на честь Іоакима і Анни, поставлена над могилою дружини Романа Мстиславича, вказує, таким чином, відразу на два імені, які могла носити покійна — Марії і Анни. Щоб зробити між ними вибір, потрібно розглянути ще деякі обставини.

Серед прямих нащадків Романа Мстиславича і його другої дружини неодноразово зустрічаються імена як Марії, так і Анни. Ім'я Марії регулярно повторюється у всіх наступних поколіннях Романовичів аж до виродження династії, ім'я Анни тут зустрічається значно рідше²³⁶. Як встановлює Д. Домбровський, ім'я Марії носили: дочка Олени (?) Романівни і Михайла Всеволодовича Чернігівського, дочка Романа Даниловича і Гертруди Бабенберг, дочка Олени Львівни і Казимира II Битомського, дочка Юрія Львовича і Євфимії Казимирівни, дочка Анастасії Юрїївни і Олександра Михайловича Тверського²³⁷.

У нашому розпорядженні є ще одне історичне свідчення на користь імені Марія як найбільш відповідного особистому імені "великої княгині Романової".

Це свідчення має безпосереднє відношення до історії Столп'євської башти і розташованої в її верхньому ярусі каплиці, котру, як ми бачили, можна з великою вірогідністю пов'язувати з монастирем-резиденцією удови Романа Мстиславича, що прийняла чернецтво. Через два століття після смерті княгині башта в Столп'ї все ще лишалася храмом, і в середині XV ст. при ній перебував православний священник.

²³⁴ Див.: Брюсова В. Г. Страница из истории Софийского собора в Новгороде// Культура Древней Руси. Посвящается 40-летию научной деятельности Н. Н. Ворониной. — М., 1966; Сорокатый В. М. Храмовое строительство и иконостасы Великого Новгорода в середине — второй половине XVI в. // Древнерусское искусство. Русское искусство позднего средневековья: XVI век.

²³⁵ ПСРЛ. — М., 2000. — Т. IV. — С. 620–621.

²³⁶ Див.: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. — Tabl. II–III. — S. 345–347.

²³⁷ Ibid. — S. 42.

Подібні відомості можна почерпнути з послання київського митрополита і папського легата Ісидора до старост м. Холма від 27 липня 1440 р. Посилаючись на здійснене Флорентійським собором об'єднання церков, митрополит бере під свій захист якогось Вавилу, священика церкви Спаса від Столпа, вимагаючи захистити його від незаконних посягань на церковне майно, яким той користувався: “билъ намъ чоломъ погъ Вавила отъ светого Спаса отъ Столпа, а сказываетъ что же дей обидь чиниться ему вельми много, да и садъ дей церковный у него обирають, а нимъ то он у тое церквы живеть и Бога молитъ о всемъ христьянстве”²³⁸.

Спираючись на наведене свідчення, дослідники атрибуують ротонду п'ятого ярусу Столп'євської башти як каплицю Спаса (Преображення Господня)²³⁹.

За православним календарем три свята Спаса припадають на час Успенського поста (другого за важністю після Великого поста), що триває два тижні, — з 1(14) по 14(28) серпня — і приурочується до святкування Успіння Пречистої Пресвятої Богородиці 14(28) серпня²⁴⁰. Святкування Спаса, що вважаються, таким чином, також і Богородичними святами, присвячені Всемиловитому Спасу і Пречистій Богородиці. В зв'язку з цим присвячення монастирської каплиці в Столп'ї одному з головних Богородичних свят із великою вірогідністю може свідчити, що зробити це могла княгиня-черниця, що сама носила ім'я Богородиці.

Яким не було б особисте ім'я “великої княгині Романової” — Марія чи Анна — навряд чи воно могло бути світським ім'ям, оскільки княгиня померла в чернецтві і була похована в монастирі, вочевидь, як черниця. Значна кількість випадків наречення ім'ям Марії представниць роду Романовичів дозволяє говорити про формування якогось родового культу Марії, що пов'язується із знаменитою княгиною “Романовою”, прародителькою династії.

Таким чином, ми можемо встановити кілька особистих імен другої дружини Романа Мстиславича, що сповна відповідає традиції християнської багатогатості, характерної для Рюриковичів. Її хрестильним ім'ям, під яким вона була відома ще у Візантії, а також у Німеччині, було ім'я Єфросинія, а чернечим ім'ям, отриманим на Русі, стало одне з імен, що відносяться до Бого-

²³⁸ АЮЗР. — Киев, 1883. — Ч. I. — Т. VI. — № II. — С. 5.

²³⁹ Огляд історіографії питання див.: *Дуба Ю.* Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. — Львів, 2005. — С. 6–7.

²⁴⁰ Як видно, церковне святкування Спаса, відоме на християнському сході, а також у Візантії ще з V ст., на Русі встановив Андрій Боголюбський, — див.: *Голубинский Е. Е.* История Русской церкви. — М., 1997. — Т. I. 2-я половина тома. С. 409–410; *Лосева О. В.* Русские месящесловы XI–XIV вв. — М., 2001. — С. 108–109.

родиці, — Марія чи Анна²⁴¹. Примітно, що не лише чернече, але і світське ім'я княгині стало династичним і неодноразово відтворювалося її нащадками. Це підтверджує наше припущення про формування родового культу Єфросинії-Анни як прародительки Романовичів.

²⁴¹ Таке ж ім'я одержала й її рідна сестра Ірина, ставши німецькою королевою і дружиною Філіпа Швабського.

ПЕЧАТКА ЄФРОСИНІ З НОВГОРОДУ: НЕРОЗВ'ЯЗАНІ ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ

В 1968 р. в Новгороді було знайдено свинцеву печатку, що помітно візнялася серед інших печаток Древньої Русі як за характером зображеного на ній малюнка, так і за технічним рівнем виконання. На печатці майстерно зображено добре збережену багатофігурну композицію, що відтворює відомий євангельський сюжет Преображення Господня на горі Фавор.

Про Преображення розповідають всі євангелісти, за винятком Іоанна. Ісус взяв трьох з своїх учнів — Петра, Якова і Іоанна — і піднявся разом з ними на гору помолитись. Там під час молитви він преобразився перед ними: “обличчя Його, як те сонце, засяло, а одежа Його стала біла, як світло” (Мф. 17:2). Після цього явилися два старозаповітних пророки Мойсей та Ілля, які розмовляли з Ісусом “про кінець Його, який в Єрусалимі Він мав докінчити” (Лк. 9:31). побачивши це, вражений і наляканий Петро сказав: “Учителю! добре бути нам тут! Поставимо ж собі три шатра: для Тебе одне, і одне для Мойсея, і одне для Іллі” (Мк. 9:5). Після цих слів з’явилась хмара, заслонила їх, і учні почули з хмари Божий голос: “Це Син Мій Улюблений, що Його Я вподобав. Його слухайтеся” (Мф. 17:5). Спускаючись з гори, Ісус заборонив учням казати про побачене ними “аж поки Син Людський із мертвих не воскресне” (Мк. 9:9).

Відповідно до євангельських свідчень на новгородській печатці представлено кульмінаційну сцену Преображення. В центрі — Ісус Христос, по боках від нього — пророки Ілля і Мойсей, а біля їх ніг — апостоли Яків, Іоанн і Петро, що попадали зі страху. Тут же видно напис грецькою, частина букв якого стерлася. Втім прочитання напису не викликає сумнівів: *МЕТА[МОР]Ф[ОСИ]С*. На лицьовому боці печатки поміщено пояснює зображення святої і вирізано її ім’я в вигляді стовбчатого надпису з обох боків зображення. Ім’я написано руськими рівними чіткими буквами і без зусиль читається як *ИЕФРОСИНЯ*. Окрім того, зображення святої оточено додатковим руським написом: “Г[оспод]и, помози рабе своєї Ефросини нарецаемой”²⁴².

²⁴² Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1970. — Т. I. — С. 231, 234. — № 121а. — В новому виданні каталогу древньоруських актових печаток печатку Єфросинії перенумеровано на № 121д (Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1998. — Т. III. — С. 127).

Атрибуція В. Л. Яніна

В. Л. Янін відзначає безпрецедентний характер зробленої в Новгороді знахідки, що не має аналогів серед печаток Древньої Русі X–XV ст. “Немає сенсу, — пише історик, — шукати сфрагістичні аналогії цьому предмету, настільки він є винятковим. В композиціях руських печаток ми не знайдемо Преображення. Безпрецедентним є останнє слово в круговій легенді. Сама кругова легенда належить до числа найрідкісніших явищ на буллах домонгольської доби”²⁴³.

Наявність кругової легенди на лицьовому боці печатки — важлива атрибутивна ознака. Вкрай рідкісні на древньоруських печатках кругові написи досить характерні для візантійської сфрагістики і представлені в великій кількості на відомих нині печатках різних типів і видів²⁴⁴. Сцена Преображення, що не має аналогів на руському підґрунті також зближує новгородську знахідку з пам’ятками сфрагістики Візантії: відомо декілька візантійських печаток, прикрашених зображеннями, що передають сюжет чудесної євангельської історії, що відбулася на горі Фавор²⁴⁵.

Безпрецедентний для легенд руських печаток вираз “нарецаемой”, що завершує благопожалальний напис на печатці Єфросинії, мабуть, є не сповна типовим і для древньоруської мови взагалі. В письмових пам’ятках XI–XV ст. прислівник пасивного стану теперішнього часу *нарицаемыи* писалося винятково з корінним голосним *-и*²⁴⁶.

Визначення *нарицаемая*, стосовно імені Єфросинія В. Л. Янін розцінив як вказівку на зміну імені власниці печатки: “нарицаемая” тепер іменем Єфросинія, поперед того вона мала інше ім’я. Така зміна імені ймовірно за все могла статися внаслідок прийняття чернецтва. Ця обставина, а також деякі зовнішні ознаки самої печатки (розмір, наявність благопожалального напису) дозволили вченому датувати її XII століттям і атрибутувати Єфросинії Полоцькій як найвідомішій на Русі княгині того періоду, що носила ім’я Єфросинії і була монашкою²⁴⁷.

Однак подібна атрибуція породжує нову проблему. Використання свинцевих актових печаток в Древній Русі було винятковим привілеєм представників влади — світської чи церковної. На відміну від Візантії на Русі мати особисту печатку могли тільки князі і архієреї, іноді печатками користувалися також їх намісники. Сам В. Л. Янін сповна усвідомлював вади атрибуції, запропоно-

²⁴³ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси... — Т. I. — С. 231.

²⁴⁴ Див.: Лихачев Н. П. Моливдовулы греческого Востока. — М., 1991. — Иконографический указатель. — С. 329–331.

²⁴⁵ Zacos G., Vegler A. Byzantine lead seals. — Basel, 1972. — Vol. I. — P. 1503–1505. — Nr. 2713, a, b.

²⁴⁶ СлДРЯ XI–XIV вв. — М., 2002. — Т. V. — С. 182.

²⁴⁷ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси... — Т. I. — С. 231.

ваної ним. Єфросинія Полоцька ще в дитинстві прийняла чернечий постриг і все життя провела в монастирі не будучи правлячою княгинею, і тому печатка, що приписується їй, виглядає “єдиним випадком в руській сфрагістиці, що зовсім не знала монастирських і чернечих булл протягом XI–XIV ст.”²⁴⁸.

Додамо до цього, жіночі актові печатки в руській сфрагістиці — також досить рідкісне і нетипове явище. Окрім того, для руських печаток властива фіксація не тільки імені, але й по-батькові їх власників: як правило, на лицевому боці поміщалося зображення святого, тезоіменитого власнику печатки, а на зворотному боці — святого, тезоіменитого його батьку. На печатках княгині зворотній бік міг бути зайнятим зображенням святого патрона її чоловіка. Але всього цього немає на печатці Єфросинії з Новгородка, прикрашеній композицією Преображення, центральне місце в котрій займає фігура Христа. Цю обставину відмічає і В. Л. Янін, визнаючи, що на Русі “во ім’я Христа не нарікали ні батьків, ані чоловіків”²⁴⁹.

Проте, в візантійській сфрагістиці спостерігається зовсім інша картина. Використання особистих привісних печаток не було привілеєм тільки імператорів чи членів їх сімей; такі печатки мали досить значне поширення, ними користувалися посадові та приватні особи, що мали різний суспільний статус. Серед власників особистих печаток в Візантії чимало було служителів церкви і чернечуючих різного рангу. Власними печатками нарівні з чоловіками широко користувалися жінки: особливі особисті печатки мали не тільки імператриці, але і багато поважних візантійок. На останок, одним з найпоширеніших сюжетів візантійської сфрагістики були зображення Христа — одиночні чи у вигляді композиції з пророками, апостолами, святими, імператорами та іншими, — причому таке зображення (на відміну від древньоруської традиції) використовувалося незалежно від сімейного статусу чи родинних стосунків власника печатки²⁵⁰.

Що ж в такому разі дозволяє В. Л. Яніну атрибутувати знайдену в Новгороді печатку полоцькій княгині-монашці? Головною підставою для такої атрибуції є, очевидно, належність Єфросинії Полоцької до заснованого нею ж поблизу Полоцька Спаського монастиря, головним храмом якого, також побудованим Єфросинією, була збережена до наших днів Спасо-Преображенська церква. Преображення Господнє — одне з головних християнських свят —

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Янін В. Л. Полоцкий матриархат // Знание — сила. — 1970. — № 12. — С. 18.

²⁵⁰ Див.: Лихачев Н. П. Моливдовулы греческого Востока; Соколова И. В. Печати византийских императоров. Каталог коллекции [Государственного Эрмитажа]. — СПб., 2007.

особливо вшановувалося Єфросинією Полоцькою. Звідси — зображення сцени Преображення на її особистій печатці²⁵¹.

Щодо нетипового для Древньої Русі використання актових печаток княгиней, яка до того ж ніколи не правила, а все життя чернецтвувала, то, на думку В. Л. Яніна, Полоцьк і полоцькі князі в другій чверті XII ст. опинилися у винятковому становищі з огляду на особливі політичні обставини, і тому до них не можуть застосовуватися загальні для древньоруської сфрагістики критерії. Після розгрому Полоцька київським князем Мстиславом Володимировичем в 1129 р. було вислано в Візантію всіх представників полоцького княжого дому чоловічої статі. Це, мабуть, привело до встановлення в Полоцьку на певний час особливого статусу княгинь, що заміщали своїх чоловіків та братів в якості правителів міста і землі, що знайшло своє відображення в сфрагістиці²⁵².

Такі на загал докази В. Л. Яніна, наведені на обґрунтування атрибуції Єфросинії Полоцькій знайденої в 1968 р. печатки. Але саме в цих найголовніших обґрунтуваннях атрибуція Яніна, на наш погляд, найбільш вразлива.

Чи могла Єфросинія Полоцька бути засновницею Спасо-Преображенського монастиря?

Про життя і діяння Єфросинії Полоцької відомо головним чином з її Життя. Складений спершу здається ще в кінці XII ст., цей твір дійшов до нас в значній кількості більш пізніх списків XV–XVII ст., яких нині відомо понад ста тридцять. Дослідники виокремлюють чотири чи навіть більше редакції пам'ятки. До першої, короткої, редакції відносяться два списки: Наукова Бібліотека Московського державного університету. 1311 (кінець XV ст.) і РНБ. Збір. ОЛДП. Ф. CLXXXV (сер. XVI ст.); назва Життя тут найкоротша і без згадки міста Полоцька, що, можливо, вказує на Полоцьк як місце його створення. До другої, розширеної, редакції відносяться понад десять збірок XVI–XVII ст. Її найдревніший список — ДІМ. Єпарх. збір. 406 (поч. XVI ст.), а найвідоміший і неодноразово опублікований — РДБ. Волок. збір. 632 (перш. пол. XVI ст.)

Розширена редакція має довшу назву, до неї включено додаток про погребіння Єфросинії в Єрусалимі її братом і сестрою. Третя редакція читається в тринадцяти списках міней, що сходять до Великих Міней Четьх митрополита Макарія. Її текст вирізняється всіма стилістичними прийомами макарієвської агіографічної школи. В ній є додатки і перекручення, від чого текст часто втрачає ясність. Четверта редакція, що сходить до списків XVI ст. другої редакції, збереглась в складі Степенної книги. Всі списки Життя цієї редакції (близько ста) сходять до рукопису ДІМ. Чуд. збір. 358/56 (1560-і рр.). Ця

²⁵¹ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси... — Т. I. — С. 231–232.

²⁵² Янин В. Л. Полоцкий матриархат. — С. 19.

Іл. 14. Свинцева печатка зображенням Св. Єфросинії і сцени Преображення, знайдена в Новгороді в 1968 р. Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник (Великий Новгород, Росія)

редакція найрозлогіша, містить генеалогію роду Єфросинії та інші епізоди. Відоме також Проложне Житіє на 23 травня, знайдене в списках БАН. 33.19.8 (ост. чв. XV ст.) і БАН Литви. 98/190 (бл. 1512 р.)²⁵³.

У всіх редакціях Житія вказується, що Єфросинія була ігуменею монастиря Святого Спаса, заснованого нею в містечку Сельцо біля Полоцька, де раніше знаходилось заміське подвір'я Софійського собору з дерев'яною церквою Святого Спаса — усипальницею полоцьких єпископів. На місці дерев'яної церкви Єфросинія за допомогою зодчого Іоанна звела кам'яну церкву на честь Спаса Вседержителя, що збереглася до наших днів²⁵⁴.

²⁵³ Див.: *Воронова Е. М.* 1) Житие Евфросинии Полоцкой // СККДР. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.). — Л., 1987; 2) Житийная повесть о Евфросинии Полоцкой как литературно-исторический памятник XII в. Автореф. дисс. канд. филолог. наук. — Л., 1991; *Серегина Н. С.* Певческий цикл о Евфросинии Полоцкой — памятник XII века // История и археология Полоцка и Полоцкой земли. К 1125-летию Полоцка. Конференция. — Полоцк, 1987. — С. 52–53; *Мельников А. А.* Литературная история агиографической повести о Евфросинии Полоцкой. Автореф. дисс. канд. филолог. наук. — Минск, 1989; *Турилов А. А.* Евфросиния Полоцкая. Житие // Православная энциклопедия. — М., 2008. — Т. XVII.

²⁵⁴ Див.: *Памятники старинной русской литературы / Изд. гр. Кушелева-Безбородко.* — СПб., 1862. — Вып. IV. — С. 172–179; *Дубровский М.* Житие преподобной Евфросинии, княжны полоцкой. — Полоцк, 1877 (переизд. — Полоцк, 1887; СПб., 1910); *Сапунов А. П.* Житие преподобной Евфросинии, княжны полотския (по трем редакциям). — Витебск, 1888; *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы.* — СПб., 1896. — Вып. 2; ПСРЛ. — СПб., 1908. — Т. XXI. — Ч. 1. — С. 206–220; *Книга жыцій і хаджэнняў / Уклад. А. А. Мельнікаў.* — Мінск., 1994. — С. 25–41; *Житие Евфросинии Полоцкой / Подг. текста Е. Дорохова // Жития и чудеса святых*

Упродовж дев'яти століть свого існування Полоцький Спасо-Єфросинієвський жіночий монастир пережив численні драматичні події. Коли в 1579 р. Полоцьк було взято військом польського короля Стефана Баторія монастир припав до єзуїтів. Після відвоювання Полоцька у Речі Посполитої в 1654 р. обитель повернуто в православ'я, але потім, коли за умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. Полоцьк знову відійшов до Польщі, Спасо-Єфросинієвський монастир ще на півтора століття повернувся до єзуїтів. Тільки в 1820 р. єзуїтів було вигнано з Полоцька. В 1832 р. маєтності монастиря було передано православної церкві, і в 1840 р. обитель було відновлено. В середині – другій половині ХІХ ст. Спасо-Єфросинієвський монастир, зарахований до розряду першокласних, переживав розквіт. В його стінах розмістилося жіноче духовне училище, почалось будівництво нових храмів. Однак із встановленням радянської влади в 1924 р. монастир було закрито; по відновленню в 1943 р. його було знову закрито в 1960 р. і знову відновлено тільки в 1990 р.²⁵⁵

Наскільки можна судити, Спасо-Єфросинієвський монастир в Полоцьку ніколи не називався Преображенським, — ані в древності, ані в нинішній час. Навпаки, за наявними даними, історична назва чи, точніше, посвята обители, надана їй, ймовірно, ще самою засновницею, була іншою: монастир було присвячено Всемиловитивішому Спасові. Цей факт відзначався авторами численних описів монастиря другої половини ХІХ ст.²⁵⁶, в працях з історії росій-

в древнерусской письменности: Тексты. Исследования. Материалы/ Сост. М. С. Крутова. — М., 2000. — С. 153–173; БЛДР. — СПб., 2003. — Т. 12. — С. 414–435; Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам / Отв. ред. Н. Н. Покровский, Г. Д. Ленхофф. — М., 2007. — Т. I. — С. 433–447.

²⁵⁵ *Зверинский В. В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем. — СПб., 1890. — Т. I, — № 445. — С. 236; *Денисов Л. И.* Православные монастыри Российской империи. Полный список. — М., 1908. — № 78. — С. 70–72; *Алексеев Л. В.* (и др.). Крест — красота церкви. — Минск, 1998 (Наши духовные ценности. — Вып. 4); Монастырь у церкви Спаса: Полоцкий Спасо-Евфросиниевский монастырь от древности до наших дней. — Минск, 2007.

²⁵⁶ Исторические сведения о жизни преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой, с описанием и изображением креста, принесенного ею в дар Полоцкой Спасской обители. — СПб., 1841; *Сапунов А. П.* 1) Спасо-Евфросиниевский девичий монастырь. — Витебск, 1888; 2) Витебская старина. — Витебск, 1888. — Т. V; *Батюшков П. Н.* Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. — СПб., 1890. — Приложения. — № 49. — С. 111–114; *Сементовский А. М.* Белорусские древности. — СПб., 1890. — Вып. 1. — С. 103–108; Полоцкий Спасо-Евфросиниевский монастырь// Полоцкие епархиальные ведомости. — Полоцк, 1897. — № 6.

ської церкви²⁵⁷ та давньоруського мистецтва²⁵⁸; подібні свідчення знаходимо і в новітніх офіційних виданнях Російської Православної церкви (Білоруського екзархату)²⁵⁹.

Культ Всемилоствійшого Спаса, введений в середині XII ст. візантійським імператором Мануїлом I з приводу перемоги над сарацинами, майже одночасно було прийнято на Русі Андрієм Боголюбським, який здобув в день наново встановленого свята (1 серпня) перемогу над волзькими болгарами (1164 р.)²⁶⁰.

Тісні контакти з імператором Мануїлом і константинопольським патріархом Лукою Хрисовергом підтримувала і Єфросинія Полоцька. З її життя відомо, що преподобна отримала від імператора і патріарха для заснованого нею в Полоцьку монастиря Пресвятої Богородиці одну з найбільших православних святинь — Єфеську ікону Божої Матері (звісно, список)²⁶¹, а під кінець життя, здійснюючи паломництво в Святу Землю, мала особисту зустріч

²⁵⁷ Полоцьку обитель було створено преподобною Єфросинією в ім'я Всемилоствійшого Спаса, — читаємо, наприклад, в Історії митрополита Макарія. — *Макарий (Булгаков)*, митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. — М., 1995. — Кн. II. — С. 316.

²⁵⁸ *Шалина И. А.* Богоматерь Эфесская–Полоцкая–Корсунская–Торопецкая. Исторические имена и архетип чудотворной иконы // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси / Сост. А. М. Лидов. — М., 1996. — С. 205; *Этингоф О. Е.* Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России. — М., 2005. — С. 180.

²⁵⁹ Преподобная Евфросиния, игуменья Полоцкая: житие и акафист / Изд. Белорусско-го экзархата. — Минск, 2000. — С. 92.

²⁶⁰ Див.: *Воронин Н. Н.* 1) Андрей Боголюбский и Лука Хрисоверг. (Из истории русско-византийских отношений XII в. // ВВ. — М., 1962. — Т. 21; 2) Сказание о победе 1164 г. над болгарами и празднике Спаса // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. Сб. ст. к 70-летию акад. М. Н. Тихомирова. — М., 1963; *Филипповский Г. Ю.* Столетие дерзаний. (Владимирская Русь в литературе XII в.). — М., 1991. — Вшанування Всемилоствійшого Спаса в Володимир-Суздальській Русі знайшло яскраве відображення в пам'ятках архітектури та мистецтва другої половини XII ст. — Див.: *Воронин Н. Н.* О некоторых рельефах Георгиевского собора в Юрьеве Польском // СА. — 1962. — № 1. — С. 141–142; *Вагнер Г. К.* Мастера древнерусской скульптуры. Рельефы Юрьева Польского. — М., 1966.

²⁶¹ До наших часів в зібранні Державного Російського музею збереглась копія з ікони Єфеської (Полоцької) Божої Матері, отриманої Єфросинією Полоцькою від Луки Хрисоверга. Ця копія датується кінцем XIII — початком XIV ст., оригінал ікони втрачено (Див.: *Шалина И. А.* Богоматерь Эфесская – Полоцкая – Корсунская – Торопецкая. Исторические имена и архетип чудотворной иконы // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси / Сост. А. М. Лидов. — М., 1996).

з імператором Мануїлом²⁶². Такі близькі відносини Єфросинії Полоцької з імператором Мануїлом і патріархом Лукою, очевидно, сприяли поширенню церковного вшанування Всемилоствійшого Спаса також і в Полоцьку.

За досить ймовірним припущенням І. А. Шаліної, заснування в Полоцьку двох монастирів — во ім'я Всемилоствійшого Спаса і Богородиці — могло відображати константинопольську топографію заснованих імператорською сім'єю монастирів — Христа Філантропа і Богоматері Кехаритомени, — а також монастиря Пантократора, який з'єднував церкви Спаса і Богоматері Єлеуси²⁶³.

Звісно, що ці обставини досить ускладнюють можливість атрибутувати знайдену в Новгороді в 1968 р. печатку Єфросинії Полоцькій. Засновниця і перша ігуменя монастиря Всемилоствійшого Спаса навряд чи б скористалася зображенням на своїй печатці сцени Преображення, оскільки її обитель, хоча і зведено на ім'я Спасителя, все ж було присвячено іншому пов'язаному з ним святу²⁶⁴..

Для доказу зв'язку Спасо-Єфросинієвого монастиря з культом Преображення В. Л. Янін знаходить ще один аргумент. Побудована Єфросинією монастирська церква Святого Спаса називалася Спасо-Преображенською під час найбільш раннього періоду свого існування, тобто ще до укладання чи, точніше, поширення в Полоцьку культу Всемилоствійшого Спаса²⁶⁵. Однак і цей доказ історика ґрунтується на надто слабких аргументах.

Насправді, найменування Спасо-Преображенської церква Єфросинієвського монастиря отримала тільки в середині XVII ст. Перейменування храму відбулося після відвоювання Полоцька від Польщі в 1654 р. і повернення обителі до православ'я. В Двірцевих розрядах царя Олексія Михайловича є запис про те, що 9 липня 1656 р. в присутності государя, що прибув до Полоцька, церкву Спаського монастиря було знову освячено на ім'я Преображення Господня: "Того жь месяца июля въ 9 день въ Спасскомъ монастыре было священие церкви Преображение Спасово"²⁶⁶.

²⁶² Памятники старинной русской литературы. — Вып. IV. — С. 176–178.

²⁶³ Шалина И. А. Богоматерь Эфесская — Полоцкая — Корсунская — Торопецкая... — С. 205.

²⁶⁴ Варто відзначити, що серед древнього настінного живопису Спаського собору Спасо-Єфросинієвського монастиря в Полоцьку, що зараз відновлюється реставраторами, не вдається відшукати зображення сцени Преображення. — Див.: Селицкий А. А. Система росписи собора Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. / Отв. ред. А. И. Комеч, О. И. Подобедова. — М., 1988; Сарабьянов В. Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиниева монастыря и ее фрески. — М., 2007.

²⁶⁵ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси... — Т. I. — С. 231.

²⁶⁶ Дворцовые разряды / Изд. ПИУделения собств. Его императорск. Величества Канцелярии. — СПб., 1852. — Т. III. — Добавления к III тому. — № 1. — Стб. 57.

Іл. 15. Спасо-Єфросинієвський монастир. Загальний вигляд.
Фото початку ХХ ст. (Полоцьк, Білорусь)

Нову назву церкви було збережено за нею і в ХІХ ст., коли храм було ще раз освячено і відкрито після передачі в 1832 р. православному духовенству. Своє ж первісне освячення — Всемиловитійшому Спасу — храм як і весь монастир зберігав аж до другої половини ХVІ ст., коли в Спасо-Єфросинієвському монастирі зупинявся цар Іван Грозний під час двотижневої облоги Полоцька в 1563 р.²⁶⁷

Переименовання в середині ХVІІ ст. церкви Єфросинієвського монастиря, мабуть, стало наслідком вгасання древнього свята Всемиловитійшого Спаса і Пречистої Богородиці, встановленого в середині ХІІ ст. Пізніше 1 серпня Російська Православна церква стала відзначати інше свято — Віднайдення Чесного і Животворящого Хреста²⁶⁸.

Залишається лише одна можливість якось пов'язати Єфросинію Полоцьку і заснований нею Спаський монастир зі святом Преображення — припустити, що Преображенню Господню була присвячена первісна дерев'яна

²⁶⁷ Сапунов А. П. Спасо-Евфросиниевский девичий монастырь; Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва... — Приложения. — № 49. — С. 111–113.

²⁶⁸ Голубинский Е. Е. История Русской церкви. — М., 1997. — Т. I. 2-я половина тома. — С. 409–410.

церква Святого Спаса, в яку, за Житієм, юна полоцька княжна перебралася з Софійського собору в самому початку свого чернечого поприща.

Цією можливістю урешті й користується В. Л. Янін, посилаючись на працю А. М. Сементовського, який стверджує, ніби дерев'яна церква при замиському будинку полоцької Софії в містечку Сельцо, де подвизалась Єфросинія, була храмом Преображення Господня²⁶⁹. Таке твердження, втім, ґрунтується на непорозумінні. Називаючи первісний дерев'яний храм в Сельці Спасо-Преображенською церквою, Сементовський посилається на неіснуюче джерело — “переповідання” якихось “літописців”. Втім, про переїзд Єфросинії в замиський будинок Софійського собору і про існуючу при ньому дерев'яну церкву-усипальницю полоцьких єпископів відомо тільки з Життя преподобної, а літописи, що збереглися до нашого часу про ці подробиці не повідомляють²⁷⁰.

Існування згаданого в Житті Єфросинії дерев'яного храму-усипальниці, що передував будівництву кам'яної Спаської церкви, підтверджується археологічно. За декілька десятків метрів на північний-захід від неї розкопано залишки чотирьохстовпного трьохнефного храму з галереями і гробницями під ними. Дерев'яний храм-усипальниця, багато прикрашений мозаїками з коштовної смальти і художньою керамічною плиткою, в напівзруйнованому вигляді існував ще за часів Стефана Баторія. Ця багато в чому унікальна пам'ятка полоцького зодчества, зведена і прикрашена за участю візантійських майстрів, своїми розмірами (і особливо висотою) перевищує побудовану пізніше Єфросинією Спаську церкву. За припущеннями сучасних дослідників, храм-усипальницю полоцьких єпископів було зведено на початку XII ст.²⁷¹

²⁶⁹ Янін В. Л. Актовые печати Древней Руси... — Т. I. — С. 231, прим. 3; Сементовский А. М. Белорусские древности. — Вып. 1. — С. 103.

²⁷⁰ Л. В. Алексеев стверджує, що Преображенським монастир в Полоцьку називався в момент прибуття до нього Єфросинії (Алексеев Л. В. Западнорусские земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры: В 2-х кн. — М., 2006. — Кн. 2. — С. 56). Це твердження також варто визнати результатом якогось непорозуміння. В “Великих Мінеях” Димитрія Ростовського, на які посилається Алексеев, таких повідомлень нема, — ні в першому виданні, що вийшло за життя автора, ні в найбільш повному 12-томному виданні, підготованому Навчальним комітетом Святейшого Синода. — Див.: Книга житий святих, в славу свята животоворящий Троицы Бога хвалимого в святих своих... — Киев, 1700. — Кн. III. — Л. 638–642 об.; Жития Святых, на русском языке изложенные по руководству Четых-Миней Св. Димитрия Ростовского. Любое издание. — Кн. IX. — 23 мая.

²⁷¹ Каргер М. К. Храм-усипальница в Евфросиньевском монастыре в Полоцке // СА. — 1977. — № 1; Раппопорт П. А. Полоцкое зодчество XII века // СА. — 1980. — № 3. — С. 150, 159; Алексеев Л. В. Западные земли домонгольской Руси. — Кн. 2. — С. 83–84.

Іл. 16. Спасо-Преображенська церква (в давнину — церква Всемилоствійшого Спаса) Єфросинієвського монастиря. Середина XII ст. Сучасний вигляд (Полоцьк, Білорусь)

Джерела XVI ст. зберегли древню назву цього храму, і вона, всупереч очікуванню, також не може бути пов'язана зі святом Преображення. За повідомленням так званого Лебедевського літопису, що є, згідно новітніх даних, списком однієї з частин Лицевого зводу Івана Грозного²⁷², коли в 1563 р. війська російського царя рухались від Невеля до Полоцьку, щоб почати його облогу, государ “прошедь Егореи Святыи, и увиде в городе Полоцке верхъ церькви Софии премудрости Божии...”²⁷³

Від “Єгорія”, перейшовши до озера Волова, цар поставив свій полк “проти́в города”. Між озером і “Святим Георгієм” було поставлено воевод з “нарядом большим”, після чого, наступного дня, сам цар перебрався через Двіну з Бельчиць до “Георгія Великого”²⁷⁴.

Як відомо, під час облоги Полоцька Іван Грозний квартирував почергово в двох приміських монастирях, заснованих преподобною Єфросинією, —

²⁷² Клосс Б. М. 1) Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв. — М., 1980. — С. 227–231; 2) Предисловие к изданию 2009 г. // ПСРЛ. — М., 2009. — Т. XXIX. — С. VI.

²⁷³ ПСРЛ. — Т. XXIX. — С. 306.

²⁷⁴ Там само.

спершу в Бельчицькому монастирі Пресвятої Богородиці, а потім в Спасо-Єфросинієвському монастирі в Сельці²⁷⁵. Останній і має на увазі повідомлення Лебедевського літопису, де його, втім, названо не за іменем збудованої Єфросинією Спаської церкви, а за назвою якогось іншого храму — *Святого Єгорія* або *Георгія Великого*. Дослідники не раз висловлювали припущення, що цим храмом варто вважати церкву-усипальницю полоцьких єпископів, що була зведена за кілька десятиліть за Спаську церкву і ще в справному вигляді існувала під час перебування в монастирі Івана Грозного. Потім під час боїв за Полоцьк ця церква сильно постраждала і на час завоювання міста Стефаном Баторієм була вже майже зруйнована²⁷⁶.

Про подвійну назву Єфросинієвського монастиря в Полоцьку, пов'язану з двома його найважливішими храмами — старим на честь Святого Георгія Побідоносця (збудованим, ймовірно батьком Єфросинії, який носив, як відомо, хрестильне ім'я Георгія) і новим на честь Всемилоствійшого Спаса (збудованим самою Єфросинією) — свідчить той факт, що аж до відновлення Спасо-Єфросинієвського монастиря в 1840 р. місце, де стояла древня обитель православної мешканці Полоцька на спомин про неї йменували "Спас-Юровичі"²⁷⁷.

Історичні, епіграфічні і іконографічні дані в атрибуції печатки Єфросинії

Як бачимо, в історії Полоцького Спасо-Єфросинієвського монастиря з моменту його заснування і аж до середини XVII ст. не вдається віднайти період, коли б сама обитель чи хоча б один з її храмів могли називатися Преображенськими чи бути якось пов'язаними зі святом Преображення Господня. Ці обставини змушують нас відмовитися від прийнятої в сучасній літературі атрибуції Єфросинії Полоцькій печатки з зображенням сцени Преображення, знайденої в Новгороді в 1968 р.

Інший доказ на користь полоцької преподобної як власниці згаданої печатки, запропонований В. Л. Яніним зміст якого той, що в Полоцьку в другій чверті XII ст. внаслідок вигнання місцевих князів встановився період жіночого правління, що знайшов відображення в сфрагістиці, також не може бути прийнятий.

Припущення про жіноче правління в Полоцьку в 30–40-і роки XII ст., "полоцький матриархат", як називає його В. Л. Янін, справедливо відкидається до-

²⁷⁵ Шейкин Г. Н. Полоцкая епархия: историко-статистическое обозрение. — Минск, 1997. — С. 25.

²⁷⁶ Хозеров И. М. Белорусское и смоленское зодчество XI–XII вв. — Минск, 1994. — С. 60; Каргер М. К. Храм-усипальница в Евфросиньевском монастыре в Полоцке. — С. 247; Алексеев Л. В. Западные земли домонгольской Руси. — Кн. 2. — С. 84.

²⁷⁷ Сементовский А. М. Белорусские древности. — Вып. 1. — С. 107.

слідниками історії Полоцької землі. Полоцькі князі в якості правителів землі неодноразово згадуються в джерелах. На період гаданого “матріархату” припадає правління полоцького князя Василька, брата Єфросинії Полоцької, відомості про якого знаходимо в літописах під 1132, 1138, 1139 і 1143 рр.²⁷⁸ Щодо князів висланих в 1129 р. до Візантії, то частина з них повернулася із заслання вже в 1140 р., отримавши належні їм уділи в Полоцькій землі²⁷⁹.

Печатку Єфросинії зі сценою Преображення на зворотньому боці було знайдено на Городищі, що розміщувалося під Новгородом і було древньою резиденцією новгородських князів. Втім в джерелах немає жодних повідомлень про можливі контакти полоцької монахині з новгородськими князями, — ні Життя Єфросинії, ні новгородські літописи не містять навіть натяку на можливість таких контактів.

За свого життя і особливо в початковий період свого чернечого служіння Єфросинія Полоцька ще не користувалася такою широкою популярністю і шануванням на Русі, які вона отримала у наступні століття. Аналіз відомих нині списків Життя Єфросинії та інших пов'язаних з нею матеріалів показує, що уславлення преподобної, яке виходить за межі самого Полоцька, починається тільки в XVI ст. На локальний характер вшанування Єфросинії в попередні століття вказує відсутність її пам'яті (навіть у вигляді пізніших приписок) в місяцесловах не тільки в пергаменних Євангеліях, Апостолах і Обіходниках XIII – першої половини XV ст., але і в списках Єрусалимського статуту, Псалтирів з послідуванням і Часословів XV – першої половини XVI ст.; імені Єфросинії нема в місяцесловах, написаних і виданих в Західній Русі в XV–XVI ст.²⁸⁰

Зовсім не сприяє і навіть суперечить атрибуції Єфросинії Полоцькій іконографія знайденої в Новгороді печатки. Досить згадати, що заснований преподобною Спаський монастир в Полоцьку як і зведений її зусиллями кам'яний монастирський храм, як повідомляється у всіх редакціях і списках Життя Єфросинії, були присвячені Святому Спасу чи Спасу Вседержителю. Вседержитель чи Пантократор — центральний образ в іконографії Христа, що зображає його як небесного царя і суддю. Цей образ має власну, досить велику і розгалужену іконографію, яка ніяк не зводиться до іконографії Преображення. Образ Вседержителя широко використовується в окремих іконах, у складі деїсусних композицій, в іконостасах, стінних розписах і т. д., він традиційно займає простір центрального куполу православного храму. Частіше за все Все-

²⁷⁸ Алексеев Л. В. Западные земли домонгольской Руси. — Кн. 2. — С. 58–59.

²⁷⁹ Там само. — С. 15.

²⁸⁰ Див.: Лосева О. В. Русские месяцесловы XI–XIV вв. — М., 2001; Джурова А., Станчев К., Япунджич М. Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. — София, 1985. — С. 172. — Див. також: Шейкин Г. Н. Евфросиния Полоцкая. Почитание // Православная энциклопедия. — Т. XVII. — С. 510.

держитель зображується фронтально, возсідаючим на престолі з розкритою книгою чи сувоем в руках. Один з ізводів Спаса на престолі — так званий “Мануїлів Спас” — за переказами приписується пензлю візантійського імператора Мануїла I (що започаткував свято Всемилоствійшого Спаса) і вирізняється особливим жестом правої руки, якою вказує в розкриті Євангеліє²⁸¹.

Атрибуції Єфросинії Полоцької печатки з Новгороду не сприяє і характер написання імені Єфросинія, викарбуваного на ній. На лицьовому боці новгородської печатки це ім'я відтиснено в формі *ИЕФРОСИНЯ* в стовбчастому написі з боків від зображення святої і в формі *Ефросиня* в круговому написі по краю печатки. Втім, ім'я полоцької преподобної, збережене в створених за її життя епіграфічних пам'ятках, мало інше написання — *Офросинья* чи *Ωфросинья*(*ωфросинья*).

В 1161 р. на замовлення Єфросинії Полоцької майстром Лазарем Богшею було створено багато прикрашений срібний на престольний хрест-релікварій, який протягом багатьох століть був однією з найбільш шанованих руських святинь (втрачений в роки Великої Вітчизняної війни). Хрест покривають довгі написи, які повідомляють про обставини його виготовлення. Один з написів розповідає: “Г[оспод]и, помози рабоу своему Лазорю нареченому Богъши, съделавъшему крѣст сии цркви с[вя]таго Спаса и Офросиньи”. В другому написі повідомляється: “В ле[го]... 6669 покладает ѡфросинья [чъ]стный кр[е]ствъ вь монастыри своемъ вь ц[е]ркви с[вя]т[а]го сп[а]са...”²⁸²

І наостанок. В розписах собору Спасо-Єфросинієвського монастиря немає зображень сцени Преображення. Створений, поза сумнівом, за життя Єфросинії Полоцької первісний фресковий ансамбль собору було сховано під шаром олійного живопису XIX ст. Ще нещодавно прихильники атрибуції храму як Преображенського висловлювали припущення, що головна сцена храмового розпису обов'язково знайдеться під ще не знятими пізнішими шарами фарби та кіптяви. Наприклад, А. А. Селіцький писав в 1988 р.: “Оскільки храм було присвячено Преображенню Господню, то на східній стіні над центральною апсидою могло знаходитися зображення “Преображення””²⁸³.

²⁸¹ Див.: Кондаков Н. П. Иконография Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. Лицевой иконописный подлинник. — М., 2001. — Т. I; Припачкин И. А. Иконография Господа Иисуса Христа. — М., 2001; Бобров Ю. Г. Основы иконографии древнерусской живописи. — СПб., 1996.

²⁸² Толстой И. И., Кондаков Н. П. Русские древности в памятниках искусства. — СПб., 1899. — Вып. 6. — Рис. 208. — Пор.: Орлов А. С. Библиография русских надписей X–XV вв. — М.; Л., 1952. — № 18; Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV веков. — М., 1964. — № 27.

²⁸³ Селицкий А. А. Система росписи собора Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке // Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой

Очікування ці не виправдалися: ані на східній стіні, ані в якомусь іншому місці храму сцени Преображення не знайдено²⁸⁴. Втім, за новітніми даними, в інтер'єрі собору Спасо-Єфросинієвського монастиря повністю зберігся древній розпис, який за повнотою декорації перевищує навіть розписи церкви Спаса на Нередиці до їх загибелі і може порівнюватися лише з фресками Спасо-Преображенського собору Мирожського монастиря у Пскові²⁸⁵. Для розмов про те, що головна сцена в розписі Єфросинієвської церкви могла бути втрачена, нема підстав.

З початку 1990-х років в храмі під керівництвом В. В. Ракицького проводиться планомірна праця з реставрації древнього стінного розпису, яка дала нові значні результати²⁸⁶. В 2006 р. для прискорення процесу розкриття фресок до робіт підключилася група московських реставраторів під керівництвом В. Д. Сараб'янова. І хоча на сьогодні розкрито лише близько чверті від загальної площі древнього живопису, через повсюдне осипання пізніших замальовок без стороннього втручання відкрились частини багатьох первісних зображень²⁸⁷.

На місці, де, за припущеннями, могла бути зображена композиція Преображення (тобто на площині над вівтарною аркою, що відкривається в підкупольний простір), зображено Спаса Вседержителя, возсідаючого на троні, якому вклоняються два ангела, вбраних в царський одяг²⁸⁸. Верхній регістр центральної апсиди займає досить значний за розмірами образ Богоматері Оранти, також фланкований двома ангелами, які вклоняються їй²⁸⁹. В склепінні вівтарної арки нещодавно розкрито чудово збережене зображення Спаса Нерукотворного, а на схилах арки розміщено фігури Богоотців Іоакима і Анни²⁹⁰.

Щодо сцени Преображення, то, якщо вона і існувала в первісному розписі Єфросинієвської церкви, то розміщувалася десь в західній частині храму, на порівняно невеликих ще не розчищених ділянках в люнеті чи на стіні нижче

половини XIII в. / Отв. ред. А. И. Комеч, О. И. Подобедова. — М., 1988. — С. 185.

²⁸⁴ Дані отримано від В. Д. Сараб'янова в січні 2010 р.

²⁸⁵ *Сарабьянов В. Д.* Храм-реликварий преподобной Евфросинии Полоцкой. К реконструкции первоначального замысла Спасской церкви Евфросиньева монастыря// Образ Византии. Сборник статей в честь О. С. Поповой / Отв. ред. А. В. Захарова. — М., 2008.

²⁸⁶ *Ракицкий У.* Спасауская царква 12 ст. у Полацаку. Насыщенны жывапіс. — Полацк, 1998.

²⁸⁷ *Сарабьянов В. Д.* Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. — М., 2007. — С. 26–28.

²⁸⁸ Там само. — С. 80.

²⁸⁹ Там само. — С. 55.

²⁹⁰ Там само. — С. 80.

рівня хорів²⁹¹. Причому, в такому разі композиція Преображення виявляється представленою в якомусь усіченому і розчленованому вигляді: пророки Мойсей та Ілля зображені в західній арці, тобто окремо від Христа і апостолів, фігури яких мали бути подані в іншій площині і в іншому масштабі.

Цілком очевидно, що таке розміщення композиції Преображення на залишках вільного місця західної стіни навколо хорів унеможливило бачити в ній образ головного престольного святого, якому було присвячено весь храм. Таким образом варто вважати зображення Спаса Вседержителя, розміщене під куполом над вівтарною аркою. Цей образ і його розміщення в храмі повністю відповідає даним Життя Єфросинії Полоцької, за яким за допомоги зодчого Іоана преподобна звела в заснованому нею монастирі кам'яну церкву на честь Спаса Вседержителя. При цьому храм, як ми бачили, було присвячено новому церковному святу Всемилолюбивішого Спаса, заснованому візантійським імператором Мануїлом I Комніном, з яким полоцька ігуменя підтримувала особисті зв'язки.

Примітно, що в древньоруських храмах середини XII ст., дійсно присвячених Преображенню, така сцена займає центральне положення в храмовому розпису. Так, в Спасо-Преображенському соборі Мирожського монастиря у Пскові (що був побудований і розписаний приблизно в один час з Єфросинієвською церквою в Полоцьку) сцена Преображення розміщена відразу під куполом на східній стіні — в склепінні вими над конхою апсиди, прямо над Деїсусом, зображеним в самій конхі²⁹².

Розміщення сцени Преображення у вівтарній зоні чи східних компартиментів церковного інтер'єру, — мабуть, одна з характерних рис не тільки Преображенських, але й інших християнських храмів, яка склалася ще в VI ст.²⁹³ Так, Преображення зображено в мозаїці конхи апсиди базиліки Преображення Господня монастиря Св. Катерини на Синаї. Таке ж положення вона займала в інтер'єрах інших відомих храмів VI ст. — базилік Сант Аполінаре ін Класе в Равені і церкви Св. Стефана в Неаполі (не збереглася)²⁹⁴. На східній стіні над конхою Преображення розміщувалось в римських храмах VIII–IX ст. — в

²⁹¹ Там само. — С. 86.

²⁹² *Сарабьянов В. Д.* Спасо-Преображенский собор Мирожского монастыря. — М., 2002.

²⁹³ Див.: *Этингоф О. Е.* Святые места в программе росписей Спасо-Преображенского собора Мирожского монастыря в Пскове // Древнерусское искусство. Византия, Русь, Западная Европа: искусство и культура. Посвящ. 100-летию со дня рождения В. Н. Лазарева (1897–1976) / Отв. ред. Л. И. Лифшиц. — СПб., 2002.

²⁹⁴ *Ihm Ch.* Die Programme der christlichen Apsismalerei von Vierten Jahrhundert bis zum Mitte des Achten Jahrhundert. — Wiesbaden, 1960. — S. 165–167, 176–178, 195–197; *Dinkler E.* Das Apsismosaik von S. Apollinare in Classe. — Köln; Opladen, 1964.

капеллі Зенона церкви Санта Прасседе і базиліці Свв. Нерей і Ахілія²⁹⁵, а також в каппадокійських храмах X–XI ст. — церкви Іоанна Хрестителя в Чавушині, Тавшанлі Кілісе поблизу Синассоса та інш.²⁹⁶ Таке ж розміщення Преображення можна бачити в церкві Миколи на Липні в Новгороді (1292–1299)²⁹⁷.

Інший тип розміщення сцени Преображення у храмовому розписі представляє церква Спаса на Нередиці під Новгородом (1199 р.). Тут, як і в церкві Спасо-Єфросинієвського монастиря, Преображення написано на місці, що не зовсім відповідає значенню головного храмового образу, — в лівій половині північної стіни західного рукава над аркою, перекинутою від західної стіни до північно-західного пілона²⁹⁸. Тим не менш, з повідомлення Новгородського Першого літопису випливає, що з самого початку церкву Спаса на Нередиці було присвячено Преображенню²⁹⁹. Мабуть тому, на західному фасаді храму, в пласкій ніші з округлим верхом, влаштованій над головним входом, з'явилося ще одне зображення Преображення, виконане пізніше, але, як вважають, на старому ґрунті³⁰⁰. Згодом коло церкви побудовано Преображенський монастир³⁰¹.

Таким чином, наведений нами аналіз показує, що для атрибуції Єфросинії Полоцькій знайденої в Новгороді печатки зі сценою Преображення нема достатніх підстав.

²⁹⁵ *Wisskirchen R.* Loe III. und die Mosaikprogramme von S. Apollinare in Classe in Ravenna und SS. Nereo ed Achilleo in Rom // *Jahrbuch für Antike und Christentum.* — Münster, 1991. — Bd. 34; *Thunø E.* Image and relic: mediating the sacred in Early Medieval Rome. — Rome, 2002. — P. 129–131.

²⁹⁶ *Jolivet-Lévy C.* Les églises byzantines de Cappadoce: le programme iconographique de l'abside et de ses abords. — Paris, 1991. — P. 80–82, 338–340; *Jolivet-Lévy C., Ertuğ A.* (fotos). Sacred art of Cappadocia: Byzantine murals from the 6th to 13th centuries. — Istanbul, 2006.

²⁹⁷ *Царевская Т. Ю.* Новые данные о составе росписей церкви Николы на Липне // *Древнерусское искусство. Русь, Византия, Балканы. XIII век* / Отв. ред. О. Е. Этингоф. — СПб., 1997.

²⁹⁸ *Щербатова-Шевякова Т. С.* Нередица. Монументальные росписи церкви Спаса на Нередице. — М., 2004. — С. 164. Рис. 141–142.

²⁹⁹ ПСРЛ. — М., 2000. — Т. III. — С. 44, 237–238.

³⁰⁰ *Щербатова-Шевякова Т. С.* Нередица. — С. 233. — Рис. 243.

³⁰¹ Перша згадка про монастир Св. Спаса на Городиці у Новгородському Першому літописі трапляється під 1322 р. (ПСРЛ. — Т. III. — С. 96); монастир проіснував до середини XVIII ст. і був скасований у 1764 р. — Див.: *Ядрышников В. А.* Страницы истории Спасо-Нередицкого монастыря // *Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. К 800-летию памятника* / Отв. ред. О. Е. Этингоф. — М., 2005.

КНЯГИНЯ-МОНАХИНЯ ЄФРОСИНІЯ І КУЛЬТ ПРЕОБРАЖЕННЯ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ РУСІ

Еволюція естетики та іконографії Преображення

Іконографічний аналіз сцени Преображення, зображеної на новгородській печатці також не дає надійних підстав для датування її першою половиною XII ст.

Іконографія Преображення, представлена досить великою кількістю пам'яток (мозаїки, фрески, ікони, книжкові мініатюри, витвори гліптики і сфрагістики), протягом століть зазнавала певних змін. В ранньохристиянській традиції фігура Христа в сцені Преображення зображувалася у вигляді чотирьохкінечного хреста в медальйоні, а апостоли — у вигляді агнів (мозаїка апсиди базилики Сант Аполлінаре ін Классе в Равенні, середина VI ст.)³⁰².

До того ж часу відноситься більш реалістичне трактування образів Христа, пророків і апостолів (мозаїка конхи апсиди базилики Преображення Господня монастиря Св. Катерини на Синаї). Пророки і апостоли зображені тут на золотому тлі, в білому вбранні, а Спаситель, що благословляє стоїть в центрі композиції оточений сяйвом слави — з овальної блакитної мандорли виходять промені світла. Надалі синайська іконографічна схема буде лежати в основі всіх образів Преображення в візантійському і дренньоруському мистецтві³⁰³.

Розвиток іконографії Преображення зазнавав впливу богословських суперечок про природу Фаворського світла, особливо значних в середині XIV ст.

³⁰² Лазарев В. Н. История византийской живописи. — М., 1986. — Т. 1. — С. 46; Dinkler E. Das Apsismosaik von S. Apollinare in Classe. — Köln; Opladen, 1964.

³⁰³ Покровский Н. В. Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских. — М., 2001. — С. 287–296. — Див. також: Millet G. Recherches sur l'icongraphie de l'évangile aux XIV, XV et XVI siècles. — Paris, 1916. — P. 216–231; Ihm Ch. Die Programme der christlichen Apsismalerei von Vierten Jahrhundert bis zum Mitte des Achten Jahrhundert. — Wiesbaden, 1960. — S. 165–197; Cutler A. Transfigurations: Studies in the dynamics of Byzantine iconography. — University Park [Pennsylvania State University], 1975; Andreopoulos A. The mosaic of the Transfiguration in St. Catherine's Monastery on Mount Sinai: a discussion of its origins. — Toronto, 2001. — Див. також: Lexikon der christlichen Ikonographie / Hrsg. von W. Braunfels. — Rom; Freiburg; Basel; Wien, 1994. — Bd. IV. — S. 416–421.

Іл. 17. Преображення. Мозаїка апсиди базилики Св. Аполлінарія (Сант Аполлінаре ін Классе). Середина VI ст. (Равенна, Італія)

між святителем Григорієм Паламою та монахом Варлаамом і його прибічниками³⁰⁴. У витворах мистецтва, створених після їх закінчення, відчуються особливий динамізм і рух, що пронизує всю композицію. Апостолів, осліплених Божественним світлом, зображено в різких ракурсах: падаючими дотолу, закривши лице руками (на храмовій іконі початку XV ст. зі Спасо-Преображенського собору Переславля-Заліського, що приписується пензлю Феофана Грека)³⁰⁵.

Початок цієї тенденції знаменує опис (екфрасис) мозаїки “Преображення” з константинопольської церкви Святих Апостолів, доповнений богословськими трактовками образів і змісту зображеної сцени, складений між 1199 і 1203 рр. Його автор — відомий церковний діяч і богослов Миколай Месарит,

³⁰⁴ Див. про це: *Модест (Стрельбицкий), архиеп.* Святой Григорий Палама, митрополит Солунский, поборник православного учения о Фаворском свете и действиях Божиих. — Киев, 1860; *Parademetriou G. C.* Introduction to St. Gregory Palamas. — New York, 1973; *Sinkewicz R. E.* 1) Saint Gregory Palamas. The One Hundred and Fifty Chapters. — Toronto, 1988; 2) Theoleptos of Philadelphia. The Monastic Discourses. — Toronto, 1992.

³⁰⁵ *Лазарев В. Н.* Феофан Грек и его школа. — М., 1961. — Рис. 113; *Алпатов М. В.* Феофан Грек. — М., 1990; *Вздорнов Г. И.* Феофан Грек. — М., 1983. — С. 275–276.

Іл. 18. Преображення. Мозаїка апсиди базиліки Преображення Господнього монастиря Св. Катерини на Синаї. Середина VI ст.. Синай, Єгипет)

який в кінці XII – на початку XIII ст. виконував обов'язки скевофілакса (хранителя) реліквій Фароської церкви Великого імператорського палацу в Константинополі — головної скарбниці імперії, а потім став митрополитом Ефеса і екзархом всієї Азії³⁰⁶.

Месарит докладно описує пози і стан наляканих Фаворським світлом учнів Христа, які впали додолу і закрили очі руками перед Господом, що піднісся над ними, випромінюючи неземне сяння³⁰⁷. В цьому описі неіснуючої зараз церкви (знесеної за наказом султана Мехмеда II в 1461 р.) автор багато чого домислює за самого художника і, насправді формулює власний зоровий образ і богословське розуміння Преображення. На думку сучасних дослідників, Месарит проповідує новий ідеал, до якого повинні прагнути художники, які прикрашають стіни християнських храмів — це реалістичне чи навіть експресивно-реалістичне зображення людських почуттів і переживань, за допомоги якого можна глибше передати зміст зображеної події³⁰⁸.

³⁰⁶ Heisenberg A. Grabeskirche und Apostelkirche. — Leipzig, 1908. — Bd. II. Die Apostelkirche in Konstantinopel.

³⁰⁷ Ibid. — S. 16.

³⁰⁸ Бычков В. В. Эстетика // Культура Византии. Вторая половина VII – XII в. / Отв. ред. З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин. — М., 1989. — С. 440–441.

Естетичні ідеї Месарита, що культивувалися при імператорському дворі Ангелів, знаходять безпосередній відгук в витворах візантійського мистецтва: сцена Преображення на початку статична і симетрична стає більш динамічною. Ідея Месарита про те, що учні Христа не самі відсахнулися зі страху, а були відкинуті на землю Божественним Світлом, сповна виразилася в палеологівському живописі, де Світло стає активною силою, вириваючись з мандорли і відкидаючи апостолів на скелясті схили гори³⁰⁹. Але і в більш ранні часи, насамперед, в роботах столичних майстрів, створених на межі XII–XIII ст., ці ідеї вже знайшли своє втілення. До таких можна віднести мозаїчну ікону “Преображення”, що зараз знаходиться в зібранні Музею Лувра³¹⁰, а також унікальні витвори візантійської гліптики — гемми із зображенням композиції Преображення, вирізані з геліотропу і оніксу, які нині знаходяться відповідно в Художньо-історичному музеї у Відні і в Музеях Московського Кремля³¹¹.

Зображення апостолів як датуюча ознака

В іконографії Преображення важливу роль відіграє зображення апостолів, і ця ознака переважно є ключовою для датування всього витвору. За розміщенням фігур апостолів Г. Мілле та інші дослідники поділяють іконографію Преображення на два основних типи — візантійський та орієнтальний. Для останнього, що представлений різними пам’ятками образотворчого мистецтва східних провінцій Візантійської імперії (головним чином, Вірменії та Каппадокії) характерне зображення фігур апостолів в однакових позах: всі вони подібно або стоять на ногах, або сидять, або лежать на землі. Така ж риса властива і більшості зображень сцени Преображення, що зустрічається на території колишніх західних провінцій Візантії (насамперед, в Італії)³¹².

Для константинопольського типу, навпаки, характерне зображення апостолів у різних положеннях відносно один одного. Ця риса відслідковується

³⁰⁹ Див.: *Podskalski G., Taft R. F., Carr A. W. Transfiguration. Representation in Art // ODB.* — New York; Oxford, 1991. — Vol. 3. — P. 2105. — Див. також: *Podskalsky G. Gottesschau und Inkarnation // Orientalia christiana Periodica.* — 1969. — Bd. 35.

³¹⁰ *Byzance — L’art byzantin dans les collections publiques françaises. Musé du Louvre, 3.11.1992–1.2.1993. Catalogue d’exposition.* — [Paris, 1992]. — P. 368. — Nr. 279.

³¹¹ *Банк А. В. Прикладное искусство Византии IX–XII вв. Очерки.* — М., 1978. — С. 144; *Стерлигова И. А. Две камеи с изображением христианских праздников. К характеристике византийской глиптики палеологовского периода // Византия в контексте мировой культуры. К 100-летию со дня рождения А. В. Банка (1906–1984). Мат.-лы конф.-ции.* — СПб., 2008 (Труды Государственного Эрмитажа. — Т. XLII).

³¹² Див.: *Millet G. Recherches sur l’iconographie de l’évangile...* — P. 216–231; *Andreopoulos A. Metamorphosis: the Transfiguration in Byzantine theology and iconography.* — Crestwood; New York, 2005. — P. 155–159.

вже в найбільш ранніх витворах, що відтворюють константинопольський тип іконографії Преображення, наприклад, у мініатюрі Хлудівського Псалтиря (ДІМ. РС. 129Д)³¹³.

В витворах IX–X ст. апостол Петро зазвичай зображується зліва, на ногах, с характерним жестом руки, який означає, що він щось каже. Апостол Яків зображується праворуч навколішки і з руками, що захищають очі. Між ними розміщується фігура апостола Іоанна, що майже повністю лежить на землі і відвернувся в бік, аби захиститися від нестерпно яскравого світла³¹⁴. Така іконографічна схема відображена в мініатюрі Паризького рукопису Григорія Назіанзіна, а також, ймовірно, була представлена в мозаїці “Преображення” константинопольської церкви Святих Апостолів, виходячи з опису її Миколаєм Месаритом: “Петро, шаленніший за всіх, [...] схоплюється з землі, здається, щось промовляє [...] Яків з зусиллям піднімається з колін і притримує голову лівою рукою, більшою частиною тіла він все ще розпростертий на землі, праву руку тримає біля очей [...] Іоанн, втім, зовсім не хоче дивитися, але [...] здається, міцно спить”³¹⁵.

В XI–XII ст. відбуваються нові зміни в зображенні апостолів в сцені Преображення. Найбільш значне з них пов’язане з розміщенням фігури Петра, якого тепер починають зображати навколішках, як це представлено на константинопольській мозаїчній іконі, виготовленій бл. 1200 р.³¹⁶ Потім, в більш пізніх іконах, Петро і зовсім зображується припалим до землі разом з іншими апостолами. Другою рисою в образах апостолів цього часу стає зображення їх з поглядом, що спрямований в бік від світла, що випромінює Христос і з руками, які захищають очі³¹⁷.

Саме такий іконографічний тип, описаний Миколаєм Месаритом і характерний для константинопольської традиції в іконографії Преображення, ми бачимо на новгородській печатці Єфросинії. Апостолів тут зображено навколішках, відвернутими в різні боки від сліпучого фаворського світла.

³¹³ *Щепкина М. В.* Миниатюры Хлудовской Псалтыре. Греческий иллюстрированный кодекс IX века. — М., 1977. — Илл. кПс. 88.13.

³¹⁴ *Andreopoulos A.* Metamorphosis: the Transfiguration in Byzantine theology and iconography. — P. 155.

³¹⁵ *Heisenberg A.* Grabeskirche und Apostelkirche. — Bd. II. — S. 16–17.

³¹⁶ *Glory of Byzantium: art and culture of the Middle Byzantine era. A. D. 843–1261 / Metropolitan Museum of Art; ed. by H. C. Evans and W. D. Wixom. — New York, 2006. — Cat. 77. — P. 130–131; Byzantium. 330–1453 / Royal Academy of Arts; ed. by R. Cormack and M. Vassilaki. — London, 2008. — Cat. 226. — P. 257 (ill.), 437.*

³¹⁷ *Andreopoulos A.* Metamorphosis: the Transfiguration in Byzantine theology and iconography. — P. 155–156.

Іл. 19. Майстерня Феофана Грека. Преображення. Ікона.
Кінець XIV – початок XV століття. Зі Спасо-Преображенського собору
в Переславлі-Заліській. Дошка литова, паволока, левкас, яєчна темпера. 184×134 см.
Державна Третьяковська галерея (Москва, Росія)

Цей тип передачі сцени Преображення найчастіше зустрічається в витворах візантійського образотворчого мистецтва другої половини – кінця XII ст. Окрім вже згаданої нами мозаїчної ікони з Лувра, створеної в Константинополі бл. 1200 р., він також представлений іконою “Преображення”, що походить з монастиря Ватопед на Афоні і зараз зберігається в Державному Ермітажі. Ця невелика за розмірами ікона, написана на червоному тлі, була частиною темплону з зображеннями дванадцяти великих церковних свят. Відома інша ікона цього ж темплону – “Воскресіння Лазаря”, – нині зберігається в Музеї візантійської культури в Афінах³¹⁸. Нещодавно знайдено третю і четверту частини цього циклу – “Різдво Христове” з приватної колекції в Греції і “Таємна вечеря” (сцена, нехарактерна для подібних циклів), що зберігалась в самому монастирі Ватопед. Зіставлення всіх відомих нині ікон ватопедського темплону

³¹⁸ *Acheimastou-Potamianou M.* Icons of the Byzantine Museum of Athens. — Athens, 1998. — Cat. 2. — P. 18–19.

Іл. 20. Преображення. Мозаїчна ікона.

Константинополь. Бл. 1200 р. Музей Лувра (Париж, Франція)

на дозволяє уточнити їх атрибуцію і датування — весь цикл було створено, ймовірно, одним і тим само майстром у другій половині XII ст.³¹⁹

Цикл Дванадцяти свят (Додекаортон) виникає в іконних програмах візантійських храмів в XI–XII ст., переважно на епістіліях і в поліптихах. Другою половиною XII ст. датується трьохскладова ікона “Благовіщення, Воскресіння Лазаря, Преображення”, що зберігається нині в монастирі Св. Катерини на Синаї, і є в свою чергу частиною тетраптиху з зображенням дванадцятих

³¹⁹ *Βοκοτόπουλος Π. Α.* Α. Ελληνική Τέχνη: Βυζαντινές Εικόνες. Ελληνική Τέχνη: Βυζαντινές Εικόνες. — Αθήνα, 1995. — Σ. Σ. 199, εικ. 199, εικ. 31, 31; *Tsigaridas E.* L'art au Mont Athos à l'époque byzantine à la lumière de nouvelles trouvailles. Le rôle de Constantinople et de Thessalonique // XXe congrès international des études byzantines. Collège de France-Sorbonne, 19–25 août 2001 [Texte imprimé]: Pré-actes. — P. 125. — Таке ж датування свого часу пропонувала і А. В. Банк (Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки / Авт.-сост. А. В. Банк и М. А. Бессонова. — М., 1977. — Т. 2. — С. 29. — № 472). Іноді ікону датують в більш широкіх хронологічних межах всього XII ст. чи відносять до його першої половини (див.: *Этингоф О. Е.* Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России. — М., 2005. — С. 371–374, 584–587).

Іл. 21. Преображення. Мініатюра із Хлудівського Псалтиря.
Бл. 850 р. Державний Історичний музей (Москва, Росія)

свят³²⁰. До цього ж часу відноситься ще один образ Преображення з монастиря Св. Катерини, що міститься в центральній частині епістілія поруч з Деїсусом і складає традиційну пару композиції “Воскресіння Лазаря”³²¹.

Підкреслено витягнуті по горизонталі ікони, що прикрашали верхні частини вітарних перепон, займають особливе місце серед пам’яток візантійського станкового живопису епохи Комнінів. Ці вітарні перепони, що звуться греками темпонами (τέμπλον), складались з мармурових балюстрад, стовпчиків чи колонок і архітравів — епістіліїв (ἐπιστύλιον), на котрих зазвичай висікались напівфігури святих. Переважно ці напівфігури складали Деїсус. Розміщені в най помітнішому місці в церкві, вони привертали до себе загальну увагу моливників. У бідніших храмах вітарні перепони робились з дерева, і тоді те, що висікалося на мармуровому архітраві, малювалося фарбами на

³²⁰ Βοκοτόπουλος Π. Α. Α. Ελληνική Τέχνη: Βυζαντινές Εικόνες. Ελληνική Τέχνη: Βυζαντινές Εικόνες. — Σ. 200, εικ. 41.

³²¹ Див.: Weitzmann K. A Metamorphosis Icon or Miniature on Mt. Sinai // Weitzmann K. Byzantine liturgical psalters and Gospels. — London, 1980.

Іл. 22. Преображення. Деталь темплона з монастиря Ватопед на горі Афон. Дерево, темпера. Друга половина XII ст. Державний Ермітаж (Санкт-Петербург, Росія)

дереві. Траплявся й інший варіант, коли дерев'яні ікони ставились на архітрав мармурової вівтарної перепони. В подібних іконах, датованих XI–XII ст., Деїсус і євангельські сцени зі святкового циклу ще складають один єдиний ряд; пізніше, з перетворенням темплона в іконостас, Деїсус і свята відокремлюються один від іншого і розміщуються в двох різних ярусах³²².

З пінакоteki Синайського монастиря Св. Катерини походять фрагменти розписних епістиліїв, вперше опублікованих Г. і М. Сотіріу. Довжина цих епістиліїв досягала кількох метрів, а висота складала лише бл. 40 см. На одному з фрагментів написані Вхід в Єрусалим, Розп'яття і Зішестя в пекло, на другому Вознесіння, Зішестя св. Духу і Успіння, на третьому Деїсус в зріст в центрі і Хрещення, Преображення, Воскресіння Лазаря і Вхід в Єрусалим з

³²² Лазарев В. Н. История византийской живописи. — М., 1986. — Т. II. — С. 98–99; Попова О. С. Византийские иконы VI–XV веков // История иконописи. Истоки. Традиции. Современность. VI–XX века / Сост. Л. М. Евсеева. — М., 2002. — С. 62–63.

Іл. 23. Благовіщення, Преображення, Воскресіння Лазаря.
Трьохскладова ікона. Дерево, левкас, темпера.
Друга половина XII ст. Частина тетраптиха з зображенням
Дванадцяти свят. Монастир Св. Катерини (Синай, Єгипет)

боків, на четвертому Різдво Богоматері, Введення в храм, Благовіщення. Різдво Христове і Стрітіння³²³.

Особливу увагу в зв'язку з нашим дослідженням привертає фрагмент епістилія темплону зі сценами Хрещення, Преображення і Воскресіння Лазаря. Фігури апостолів в сцені Хрещення на цьому темплоні представлені такі ж, як і на новгородській печатці Єфросинії. Петро стоїть навколішки, відвернутим від фаворського світла, його голова і корпус розвернуті наліво від глядача. Іоанн стоїть навколішки, припавши до землі руками і всім тілом, його голова і корпус повернуті праворуч в бік від світла. Яків стоїть навколішки, його голова і тіло повернуті ліворуч. Фігура Якова на печатці Єфросинії через обмеженість площі малюнка зображена не повністю і, швидше за все, лише намічена умовними контурами, що ускладнює порівняння зображень у всіх деталях.

³²³ *Sotiriou G. et M.* Icônes du Mont Sinai. — Athènes, 1956. — Vol. I (Planches). — Fig. 87–102, 125; Athènes, 1958. — Vol. II (Texte). — P. 102–109.

Іл. 24. Хрещення Ісуса, Преображення, Воскресіння Лазаря.
Епістилій темплону. Друга половина XII ст. Дерево, темпера.
Пінакотека монастиря Св. Катерини (Синай, Єгипет)

Ікона Преображення синайського темплону, що виявляє найбільшу схожість з зображенням на новгородській печатці, на думку більшості фахівців, є витвором високого художнього рівня і, скоріш за все, була виконана константинопольським, можливо, навіть придворним майстром. Г. і М. Сотіріу, К. Вейтцманн і В. Н. Лазарев датують Преображення й інші частини темплону пізнім XII ст.³²⁴

Єфросинія Галицька і культ Преображення в пам'ятках Холмської землі

Відмова від атрибуції Єфросинії Полоцькій знайденої в Новгороді печатки зі сценою Преображення ставить перед нами нове завдання — пошук ймовірної власниці печатки серед інших руських княгинь з іменем Єфросинія, що жили приблизно на півсторіччя пізніше полоцької преподобної, які мали зв'язки з візантійським двором за часів царювання Ангелів і підтримували культ Преображення.

³²⁴ *Sotiriou G. et M. Icônes du Mont Sinai. — Vol. I. — Fig. 95–98; Vol. II. — P. 105–106; Weitzmann K. Mount Sinai's Holy Treasures // National Geographic Magazine. — 1964. — T. 125. January. — P. 118; Лазарев В. Н. История византийской живописи. — Т. II. — С. 99. — Табл. 335–337; Holy image, hallowed ground: icons from Sinai. Catalog of the Exhibition at J. Paul Getty Museum from November 14, 2006, to March 4, 2007 / Ed. by R. S. Nelson, K. M. Collins, Th. F. Mathews. — Los Angeles, 2006. — P. 163, 170–173. — Cat. 20.*

Всі названі ознаки вказують тільки на одну ймовірну власницю печатки. Навряд чи буде великою помилкою, якщо такою ми назвемо Єфросинію Галицьку, “велику княгиню Романову”, дочку візантійського імператора Ісаака II і дружину галицько-волинського князя Романа Мстиславича.

Така атрибуція легко пояснює означені вище унікальні для Древньої Русі сфрагістичні та іконографічні особливості новгородської печатки.

Свято Преображення в його новому естетичному осмисленні, яке поширилося в період правління Ангелів в середовищі близьких до двору письменників і художників і досягло свого повного втілення в витворах мистецтва вже палеологіської доби, набуло розвинення і в Галицько-Волинській Русі, де його можна пов'язати саме з діяльністю княгині Єфросинії.

Як вже відзначалося, діючий ще в XV ст. храм “Святого Спасу від Столпа”, влаштований в Столп'ївській башті поблизу Холма, яку з великою вірогідністю можна пов'язувати з монастирем-резиденцією галицько-волинської княгині Єфросинії, удови Романа Мстиславича, було присвячено Преображенню Господню³²⁵. Єдиний комплекс зі Столп'ївською баштою, мабуть, створює невелика кам'яна Спасо-Преображенська церква, розміщена недалеко, в сусідньому селі Спас (нині Подгуже)³²⁶. Зведена, за новітніми даними, в середині XIII ст., церква декілька разів перебудовувалася (останній раз — в 1920-х роках) і нині є католицьким костелом. Очевидно, храм в селі Спас і башта в Столп'ї входили до складу древнього Спасо-Столп'ївського монастиря³²⁷.

Цей монастир, за місцевим переказом, записаним холмським уніатським єпископом Яковом Сушею (1610–1687, єпископ в 1652–1685), було засновано нібито ще Володимиром Святославичем в кінці X ст., який пожертвував

³²⁵ Див.: *Дуба Ю.* Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. — Львів, 2005. — С. 6–7. — Див. також: *Dyba J.* Kaplica na wieży w Stołpiu i jej wołyńskie analogie // *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego.* — Chełm, 2003. — Т. I.

³²⁶ Див.: *Хрущевич Г. Н.* Белавинская и Столпьевская башни под Холмом // *Памятники русской старины в западных губерниях империи / Сост. П. Н. Батюшков.* — СПб., 1885. — Вып. 7. — С. 50; *Pannonopt P. A.* Воłyньские башни // *МИА.* — М., 1952. — № 31. — С. 219–220; *Rudnik S.* Wyniki badań archeologicznych kościoła w Podgórzu, gmina Chełm // *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1.XII.1995 r.* — Chełm, 1997; *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV вв. Каталог памятников. — СПб., 2000. — № IV. 19. — С. 141–142.

³²⁷ Див.: *Александрович В.* Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовп'ї в околицях Холма // *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича.* — Львів, 2006–2007.

Іл. 25. Печатка Янін, Гайдуков. 1210 з Новгороду
зображенням Св. Єфросинії и Преображення (прорис худ. Т. В. Родигіної)

монастирю ікону Спасителя³²⁸. В актових книгах Холмського гродського суду середини – другої половини XVI ст., що зберігаються нині в Державному архіві міста Любліна, є значний комплекс свідчень про майно, господарську діяльність і служителів Столп'івського монастиря (monaster Stolpensis, Spaski monasterii Stolpenski), тут також згадується православний храм в селі Столп'ї, принизливо іменованій польськими католиками "синагогою"³²⁹.

Після Брестської церковної унії Спасо-Столп'івський монастир став занепадати; і в 1639 р. його землі і майно холмським уніатським єпископом Мефодієм Терлецьким (1627–1649) були віддані уніатському чернечому ордену василіан (заснованому в 1617 р. Ордену Святої Трійці, згодом названому Орденем василіан Святого Іосафата)³³⁰. В період визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Столп'івська обитель на деякий час перейшла в управління православних — київського митрополита Сільвестра Косова (1647–1657) і холмського єпископа Діонісія Балабана (київський митрополит в 1657–1663). В цей же час в монастирі знаходилась і головна християнська святиня Південно-Західної Русі — чудотворна ікона Холмської Божої Матері³³¹.

В сусідньому з Холмом місті Любліні, що став новим політичним центром округи, а з 1474 р. столицею Люблінського воєводства, до якого відійшов і за-

³²⁸ Батюшков П. Н. Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья. — СПб., 1887. — С. 39–40.

³²⁹ Докладнодив.: Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. — Lublin; Chełm, 1999.

³³⁰ Гербачевский Ф. Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси (Люблинской и Седлецкой губерний). — Варшава, 1892. — С. 26, прим. 1.

³³¹ Відомості з історії Спаського монастиря в Столп'ї в XV–XVII ст. див.: Площанський В. М. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII вв. и другим источникам. — Вильна, 1899. — Вып. 1. — С. 57–59.

непалій Холм, відома древня Спасо-Преображенська церква, перша згадка про яку відноситься до 1447 р.: в цьому році занедбаний храм було поновлено київською княжною Марією Іванівною. Вперше ж церква на честь Преображення з'явилась тут, напевно, ще в другій половині XIII ст.³³²

Преображенська церква протягом кількох століть була головним оплотом православ'я в Любліні. При церкві було створено православне братство, затверджене антиохійським патріархом Іоакимом в 1586 р., права якого згодом були підтверджені константинопольським патріархом Ієремією і київським митрополитом Михайлом Рогозою. При церкві діяли монастир, школа і богадільня, членами Преображенського братства були багато видних представників православної знаті. В XVII ст. Преображенською церквою в Любліні опікувалися київський митрополит Петро Могила, гетьман Богдан Хмельницький і цар Олексій Михайлович³³³.

Спасо-Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині та на Волині

Ще один Спаский монастир містився в селі Спас в 5 км від міста Старий Самбір (Львівська обл.). Монастир існував кілька століть і був скасований австрійською владою в кінці XVIII ст.³³⁴ В 1816 р. було розібрано головний храм монастиря — Спасо-Преображенський собор,— початок будівництва якого, за одною з грамот князя Лева Даниловича, сягає 1292 р.³³⁵ Цю дату підтверджував і напис на камені, що знаходився над боковим входом в храм, висічений при відновленні його розпису в XVI ст.³³⁶

³³² *Купріянович Г., Ращенко М.* Православна церква Преображення Господнього в Любліні. — Люблін, 1993. — С. 11.

³³³ *Лонгинов А. В.* Памятник древнего православия в Люблине. Православный храм и существующее при нем братство. — Варшава, 1883. — С. 17–18; *Батюшков П. Н.* Холмская Русь. — Приложения. — № 32. — С. 42–43; *Гербачевский Ф.* Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси. — С. 44–47.

³³⁴ Докладніше див.: *Рожко М.* Преображенський монастир в с. Спас на Старосамбірщині // Старосамбірщина. Альманах. — Старий Самбір, 2001. — Т. I.

³³⁵ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С. 520–533. — № 10. — Тут також аналіз змісту і достаменності документу.

³³⁶ *Малевская М. В., Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Бучко Р. В.* Исследование памятников архитектуры в Львове и Львовской области // АО. 1977 г. — М., 1978. — С. 353; *Малевская М. В.* Архитектурно-археологические исследования в Львовской области // АО. 1980 г. — М., 1981. — С. 277–278; *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников. — СПб., 2000.. — № III.5. — С. 94–96.

Перемишльський єпископ Онуфрій Шумлянський (1746–1762) в реляції від 23 січня 1761 р. про стан своєї єпархії повідомляє, що князь Лев Данилович не тільки звів нову кам'яну Спаську церкву на місці старої дерев'яної, але і, доставши підтримки галицького митрополита і перемишльського єпископа, перетворив її в головний кафедральний храм Самбірської єпархії, а новопоставленому самбірському єпископу Євфимію пожалував два села — Созань і Страшевичі³³⁷.

Зі Спаським монастирем під Самбором пов'язано існування особливої Самбірської єпархії, що відокремилася від Перемишльської, ймовірно в середині XIII ст. Відомо імена принаймні трьох самбірських єпископів середини — другої половини XIII ст., місцем перебування яких був Спаський монастир. Потім, в XIV ст., окрема Самбірська єпархія була скасована, а її храми і монастирі приєднані до Перемишльської, внаслідок чого перемишльські владика отримали подвійний титул — єпископів Перемишльських і Самбірських³³⁸.

В XVI–XVII ст. Спаський монастир слугував зимовою резиденцією перемишльських владик. В XVII ст. він також став ареною боротьби між православними і уніатськими єпископами. Під час жорстоких сутичок між ними загинула більшість документів та інших пам'яток, що стосувалися історії монастиря³³⁹. Втім, збереглося досить багато доказів того, що протягом XIII–XVIII ст. Спасо-Самбірський монастир залишався найбільшим культурним центром західноукраїнських земель: тут склалася власна іконописна школа та скрипторії³⁴⁰.

В другій половині XVI ст. монастир став одним з центрів релігійної полеміки і реформаційного руху феодосіан-антитринітаріїв, значного для всієї православної церкви. Бл. 1567 р. сюди прибув з Вітебська диякон Козьма (Андрій) Колодинський, що приєднався до послідовників Феодосія Косого. Для підкріплення своєї проповіді фактами з древньої історії диякон Козьма склав так званий “Лист половця Івана Смери до великого князя Володимира Святого”, написаний нібито в 990 р. в Александрії, де “половець, лікар, вчений, поважна людина” Смера перебував з волі київського князя Володимира

³³⁷ *Добрянский А.* Состояние Епархии русской Перемышльской перед стома литы // Галичанин. Литературный сборник. — Львов, 1861. — С. 83–84.

³³⁸ *Коструба Т.* Самбірське єпископство в часах князя Льва // Літературно-науковий додаток “Нового часу”. — Львів, 1939. — Ч. 15.

³³⁹ *Добрянский А.* Короткая відомість історическая о епископах русских в Перемишлях // Перемишлянин. На рок 1853. — Перемишль, 1853. — С. 17.

³⁴⁰ *Вуйцик В.* 1) Маловідома пам'ятка княжої доби // *Mapra mundi*. Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью Йорк, 1996. — С. 148–149; 2) Храм XIII ст. Спаського монастиря біля Старого Самбора // *Лавра*. Часопис монахів Студитського уставу. — Львів, 1999. — Ч. I.

Іл. 26. Православний кафедральний собор
Преображення Господнього. 1607–1633 рр.,
перебудований у другій половині XIX ст. (м. Люблін, Польща)

Святославича для “ознайомлення з християнською церквою в Греції”. Лист, знайдений нібито на дванадцяти мідних дошках, що зберігалися в Спасо-Самбірському монастирі, містив критику грецької віри в дусі антитринітаріїв і застереження князю Володимиру не приймати її. Майстерно виконана підробка мала свого часу гучний успіх і стала найважливішим аргументом в проповіді антитринітаріїв не тільки в православному, але і в католицькому середовищі³⁴¹.

³⁴¹ Див.: *Малышевский И.* Подложное письмо половца Ивана Смеры к великому князю Владимиру Святому. — Киев, 1876; *Генсигоровский А. И.* Поиски Ангеловича за подлинником письма Смеры // Научно-литературный сборник Галицко-Русской матицы. — Львов, 1934. — Т. VIII; *Клибанов А. И.* Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI в. — М., 1960. — С. 273; *Дмитриев М. В.* 1) Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. — М., 1990. — С. 20 і наст.; 2) “Византийская” тема в восточнославянской реформационной мысли второй половины XVI в. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. Сборник. К XVIII Международному конгрессу византинистов / Редкол.: Г. Г. Литаврин (и др.). — М., 1991.

Зі Спасо-Столл'ївським монастирем Спаський монастир під Старим Самбором зближує наявність неподалік від монастирської церкви окремо стоячої кам'яної башти, сліди якої було знайдено під час археологічних розкопок 1978 р. Стіни квадратної в плані башти, складені з колотого місцевого каменя-плитняка, збереглися на висоту до 1 м; загальна висота башти, на думку М. Ф. Рожка, могла сягати 18 м. За своїми архітектурними особливостями нововідкрита башта належить до типу "стовпів", поширених на західноволинських землях і є єдиною відомою нині пам'яткою такого роду на території Галичини³⁴².

Обидва Спаських монастиря Галицько-Волинської Русі — під Самбором і в Столл'ї — були засновані приблизно в один і той же час — в першій половині XIII ст. і нарівно користувалися особливою увагою і покровительством галицько-волинських князів — прямих нащадків Романа Мстиславича і його другої дружини Єфросинії. Особливу прихильність до Спаського монастиря під Самбором виявляв перемишльський, холмський і галицький князь Лев Данилович (1264 – бл. 1301), який побудував в ньому кам'яні храм і башту-“стовп”. Церковний історик і письменник другої половини XVIII ст., монах-базиліанін Ігнатій Стебельський (? – бл. 1805) наводить переказ, за яким після смерті своєї дружини Констанції Лев Данилович прийняв чернечий постриг і пішов до Спасо-Самбірського монастиря, де перебував останні роки життя³⁴³. За іншою версією, князь-інок помер і був похований в заснованому ним же неподалік Свято-Онуфрієвському монастирі (село Лавров, Старосамбірського району, Львівської області)³⁴⁴.

³⁴² *Малевская М. В., Кос А. И., Рожко М. Ф., Шолохова Е. В.* Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области // АО. 1978 г. — М., 1979. — С. 360; *Рожко М. Ф.* 1) Карпатські шляхи та їх охорона // УІЖ. — 1990. — № 10. — С. 92–93; 2) Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі / Відп. ред. П. П. Толочко. — Чернівці, 1997. — С. 153; 3) Преображенський монастир в с. Спас на Старосамбірщині. — С. 11–12; *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV в. — № III.6. — С. 96–98.

³⁴³ *Stebelski I.* Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim z cieniów zakonnych powstające czyli żywoty śś. panien i matek Ewfozyny i Parascewii zakonnic i hegumenij [...]. Wyd. 2. — Lwów, 1867. — Т. III. — С. 28–38, 44.

³⁴⁴ *Січинський В.* Архітектура Лаврова. — Львів, 1936. — С. 1–2; *Мицько І.* 1) Про початки Святооунфрієвського монастиря// Лавра. Часопис монахів Студитського уставу. — Львів, 1999. — Ч. 6; 2) Де ж могила князя Лева?// Старосамбірщина. Альманах. — Старий Самбір, 2002. — Т. 2; *Роман, еромонах.* Могила князя Лева і Лаврський некрополь// Лавра. 1999. — Ч. 4. — Про збережену до нашого часу Онуфрієвську церкву, прикрашену середньовічним фресковим розписом, див.:

Наведеними тут прикладами перелік Преображенських монастирів, що з'явилися на території Галицької і Волинської земель в XIII ст. не вичерпується. Можна говорити про якусь цілеспрямовану діяльність галицько-волинських князів з побудови таких монастирів в різних частинах підвладної їм території³⁴⁵.

Ще один древній Преображенський монастир існував на північно-східному кордоні Галицької землі на околиці сучасного селища Підкамінь, Бродівського району, Львівської області. Селище Підкамінь і розміщена поруч з ним обитель відомі за достовірними письмовими джерелами з середини XV ст., коли було збудовано кам'яний замок і католицький костел Ордену домініканців. Втім є відомості, що дозволяють зробити висновки про існування монастиря тут вже в середині XIII ст. Під час нападу татар в 1519 р. містечко і монастир було спалено. Відродженню монастиря сприяли монахи-домініканці, що знову оселилися тут на початку XVII ст. Протягом XVII–XVIII ст. сформувався збережений до наших днів монастирський ансамбль. В роки Першої та Другої Світових воєн монастирські споруди зазнали великих руйнувань. В радянську добу обитель було закрито, і на її території розміщено психіатричну лікарню. В 1990-і роки частину монастирських будівель було повернено церкві. Зараз в них діє монастир Походження Древа Хреста Господнього Студитського уставу Української Греко-Католицької церкви³⁴⁶.

Монастир розміщено на значному увисші — приблизно на 200 м вище центра сучасного селища. Його територію захищають високі кам'яні стіни (висотою до 4 м і до 2 м товщиною) і потужні кутові круглі башти. Зберігся головний монастирський храм — Вознесенський костел, побудований в 1612–1695 рр. В 1708 р. до його основного об'єму прибудовано башту, для якої через п'ять років майстер А. Загайський виготовив годинник. Фасади храму багато прикрашені скульптурними і архітектурними деталями. Багате декоративне оформлення інтер'єру, на сьогодні представлене тільки фресковими розписами, склалось протягом XVIII–XIX ст. До комплексу монастиря площею бл. 10 га входять також каплиця Параскеви П'ятниці, дзвіниця, різні житлові і адміністративно-господарчі будівлі, які несуть риси різних архітектурних стилів і сліди численних перебудов³⁴⁷.

Могытыч И. Р. Архитектура Галицкой и Волинской земель XII–XIV вв. в свете новых открытий // Архитектурное наследство. — М., 1990. — Вып. 37. — С. 218–221.

³⁴⁵ Див.: *Рожко М.* Про деякі оборонні Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині // *Лавра*. Часопис монахів Студитського уставу. — Львів, 1999. — Ч. I.

³⁴⁶ *Гудима П.* Підкамінь. Портрет на фоні століть. — Тернопіль, 2004.

³⁴⁷ *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4-х тт. / Гл. ред. Н. Л. Жариков.* — Киев, 1985. — Т. 3. — С. 109–111.

З північного боку до території монастиря прилягає значних розмірів скеля, що зветься Камінь. На її вершині влаштовано площадку, ретельно вирівняну і додатково укріплену за допомогою спеціальних дерев'яних конструкцій. Тут знайдено залишки древнього храму і декілька поховань, вирізаних в гірській породі. Завдяки своїм крутим, майже вертикальним схилам скеля Камінь створила свого роду природний “стовп” — певну подобу грандіозної кам'яної башти, увінчаної храмом, до якого вів спеціально влаштований підйом³⁴⁸.

Місцеві перекази зберегли пам'ять про древній православний монастир, що існував під Камнем задовго до заснування католицького домініканського монастиря і замка Підкамінь, що став згодом містом³⁴⁹. Є також відомості про те, що цей древній монастир, заснований за часів княжіння Данила Галицького, було спочатку присвячено Преображенню Христа³⁵⁰.

Древній Преображенський монастир існував також в Володимирі-Волинському. Він знаходився приблизно за сто метрів на північний захід від головного храму Володимира — кафедрального Успенського собору. Перша згадка про монастир відноситься до 1508 р.; збереглося ще кілька свідчень про нього в джерелах XVI–XVII ст. З цих повідомлень випливає, що Преображенська обитель була одною з головних у місті, користувалася значними прибутками і нерухомістю. Про особливий статус монастиря може свідчити і той факт, що він знаходився в безпосередньому віданні польських королів. Останні кілька разів передавали монастир і його землі у володіння своїх служилих людей — спочатку князів Сангушків, а потім шляхтичів Оранських. В 1597 р. монастир

³⁴⁸ Рожко М. Про деякі оборонні Преображенські монастирі... — С. 44–49; *Берест Р.* Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт. Підкамінь на Бродівщині // Фортеця: Збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка. — Львів, 2009.

³⁴⁹ Мицько І. Монастирі Підкаменя // Лавра. 1999. Ч. 1; *Галасливий С.* Монастирі Підкаменя // Там само; *Рожко В.* Підкамінь — забута святиня історичної Волині // Українська думка / Ukrainian Review. — [Лондон] 2003. — № 2.

³⁵⁰ Як повідомив мені Л. В. Войтович, про цей древній Преображенській монастир є відомості в каталозі І. П. Крип'якевича, що зберігається нині в Інституті українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України в Львові; докладніші матеріали про монастир зібрано Антонієм Шнайдером (пом. в 1880 р.) і подані в так званих “Теках Шнайдера” — багатющому зібранні різноманітних матеріалів для задуманої ним “Енциклопедії краєзнавства Галичини”, що нині зберігається в Державному архіві Кракова (Відділ на Вавелі). — Про колекцію документів Шнайдера, що налічувала понад 95 тисяч карточок, див.: *Puchala L.* Kiedys niepotrzebnes zpargaly, — dzis wzagne zrodla historyczne: O znaczeniu kolekcji „Tek Schneidra” dla badan nad dziedzictwem kulturowym Galicji // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 2008. Вип. 1 (16).

Іл. 27. Древній Спасо-Преображенський монастир.
Поблизу селища Підкамінь (Бродівський район Львівської області).
Реконструкція М. Ф. Рожка

було навернено до унії, після чого він занепав. До другої половини XVIII ст. у Володимирі-Волинському ще залишалася Спаська церква, що стояла на місці колишнього монастиря³⁵¹.

Нажаль, археологічних слідів існування Преображенського монастиря в Володимирі-Волинському не виявлено. Місце, де він розміщувався, знаходиться зараз під щільною міською забудовою пізнішого часу. До 1930-х років ще зберігались залишки древнього монастирського кладовища, нині повністю забудованого. Час заснування монастиря визначити не вдається³⁵².

До 1429 р. відноситься збережений до наших часів опис монастиря Св. Спаса в Красному (або на Чернчицях) під Луцьком, складений луцьким єписко-

³⁵¹ *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей вольнской иерархии. Исторический очерк. Почаев, 1893. С. 158–161.

³⁵² *Кучинко М. М.* Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. Луцьк, 2006. С. 109–110.

пом Олексієм³⁵³; монастир згадується також в документах XVI–XVII ст.³⁵⁴ Пошуки його слідів ведуться з кінця XIX ст. Найімовірнішим місцезнаходженням Спаського Красносільського монастиря зараз вважається острівне городище в колишньому с. Чернчиці. На місці, де до 1983 р. стояла дерев'яна церква другої половини XVIII ст., знайдено залишки брускової цегли XIII–XIV ст.³⁵⁵

Древні ікони Преображення Христового з Галицької землі

Очевидно, з Старосамбірського Спаського монастиря походить одна з найбільш ранніх серед відомих нині древньоруських ікон, присвячених Преображенню Господню на горі Фавор. Це — датована початком XIV ст. (а іноді навіть кінцем XIII ст.) ікона “Преображення Христа” з церкви Різдва Богородиці села Бусовисько Старосамбірського району Львівської області, що нині зберігається в Львівському національному музеї³⁵⁶.

Після скасування монастиря австрійським урядом перемишльський єпископ звелів розподілити майно монастиря — ікони, літургійні посудини та ін. — по храмах навколишніх сіл. Так головна храмова ікона Спасо-Преображенського монастиря “Преображення Христа” опинилася в церкві одного з ближніх сіл, що колись належало монастирю³⁵⁷.

За своїми художніми особливостями ця ікона помітно виділяється серед витворів мистецтва Галицько-Волинської Русі. Для стилістики її письма характерне унікальне в своєму роді трактування широкими вохристо-земними мазками трьох вершин гори Фавор і зображення барвистого килиму рослинності біля її підніжжя. Означені особливості ікони, на думку В. С. Александровича, знаходять відповідності серед пам'яток візантійського малярства з колекції монастиря Св. Катерини на Синаї, зокрема, з іконою “Преображення” початку XIII ст.³⁵⁸

³⁵³ АЗР. СПб., 1846. Т. I. С. 45–47.

³⁵⁴ *Зверинский В. В.* Материалы для историко-топографического исследования об упраздненных монастырях в Российской империи. СПб., 1897. Т. III: Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. С. 209–210.

³⁵⁵ *Терський С. В.* Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. С. 101.

³⁵⁶ *Овсійчук В. А.* Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. Київ, 1985. С. 48; *Вуйцик В.* Маловідома пам'ятка княжої доби // *Marparundi*. Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью Йорк, 1996. С. 148.

³⁵⁷ *Никорович Ю.* Схиматизм всего клира русско-католического Перемишльской епархии [...] на год 1879. Перемишль, 1879. С. 351; *Димитрій (Ярема), патріарх.* Іконопис Західної України XII–XV ст. Львів, 2005. С. 42.

³⁵⁸ *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 31–32.

Датування ікони утруднене через деякі стилістичні відмінності в написанні її верхньої і нижньої частин, що приводить дослідників до висновків про можливу перерву в написанні окремих композицій ікони, створених різними майстрами, які працювали один після іншого³⁵⁹. Як відзначає патріарх Димитрій (Ярема) — видатний дослідник західноукраїнського іконопису, характер написання мандорли Христа і її променів зближують ікону з с. Бусовисько з мініатюрою грецького Євангелія з Паризької національної бібліотеки, що зображає сцену Преображення, датованою кінцем XIII ст.; гостроверхі скелі Фаворської гори знаходять паралель з фресковим зображенням Драбини Якова і боротьби його з ангелом в церкві Св. Климента в Охріді, датованим 1295 р.; фігура пророка Мойсея нагадує образ апостола Іоанна на візантійській іконі “Зняття Спасителя з Хреста” (XIII ст.) із зібрання А. Стокле в Брюсселі. Спираючись на відзначені паралелі патріарх Димитрій датує ікону з с. Бусовисько останньою чвертю XIII – початком XIV ст. і вважає її ймовірним замовником князя Лева Даниловича³⁶⁰.

Відзначимо, що ікона “Преображення Христа” з с. Бусовисько — не єдина серед древніх Преображенських ікон Галицької землі. Більше зазнала впливу естетики ісихазма інша ікона “Преображення”, що походить з церкви Св. Георгія в с. Вільшаниці під Львовом і датується кінцем XIV ст.³⁶¹ Цю ікону, що також зберігається зараз в Львівському національному музеї, беззаперечно відносять до найвидатніших витворів перемишльської іконописної школи кінця XIV – початку XV ст.³⁶²

Початком XV ст. датується ікона “Преображення Господнє” з с. Жогатин (в західній частині колишнього Добромиського повіту Львівського воєводства; нині — гміна Бірча, Перемишльського повіту, Підкарпатського воєводства Польщі). Її розміри (110×79 см) вказують, що це була храмова ікона. Але оскільки в Жогатині і його околицях храмів на честь Преображення не було, залишається припустити, що ця ікона походила з Преображенського монастиря в с. Монастирці біля Лиско, закритого австрійською владою в 1784 р.³⁶³

Відомо ще три ікони Преображення XV ст., які з огляду на їх значні розміри також мають бути віднесені до престольних храмових ікон. Одна з них

³⁵⁹ Димитрій (Ярема), патріарх. Іконопис Західної України XII–XV ст. С. 46.

³⁶⁰ Там само. С. 47–48.

³⁶¹ Свенціцька В. І. Українське станкове малярство XIV–XVI ст. і традиції візантійського мистецтва // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період, Київ, 1983. С. 20–21; Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. Львів, 1990. С. 10. Рис. 11, 12.

³⁶² Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. С. 32–33.

³⁶³ Димитрій (Ярема), патріарх. Іконопис Західної України... С. 213.

Іл. 28. Преображення Христа. Ікона з церкви Різдва Богородиціс. Бусовисько Старосамбірського району Львівської області. Кінець XIII – початок XIV ст. Львівський національний музей (Львів, Україна)

нині знаходиться в Національному музеї у Львові, дві інших — в Історичному музеї м. Санок (Польща). Ікони виявляють певну стилістичну подібність між собою, а також близькість до композиції фрески Преображення Троїцького костелу в Любліні (1418 р.)³⁶⁴.

Контакти Єфросинії Галицької з Новгородом

Повертаючись до атрибуції знайдених в Новгороді печаток Єфросинії зі сценою Преображення, відзначимо ще одну безсумнівну перевагу галицько-волинської княгині Єфросинії в якості їх можливої власниці перед Єфросинією Полоцькою.

На відміну від полоцької преподобної Єфросинія Галицька мала всі підстави для безпосередніх контактів з Новгородом і правлячими там князями. Її чоловік, Роман Мстиславич, сам був новгородським князем, залишивши по собі добру пам'ять в Новгороді, завдяки гучній перемозі над суздальцями,

³⁶⁴ Там само. С. 397–398.

Іл. 29. Преображення. Ікона з церкви Св. Георгія
с. Вільшаниці Львівського району Львівської області
Кінець XIV ст. Львівський національний музей (Львів, Україна)

одержаній новгородцями за його правління³⁶⁵. Зважаючи на повідомлення Галицько-Волинського літопису, в XIII ст. в Володимирі-Волинському серед кількох колоній іноземців — німців, генуезців, євреїв — існувало особливе поселення (вулиця чи квартал) новгородців³⁶⁶.

Окрім того, ми маємо відомості про прямі контакти Єфросинії з новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удатним, який став з часом галицьким князем. Очевидно, не без старання княгині Єфросинії, що всіма можливими засобами прагнула відновлення своєї влади в Галичі, Мстислав Удатний залишив Новгород і вступив в боротьбу за галицький стіл³⁶⁷. Союз

³⁶⁵ Див. розділ 6 цієї праці.

³⁶⁶ ПСРЛ. М., 1998. Т. II. Стб. 920. — Пояснення див.: *Котляр Н. Ф.* Коментарій // Галицько-Волинская летопись. Текст. Коментарий. Исследование / Под ред. Н. Ф. Котляра. СПб., 2005. С. 358–359.

³⁶⁷ Про княжіння Мстислава Удатного в Галичі див.: *Майоров А. В.* Галицько-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. СПб., 2001. С. 437–479.

Іл. 30. Преображення Господнє. Ікона з с. Жогатин колишнього Добромильського повіту Львівського воєводства. Початок XV ст. Львівський національний музей (Львів, Україна)

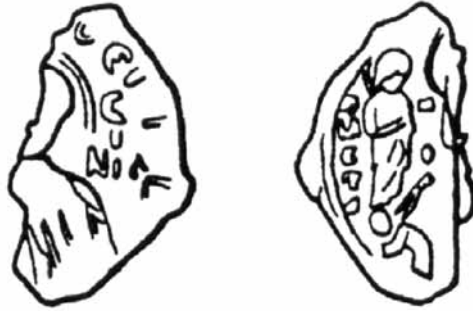
між ним і Романовичами було скріплено династичним шлюбом: юний Данило Романович одружився з дочкою Мстислава Анною³⁶⁸.

Цим подіям, звісно, мало передувати дипломатичне листування, яке галицько-волинська княгиня вела із Мстиславом Удатним, коли той ще князував в Новгороді, інформуючи його про становище в Галичі і закликаючи допомогти звільнити Галичину з-під влади угорців.

Сліди листування Єфросинії з Мстиславом знайшли відображення в сфрагістиці. Окрім знайденої в 1968 р. на Городищі печатки Єфросинії з Новгорода походять ще дві древньоруські свинцеві печатки, власницею яких також була княгиня Єфросинія. Одну з них було знайдено в 1977 р., а іншу — куплено в 1995 р.³⁶⁹ Як і печатка 1968 р. нові печатки походять з території Городи-

³⁶⁸ ПСРА. Т. II. Стб. 732. — На думку Д. Домбровського, цей шлюб було укладено в 1217 р. (*Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, 2002. S. 67–71*).

³⁶⁹ Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. М., 1998. Т. III. С. 127. № 121е, 121ж.

Іл. 31. Печатка Янін, Гайдуков. 121е. з Новгородода з зображеннями Св. Єфросинії і Преображення (прорис худ. Т. В. Родигіної)

ща — резиденції новгородських князів, і, отже, ці булли скріпляли послання, надіслані новгородському князю.

Нажаль, обидві знайдені печатки, що належали княгині Єфросинії, збереглись лише у вигляді уламків. Найбільший інтерес викликає печатка, куплена в 1995 р. (Янін, Гайдуков. № 121е), надзвичайно схожа на булду, знайдена в 1968 р., але відтиснута іншими матрицями. На лицевому боці печатки Янін, Гайдуков № 121е зберігся фрагмент зображення Св. Єфросинії, праворуч від якого — напис, що містить другу частину її імені — *-CINIA*; на зворотному боці печатки видно ліву половину сцени Преображення і початкову частину напису “метаморфосис” — *META-*.

Печатка, знайдена в 1977 р. (Янін, Гайдуков. № 121ж), містить фрагмент поясного зображення Христа (зворотній бік). Втім, з атрибуцією цієї печатки не все ясно. В одному місці свого Зведення В. Л. Янін і П. Г. Гайдуков вказують, що печатка № 121ж “містить поясне зображення Христа”, і таке зображення дозволяє авторам атрибутувати її Єфросинії Полоцькій, оскільки образ Христа на особистій печатці “цілком відповідає відомим зв’язкам Єфросинії з полоцьким Спас-Преображенським монастирем”³⁷⁰. Проте в іншому місці автори Зведення на зворотному боці тієї ж печатки угадали “погрудне зображення святої мучениці” (без вказівки якої саме)³⁷¹.

Як вже відзначалося, зображення Христа на древньоруських печатках — явище зовсім нетипове. Однак таке зображення (в різних варіантах) надзвичайно часто зустрічається на пам’ятках візантійської сфрагістики. Образ Христа стає невід’ємним атрибутом печаток візантійських імператорів XI–XIV ст.³⁷²

³⁷⁰ Там само. С. 41, № 121ж.

³⁷¹ Там само. С. 127. № 121ж.

³⁷² Див.: Соколова І. В. Печати візантійських імператоров.

Іл. 32. Печатка візантійської імператриці Єфросинії Дукини Каматири Ангелини. Кінець XII – початок XIII ст. Державний Ермітаж (Санкт-Петербург, Росія)

Децю іншу картину демонструють печатки візантійських імператриць. На їх буллах особливо періоду Нікейської імперії і відновленої Візантійської імперії епохи Палеологів поряд з образами Христа часто зустрічаються зображення Богородиці³⁷³. Втім на жіночих імператорських печатках Візантії часів Комнінів і Ангелів переважають саме зображення Христа. Фігура Христа, зображеного в зріст, анфас, в хітоні і гіматії, представлена, наприклад, на мовлидвовулі імператриці Єфросинії Дукині Каматири, дружини Олексія III, що зберігається нині в зібранні Державного Ермітажу³⁷⁴.

Саме імператриця Єфросинія, як ми бачили, мала зіграти вирішальну роль в долі племінниці свого чоловіка, майбутньої галицько-волинської княгині. Після прибуття на Русь Єфросинія Галицька, що рано овдовіла після загибелі Романа Мстиславича, через малий вік своїх синів не менше ніж на десятиріччя прийняла в свої руки княжу владу в Галичі і на Волині, ведучи нерівну боротьбу з численними внутрішніми і зовнішніми ворогами. Активна політична діяльність галицько-волинської княгині Єфросинії, а також її високе візантійське походження і знайшли, на наш погляд, відображення в незвичних до тих часів на Русі пам'ятках сфрагістики, що більше відповідали візантійській імперській традиції.

Знайдені в Новгороді печатки Єфросинії з зображеннями Христа і сцени Преображення, як нам уявляється, потрібно атрибутувати Єфросинії Галицькій і датувати часом новгородського княжіння Мстислава Удатного — першою половиною — серединою другого десятиріччя XIII ст.

³⁷³ Там само.

³⁷⁴ Там само. С. 91. № 176.

ХРЕСТ ІМПЕРАТОРА МАНУЇЛА КОМНІНА

Хрест-релікварій Собору Паризької Богоматері

У ризниці Собору Паризької Богоматері серед найбільш шанованих реліквій до нашого часу зберігся древній хрест-релікварій, що містить в собі частку Чесного Животворящего Хреста Господня³⁷⁵. Він має форму подвійного шестикінченного або ерусалимського хреста, до якого із зворотного боку прикріплена золота пластинка з написом на грецькій мові, що складається з двох невеликих ямбічних віршів: “Ι[συς] Χ[ριστος], розіп’ятий на хресті, той, що звеличив рід людський; Так написав Мануїл Комнін Вінценосець”³⁷⁶.

Цей хрест і особливо грецький напис на нім неодноразово привертали до себе увагу учених. Першим на початку XVIII ст. його дослідив і описав Бернар де Монфокон (1655–1741) — засновник сучасної греко-візантійської палеографії³⁷⁷. Вивченню реліквії присвячено і декілька спеціальних досліджень³⁷⁸.

У зв’язку з проведенням в 1992–1993 рр. в Парижі міжнародної виставки “Візантія — шедеври візантійського мистецтва в публічних зібраннях Франції” хрест-релікварій з Собору Паризької Богоматері був підданий ретельній науковій експертизі, що проводилася фахівцями Музею Лувра³⁷⁹.

³⁷⁵ *Auzas P. M., Capner G.* Notre-Dame de Paris. Le Trésor. 2 Ed. — Paris, 1989. — Nr. 12.

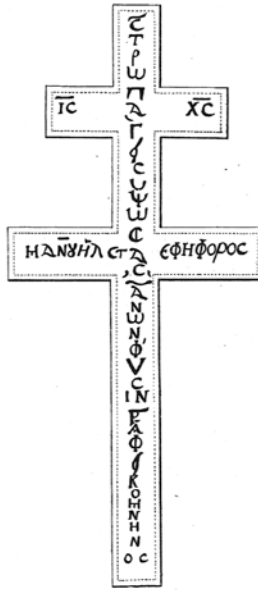
³⁷⁶ Στ(αυ)ρῷ παγείῃς ὑψώσας ἀν(θρῶ)πων φύσιν

Στ Γράφει Κομνηνός Μανουήλ στεφεφόρος.

³⁷⁷ *Montfaucon B.* Paleographia graeca. — Paris, 1708. — P. 309.

³⁷⁸ Див.: *Raffin L.* Une insigne relique de la Vraie Croix au trésor de Notre-Dame de Paris. La croix palatine. — Paris, 1939. — 3 новітніх робіт див.: *Dąbrowska-Zawadzka E.* La relique de la Vraie Croix appartenant a Manuel Comnène // Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France. — Paris, 1987; *Dąbrowska E.* 1) Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane A. Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej. — Warszawa, 1991; 2) Jeszcze o relikwii Krzyża Świętegoi relikwiarzu koronacyjnym królów polskich // KH. 1993. — R. 100. — Nr. 2; *Durand J.* La Vraie Croix de la princesse palatine au trésor de Notre-Dame de Paris: Observations techniques // Cahiers Archéologique Paris, 1992. T. 40; *Derwich M.* Pacyfikał koronacyjny królów polskich // KH. 1991. — R. 98. — Nr. 4; 2) Le baiser de paix utilisé lors du couronnement des rois de Pologne et déposé au Trésor de Notre-Dame de Paris. Considerations sur l’importance des croix et des reliques pour le couronnement des rois de Pologne // Cahiers de Civilization Médiévales 38. — 1995.

³⁷⁹ Byzance — L’art byzantin dans les collections publiques françaises. Musé du Louvre, 3.11.1992–1.2.1993. Catalogue d’exposition. — [Paris, 1992]. — P. 444–445. — Nr. 340.

Іл. 33. Грецький напис на хресті-релікварії Мануїла Комнина
Собору Паризької Богоматері. Прорис

Експертиза підтвердила старовинність хреста і встановила, що релікварій був виготовлений у формі подвійного хреста зі світлого дерева (ботанічна експертиза при цьому не проводилася), до якого прикріплено змочену в бджолиному воску частку Животворящого хреста, добре помітну завдяки своєму темнішому кольору. Дерево релікварія щільно обрамовано з трьох сторін тонкими золотими пластинками, що облямовують також краї його лицевої сторони і що створюють подібність щільно прилеглого окладу.

З тильного боку дерево релікварія додатково прикриває золота пластинка з грецьким написом, прикріплена за допомогою спеціальних невеликих зубців, влаштованих на округлій кромці окладу. Золоту пластинку з написом по краях прикрашають декоративні смужки, що складаються з невеликих округлих поглиблень зі слідами непрозорої емалі темно-небесного, зеленого, ясно-зеленого і цегельного відтінків. Букви напису, ймовірно, також були виконані непрозорою емаллю небесного кольору більш світлого відтінку.

Хрест разом з окладом досягає 21 см у висоту і має ширину плечей 6,7 і 9,3 см відповідно³⁸⁰.

³⁸⁰ Durand J. La Vraie Croix de la princesse palatine... — P. 139–146.

Про перебування цієї реліквії у Франції відомо з другої половини XVII ст. Від 1684 р. хрест знаходився в абатстві Сен-Жермен-де-Пре — найдавнішій і найбільш шанованій християнській обителі Франції, заснованій в середині VI ст., яка проіснувала до Великої французької революції. Тут реліквія вшановувалася як одна з головних святинь монастиря і всієї Франції. Спеціально для неї королівськими ювелірами за ескізом головного придворного художника Людовика XIV Шарля Ле Бруна (1619–1690) був виготовлений новий пишний релікварій³⁸¹.

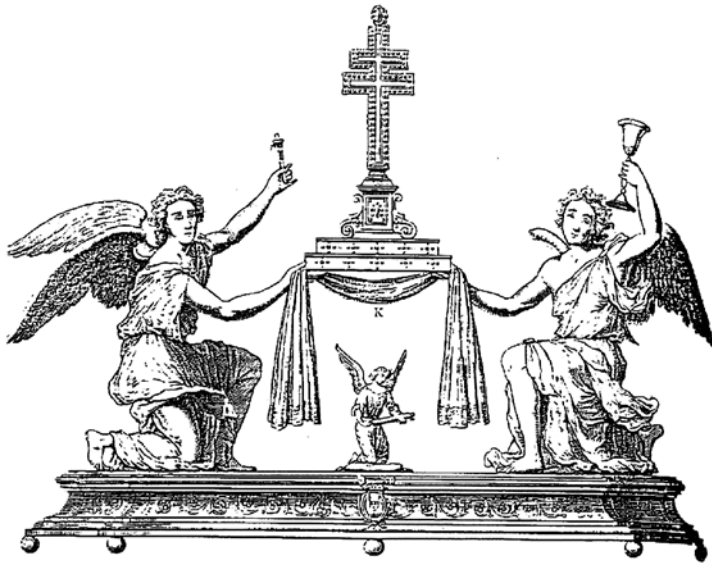
Золоту оправу хреста прикрашало безліч коштовних каменів — діамантів, перлів, рубінів і аметистів. Один з діамантів відрізнявся особливо великими розмірами. Саму реліквію було видно крізь плитки гірського кришталю, вмонтовані в оправу. Ця оправу, вочевидь, була створена до прибуття реліквії до Франції, можливо ще в середні віки і потім додатково прикрашена майстрами епохи Відродження³⁸².

Підставка хреста, в якій зайняли своє місце і деякі інші важливі реліквії абатства, була виконана у вигляді складної багатофігурної композиції з позолоченого срібла і також прикрашена діамантами, складеними у формі рівнокінечних хрестів. Хрест тримали в руках два уклінні ангели в довгому одязі з розпростертими крилами. Ангел, розташований праворуч від хреста, в піднятій вгору правій руці тримав голівку цвяха, яким Ісус Христос був прибитий до хреста. В лівій руці іншого ангела, що розташовувався зліва від хреста, знаходилася кришталева посудина, в якій був поміщений мініатюрний ангел, загорнутий в червону тафту, що тримав на голові шматочок тканини, змочений в крові Спасителя. Донизу від хреста звисали краї підтримуваної ангелами подоби савану. Біля ніг ангелів знаходився ще один маленький ангел, виконаний з позолоченої міді, що стояв навколішки і тримав в руках золотий хрест з часткою Животворящого хреста. Вся композиція, що отримала назву “Страсті Спасителя”, поміщалася на восьмикутному постаменті з позолоченої міді з срібними філігранними вставками, що стояв на десяти кулях. Постамент також прикрашав знак герба Бурбонів (?). Загальна висота композиції досягала бл. 90 см, а ширина — бл. 120 см³⁸³.

³⁸¹ *Bouillart J.* Histoire de l'abbaye royale de Saint-Germain-des-Prés. — Paris, 1724. — P. 278–281.

³⁸² *Dąbrowska E.* Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego. — S. 76–77.

³⁸³ *Bouillart J.* Histoire de l'abbaye royale de Saint-Germain-des-Prés. P. 278–281, 313–316. — Опис реліквії Животворящого Хрестата релікварія “Страстей Спасителя” абатства Сен-Жермен-де-Пре неодноразово зустрічається в описах історичних пам’яток та визначних місць Парижу, опублікованих в XVIII ст., — див.: *Martial le Fevre A.* Description des curiosités des églises de Paris et environs. — Paris, 1759. — P. 179–180; *Piganiol de la Force J. A.* Description historique de la ville de Paris. Paris,

Іл. 34. Релікварій “Страсті Спасителя”. За ескізом Ш. Ле Бруна. Кін. XVII ст.
Абатство Сен-Жермен де Пре. З гравюри початку XVIII ст.

Під час Великої Французької революції майно абатства Сен-Жермен-де-Пре було конфісковане або пограбоване. Прекрасний релікварій “Страстей Спасителя” пішов на переплавку. Проте древній хрест-релікварій з часткою Животворящого хреста і грецьким написом на звороті вдалося врятувати монастирському священикові Й. Ф. Руссіно, що зберігав потім реліквію до кінця свого життя. Після смерті священика, згідно його заповіту, реліквію було передано до Собору Паризької Богоматері і на початку 1828 р. урочисто поміщено в ризниці собору в новому виготовленому для неї ювеліром Ж. Фамехоном релікварії з позолоченої бронзи і кришталю. У такому вигляді реліквія збереглася до нашого часу³⁸⁴.

1765. Т. VIII. P. 62–63; *Thierry L.* - *V. Guide des amateurs et étrangers voyageurs à Paris*. Paris, 1786–1787. — Vol. II. — P. 512–513.

³⁸⁴ *Gosselin*. Notice historique sur la sainte couronne & les autres instrument de la Passion de Notre-Dame de Paris. — Paris, 1828. — P. 73–80; *Raffin L.* Une insigne relique de la Vraie Croix... P. 51 n.

Перебування реліквії у королівській казні Речі Посполитої

Є всі підстави стверджувати, що хрест-релікварій з Собору Паризької Богоматері до другої половини XVII ст. знаходився в Польщі і був власністю королівської казни Речі Посполитої. Абатство Сен-Жермен-де-Пре отримало його за заповітом Ганни Гонзаги де Клеве (1616–1684), принцеси Мантуї і Монферрата, удови курфюрста (палатіна) Едварда Пфальцського (звідси неофіційна назва реліквії — Хрест Принцеси Палатіни). Ганна була рідною сестрою Марії Луїзи (Людовіки) Гонзаги де Невер (1611–1667), яка була послідовно дружиною двох польських королів — Владислава IV і Яна Казимира. Король Ян Казимир був дуже прив'язаний до Ганни і зійшовся із нею після смерті Марії Луїзи³⁸⁵.

Зрікшись польського престолу, Ян Казимир в 1669 р. виїхав до Франції, узявши з собою кілька особливо коштовних реліквій з польської казни. Після його смерті в 1672 р. Ганна Гонзага де Клеве стала спадкоємицею цього майна. Спроби польського сейму і нового короля Михайла Вишневецького домогтися повернення реліквії на батьківщину не увінчалися успіхом³⁸⁶.

Приналежність польській королівській казні хреста-релікварія, що зберігається нині в Соборі Паризької Богоматері, підтверджується численними історичними свідченнями. Дорогоцінний хрест з часткою Животворящого хреста і грецьким написом неодноразово згадується у відомих нині описах майна польської казни другої половини XV – першої половини XVII ст. Найбільш пізня з них, складена сандомирським підкоморієм П. Оссолінським, датується 1633 р. Запис Оссолінського містить також свідчення про руське походження реліквії: “Хрест [з часткою] Древа Животворящого хреста, хрести руські та реліквії, взяті з казни руської за Казимира...”³⁸⁷. Подібні згадки зустрічаються також в інвентарях 1609 (1611), 1607, 1532, 1510 та 1475 рр.³⁸⁸

Про те коли і яким чином хрест міг потрапити до польської королівської казни, висловлювалися різні припущення.

Деякі дослідники відкидають руську версію його походження, засвідчену П. Оссолінським, і вважають, що хрест-релікварій прибув до Польщі не за Казимира Великого (1333–1370), а пізніше — в часи короля Володислава Ягайла (1386–1434). Так, за припущенням Ф. Копери, реліквія з'явилася в казні поль-

³⁸⁵ *Czermak W.* Z czasów Jana Kazimierza. — Lwów, 1893. — S. 212n.; *Wasilewski T.* Ostatni Waza na polskim tronie. Katowice, 1984. S. 284; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. — Wrocław, 1997. — S. 209–210, 235.

³⁸⁶ *Raffin L.* Anne Gonzague, princesse palatine. 1616–1684. — Paris, 1935. — P. 286–287.

³⁸⁷ “Cruх cum ligno Vitae, krzyżyki Ruskie y Reliquiae z skarbów Ruskich za Kazimierza pobrane...” — *Niemcewicz J.* U. Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce. — Warszawa, 1822. — T. III. — S. 68.

³⁸⁸ *Dąbrowska E.* Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego. — S. 81.

ських королів з волі королеви Ядвіги (1384–1399), яка у свою чергу отримала її разом з іншими подарунками від свого чоловіка Володислава Ягайла, що був також великим князем литовським та одружився на ній за умовами Кревської унії 1385 р.³⁸⁹ Однак така гіпотеза не пояснює, яким чином хрест потрапив із Візантії до Литви.

На думку А. Фролова, реліквія прибула до Польщі як подарунок імператора Мануїла II Палеолога (1391–1425)³⁹⁰. Формулюючи цю версію, дослідник виходив з прийнятого в його часи датування грецького напису на хресті кінцем XIV – початком XV ст. При цьому Фролов не зробив жодних посилань на джерела. Историк, вочевидь, мав на увазі наступний факт: у серпні 1420 р. Краків відвідав посол імператора Мануїла II Мануїл Філантропін з метою просити короля Володислава Ягайла про військову допомогу проти турок, і під час цього візиту міг передати тому якісь подарунки від імператора³⁹¹.

Проте припущенню А. Фролова суперечить атрибуція Мануїла — первинного власника реліквії — як Мануїла Комніна, що міститься в грецькому написі на хресті-релікварії, тоді як імператор Мануїл II, що відправляв посольство до Володислава Ягайла, мав родове ім'я Палеолог.

До того ж, в джерелах, що зберегли відомості про візантійське посольство до Володислава Ягайла, відсутні будь-які згадки про такий коштовний дар. Особливо показово, що про нього мовчить Ян Длугош, який володів найповнішою інформацією про посольство 1420 р.³⁹² і крім того виявляв підвищений інтерес до християнських реліквій, особливо ж до реліквій Животворящого хреста, що знаходилися в Польщі³⁹³.

Нарешті, за наявними даними, дорогоцінний хрест з часткою Животворящого хреста з'явився в Польщі задовго до посольства Мануїла Філантропіна. Хроніка гнєзненського архідіякона Янка з Чарнкова, що містить детальні відомості про кончину Казимира Великого, наводить короткий зміст його заповіту, складеного у 1370 р., в якому серед іншого майна особлива увага приди-

³⁸⁹ *Kopera F.* Dzieje skarbcza koronnego, czyli klejnotów i insygniów koronnych Polski. — Kraków, 1904. — S. 42.

³⁹⁰ *Frolow A.* La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un kulte. — Paris, 1961. — P. 484, Nr. 661.

³⁹¹ *Halecki O.* La Pologne et l'empire byzantin // Byzantion. — Bruxelles, 1932. — T. VII. — P. 54–56; *Barker J. W.* Manuel II Paleologus (1391–1425). — New Brunswick, 1969. — P. XXXIII.

³⁹² *Joannis Dlugossii senioris canonici Cracoviensis.* Opera omnia / Ed. A. Przeździecki. — Kraków, 1876. — T. IV. — P. 188.

³⁹³ Див.: *Ibid.* — Т. III. — P. 197, 317.

ляється одному надзвичайно коштовному хресту: “До того ж є золотий хрест, більш дорогоцінний, ніж десять тисяч міцних [і] квітучих церков Кракова”³⁹⁴.

Цей хрест, згідно детального опису Календаря Краківського, що міститься в частині, яка відноситься до XIV ст., включав частку дерева Животворящого хреста³⁹⁵. Про дарування Казимиром Великим реліквії Животворящого хреста Краківському кафедральному собору згадує в своїй Історії і Ян Длугош під 1369 р.³⁹⁶ Згідно досліджень О. Бальцера, цей хрест недовго залишався у володінні церкви: у 1385 або 1386 рр. він був знову узятий до королівської казни³⁹⁷.

Свідчення джерел про перебування у Польщі вже у другій половині XIV ст. реліквії Животворящого хреста підтверджують її руське походження.

Реліквію Казимир отримав як військовий здобуток після захвату польськими військами Львова у 1340 р.³⁹⁸ Тоді ж разом з іншими цінностями казни галицько-волинських князів хрест потрапив до Кракова. Рочник Траски — малопольський літописець, складений у середині XIV ст. при дворі Казимира, — повідомляє: “Там (у Львові. — О. М.) [було взято] числену військову здобич, [що складалася] з срібла, золота та дорогоцінних каменів, великі скарби древніх володарів, серед яких було декілька золотих хрестів, особливо один, в якому була знайдена велика частка дерева Хреста Господня...”³⁹⁹.

Практично дослівно це повідомлення повторюється у Рочнику Мало-польському⁴⁰⁰. Його також наводить і Ян Длугош, але говорить при цьому про “два золоті хрести, що містять значну частину дерева Хреста Господня”⁴⁰¹.

Κομνηνός Μανουήλ στεφανόρος

Наведені факти, на наш погляд, виключають можливість пов'язувати походження реліквії з візантійським імператором Мануїлом II. Проте, питання

³⁹⁴ “Item crucem auream pretiosissimam plus quam decem milia florenorum valentem ecclesiae Cracoviensi”. — МРН. — Т. II. — Р. 635.

³⁹⁵ Ibid. — Р. 910–911.

³⁹⁶ Joannis Dlugossii senioris canonici Cracoviensis. Opera omnia. — Т. III. — Р. 317.

³⁹⁷ Balzer O. Skarbiec i archiwum koronne w dobie przedjagiellońskiej. — Lwów, 1917. — S. 444.

³⁹⁸ Про військові дії Казимира Великого на Русі у 1340 р. див.: *Paszkiewicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. — Kraków, 2002. — S. 50 n.

³⁹⁹ “Ubi spolia multa in Argento, auro et gemnis, thesaurum ducum antiquorum tollens, inter quod erant aliquot cruces auae, principue unam, in qua magna quantitas de ligno crucis Domini fuit reperta...”. — МРН. — Т. II. — Р. 860.

⁴⁰⁰ Ibid. — Т. III. — Р. 200.

⁴⁰¹ “...inter quae duos cruces aureas notabili portione ligni Domini insignes”. — Joannis Dlugossii senioris canonici Cracoviensis. Opera omnia. — Т. III. — Р. 197.

ідентифікації Мануїла Комніна Вінченосця, що згадується в написі на хресті-релікварії, вимагає подальших роз'яснень⁴⁰².

Спочатку його ототожнювали з візантійським імператором Мануїлом I (1143–1180)⁴⁰³. Але потім затвердилася думка, що напис і сама реліквія належали одному з правителів Трапезундської імперії, що носив ім'я Мануїл. Прибічники такого тлумачення вказують на деяку подібність напису на хресті написам на монетах Трапезунда XIII–XIV ст.⁴⁰⁴

Як справедливо відзначає Є. Домбровська, подібному ототожненню суперечить епітет *Вінченосець* (στέφανός) в написі на релікварії. Такий термін не входив в офіційний титул візантійських імператорів — як константинопольських, так і трапезундських, він не зустрічається ні на монетах, ні на державних печатках. Цей епітет мав суто літературне походження і вживався в риторичних і поетичних творах. Наявні випадки вживання виразу στέφανός в пам'ятках візантійської літератури свідчать, що подібний епітет міг бути звернений до василевса, що царював у Константинополі, а не в якомусь периферійному центрі імперії, що виник унаслідок її розпаду⁴⁰⁵.

В той же час, імператор Мануїл I у своєму титулі використовував дуже близький за значенням епітет *Вінчанний Богом, Боговінчанний* (Θεῦ ἐστεμμένος), що зустрічається, наприклад, в одному документі, який датується 1162 р. Цей же епітет використовували в своєму титулі і деякі інші візантійські імператори, що правили в Константинополі, — наприклад, Василій II (996–1025), Михайл VIII (1261–1282) і Андронік II (1282–1328). Але немає жодного свідчення використання його правителями Трапезунда⁴⁰⁶.

Крім того, правителі Трапезундської імперії, серед яких у XIII – початку XV ст. трое носили ім'я Мануїла — Мануїл I (1238–1263), Мануїл II (1332) і Ма-

⁴⁰² У новітній літературі це питання вирішується неоднозначно, викликаючи значні розбіжності серед дослідників. — Див.: *Prinzing G., Salamon M.* Byzanz und Ostmitteleuropa: 950–1453. — Wiesbaden, 1999 (Beiträge zu einer table-ronde des XIX. International Congress of Byzantine Studies. Copenhagen, 1996). — S. 162; *Eastmond A.* Art and identity in thirteenth-century Byzantium: Hagia Sophia and the empire of Trebizond. 4 Ed. — Burlington, 2003. — P. 57–58; *Augé E.* Byzantins, arméniens & francs au temps de la croisade: politique religieuse et reconquête en Orient sous la dynastie des Comnènes. 1081–1185. — Paris, 2007. — P. 229.

⁴⁰³ *Montfaucon B.* Paleographia graeca. — P. 309–310; *Corpus Inscriptionum Graecarum.* — Berlin, 1877. — T. IV: Inscriptiones christianae / Ed. A. Kirchhoff. — Nr. 8728. — P. 377.

⁴⁰⁴ *Guilhermy F., Lasteyrie R.* Inscriptions de la France du Ve au XVIIIesiècles. — Paris, 1873. — T. I. — P. 70–71; Paris, 1883. — T. V. — P. 330. — Див також: *Frolow A.* La relique de la Vraie Croix. — P. 483–484.

⁴⁰⁵ *Dąbrowska E.* Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego. — S. 84.

⁴⁰⁶ *Treu K.* Byzantinische Keiser in den Schreibernotizen griechischer Handschriften // *BZ.* — 1972. — Bd. 65.

нуїл III (1390–1417), — на відміну від своїх попередників з династії Комнінів, що правили в Константинополі, використовували інше родове ім'я — *Великі Комніни*: кожен з названих трьох імператорів офіційно іменував себе Μέγας Κομνηνός⁴⁰⁷.

Нещодавно були висунуті нові аргументи на користь трапезундської атрибуції Хреста Принцеси Палатіни. Дослідники звернули увагу на деякі технічні погрішності у виконанні напису, а також на використання непрозорих емалей порівняно низької якості, що навряд чи могло б статися в роботі столичних візантійських ювелірів і більшою мірою відповідало рівню майстерності провінційних емалістів. На цій підставі Й. Дюран і Е. Істмонд дійшли висновку, що реліквію або, точніше, її емалевий обладунок з написом було виготовлено у Трапезунді за часи імператора Мануїла I (1238–1263)⁴⁰⁸.

Проте відзначені технічні особливості не можуть бути достатньою основою для подібних висновків. Як відомо, після падіння Константинополя у 1204 р. настав загальний тривалий занепад древніх центрів ювелірного мистецтва (у тому числі емалевого) на всій території Візантії, а виникнення нових центрів нічим не засвідчене⁴⁰⁹.

Нічого не відомо і про якісь прикрашені емаллю речі, що походять з Трапезунда. Не можна впевнено сказати, чи існувало там виробництво художніх емалей взагалі. Усі твори візантійських емальєрів XIII ст., що збереглися, походять з європейських провінцій імперії або з самого Константинополя⁴¹⁰.

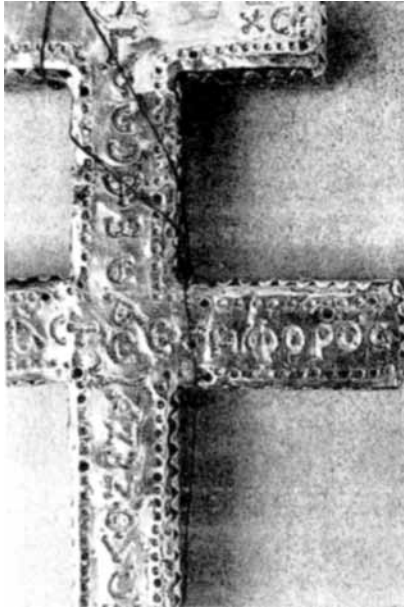
Відома лише одна порівняно пізня реліквія Животворящего хреста, що походить з Трапезунда, з характерним написом, що підтверджує існування традиції виробництва іменних імператорських реліквій. Проте за своїм зовнішнім виглядом і змістом напису, в якому згадується імператор Мануїл III Великий Комнін з титулами ἀναξ (володар), а також αὐτοκράτορ

⁴⁰⁷ Час та обставини походження цього родового імені лишаються дискусійними; в будь-якому разі ясно, що воно використовувалося вже в XIII ст. — Див.: *Lampsidos O.* Letitre "Megas Komnenos" // Byzantion. — Bruxelles, 1967. — Т. 37; *Polemis D. I.* A note of the origin of the titre MEGAS KOMNENOS // Neo-Hellenika. — 1970. — Т. I; *Macrides R.* What's in name "Megas Komnenos" // Archeion Pontu. — 1979. — Т. 35; *Шурупов П. М.* Великие Комнины и Восток (1204–1466). — СПб., 2001. — С. 78.

⁴⁰⁸ *Durand J.* La Vraie Croix de la princesse palatine... P. 143–144; *Eastmond A.* Art and identity in Thirteenth-century Byzantium. — P. 57–58.

⁴⁰⁹ Див.: *Wessels K.* Email // Reallexikon zur byzantinischen Kunst. — Stuttgart, 1971. — Bd. II. — Sp. 126–128.

⁴¹⁰ *Dąbrowska E.* Jeszcze o relikwii Krzyża Świętego i relikwiarzu koronacyjnym królów polskich. — S. 5–6.

Іл. 35. Хрест Принцеси Палатіни. Фрагмент напису
Κομνηνός Μανουήλ στεφφόρος.
Собор Паризької Богоматері (Париж, Франція)

(самодержець)⁴¹¹, ця реліквія мало відповідає Хресту Принцеси Палатіни з Собору Паризької Богоматері.

Але навіть якщо погодитися з припущенням про його трапезундське походження, залишається без відповіді питання, яким чином він міг потрапити до Русі або до Польщі. Весь час свого існування Трапезундська імперія територіально була ізольована від європейських провінцій Візантії і держав Європи, стосунки з якими носили характер епізодичних контактів⁴¹². Немає жодних

⁴¹¹ *Frolow A. La relique de la Vraie Croix. — P. 529, Nr. 777.*

⁴¹² Виняток складають лише стосунки Трапезунда з Латинською імперією та італійськими морськими республіками у Причорномор'ї. — Див.: *Карнов С. П.* 1) Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII-XV вв. — М., 1981; 2) *Итальянские морские республики в Южном Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли.* — М., 1990.

даних і про зв'язки правителів Трапезунда з руськими або польськими князями в XIII – на початку XIV ст.⁴¹³

За ініціативою Е. Домбровської було заново проведено палеографічний аналіз грецького напису на релікварії за участю провідних сучасних візантиністів — І. І. Шевченка, К. Манго і Ц. Морріссон. Ці дослідники одногласно дійшли висновку, що напис міг бути зроблений не пізніше за XIII ст., скоріш — у другій половині XII–XIII ст.⁴¹⁴

Все сказане свідчить на користь первинної атрибуції Мануїла Комніна Вінченосця грецького напису на паризькому релікварії як візантійського імператора Мануїла I.

В часи цього імператора Візантія значно активізувала свою політику в Палестині, всіляко укріплюючи стосунки із заснованими в кінці XI ст. після закінчення Першого Хрестового походу Єрусалимським королівством і Антіохійським князівством. У 1158 р. за єрусалимського короля Балдуїна III (1143–1163) була видана племінниця Мануїла I Феодора, а у 1167 р. брат і наступник Балдуїна Амальрік I (1163–1174) одружився з дочкою Мануїла Марією. У 1158/59 р. сюзеренітет Візантії визнало Антіохійське князівство, а незабаром, у 1171 р. й саме Єрусалимське королівство⁴¹⁵.

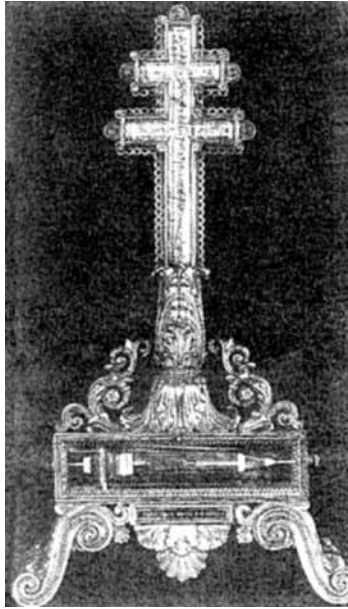
Однією із цілей політики Мануїла у Палестині було відродження християнських святинь і пошук нових християнських реліквій на Святій Землі. На кошти імператора в Єрусалимі був підновлений храм Гроба Господня, і в 1163 р. в ньому знову з'явився греко-православний причт, новими мозаїками була також прикрашена церква Різдва Христового у Віфлеємі, а у 1173 р. в Газі відновлено православну архієпископську кафедру⁴¹⁶.

⁴¹³ У джерелах збереглися лише уривчасті відомості про церковні контакти Русі з Трапезундською імперією: відомо, зокрема, про перебування в Москві у 1388–1389 рр. трапезундського митрополита Феогноста, а через півтора десятиліття, в 1406–1408 рр. Новгород і Москву відвідував трапезундський митрополит Феодул. Проте наряд чи трапезундські владики могли привезти з собою скільки-небудь коштовні дарунки, оскільки вони приїжджали до Русі “милостині ради”, тобто з метою збору подаяння. — Див.: *Карнов С. П.* История Трапезундской империи. — СПб., 2007. — С. 420–428.

⁴¹⁴ *Dąbrowska-Zawadzka E.* La relique de la Vraie Croix appartenant a Manuel Comnene. — P. 106; *Dąbrowska E.* Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego. — S. 84.

⁴¹⁵ *Lilie R.-J.* Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum Vierten Kreuzzug (1096–1204). — München, 1981. — S. 173–174.

⁴¹⁶ *Heyer F.* Kirchengeschichte des Heiligen Landes. — Stuttgart, 1984 (UTB. Bd. 357). — S. 122, 276.

Іл. 36. Хрест Принцеси Палатіни.

Релікварій роботи Ж. Фамехона. Париж, 1828 р.

Позолочена бронза, кришталь. Собор Паризької Богоматері (Париж, Франція)

Добре відомо про особливе шанування імператором Мануїлом і членами його сім'ї Животворящего хреста. Збереглося чимало реліквій Древа Хреста Господня, що їм належали⁴¹⁷. Особливе значення цього культу для династії Комнінів підтверджується також матеріалами сфрагістики⁴¹⁸.

Реліквії Животворящего хреста мали важливе політичне значення впродовж всієї історії Візантійської імперії. Збережені релікварії — вмістилища для священних реліквій — належать до найбільш вишуканих витворів візан-

⁴¹⁷ *Frolow A.* La relique de la Vraie Croix. — P. 296–297, 317, 342–344, 426–427., Nr. 273, 312, 367, 529; *Gaborit-Copin D.* La croix d'Anjou // *Cahiers Archéologiques*. — Paris, 1985. — Т. 33. — P. 157–160.

⁴¹⁸ Див.: *Zachos G., Veglery A.* Byzantine lead seals. — Basel, 1972. — Vol. 1; *Oikonomidès N.* Byzantine lead seals. — Washington, 1985.

тійського мистецтва⁴¹⁹. Вони були способом вираження не лише набожності, але і могутності імператорів⁴²⁰.

Політичне значення реліквій видно з того, що вони слугували дипломатичними дарами найвищого рівня. У 1007 р. в спробі залучити новохрещену Угорщину до сфери впливу Візантії і не допустити її зближення з Римом, частка Животворящого хреста була послана королю Іштвану I (997–1038)⁴²¹; а в 1087 р. у відповідь на союз проти норманів ще одну його частку відправлено імператору Генріху IV (1084–1106)⁴²².

Як показує Е. Істмонд, подібні прояви імператорської щедрості були спрямовані на встановлення особливої ієрархічної структури християнського світу, на чолі якої стояв візантійський імператор, єдиний зі всіх монархів, хто мав можливість розподіляти священні реліквії⁴²³.

Як імператорська реліквія потрапила до Галича

Існувало кілька можливостей переміщення реліквії Животворящого хреста з Візантії до Русі, що могло статися вже в правління імператора Мануїла I.

Так, у 1164 р. імператор Мануїл посилав багаті дари великому київському князеві Ростиславу Мстиславичу, аби примирити його із присланим з Константинополя митрополитом Іоанном IV (1164–1166), призначеним всупереч волі київського князя, який добивався повторного поставлення Кліма Смолятича⁴²⁴. У тому ж році з Константинополя втік до Русі і знайшов притулок в Галичі у Ярослава Осмомисла племінник Мануїла Андронік Комнін, що згодом став візантійським імператором⁴²⁵.

У 1165 р. імператор Мануїл відряджав до Русі послів, прагнучи отримати підтримку київського князя Ростислава Мстиславича і володимиро-волинського князя Мстислава Ізяславича проти Ярослава Осмомисла⁴²⁶. Тим же роком Іпатіївський літопис датує посольство Мануїла до Галича в складі двох грецьких митрополитів з метою умовити Андроніка повернутися до Констан-

⁴¹⁹ Див., наприклад: The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A. D. 843–1261 / Ed. H. C. Evans, W. D. Wixom. — New York, 1997. — P. 74–81.

⁴²⁰ Подр. див.: *Eastmond A.* Byzantine Identity and Relics of the True Cross in the Thirteenth Century // Восточнохристиянские реликвии / Ред.-сост. А. М. Лидов. М., 2003.

⁴²¹ *Frolow A.* La relique de la Vraie Croix. — P. 260. — Nr. 187.

⁴²² *Ibid.* — P. 282. — Nr. 245.

⁴²³ *Eastmond A.* Byzantine Identity and Relics of the True Cross... — P. 208.

⁴²⁴ Див.: *Soloviev A.* Byzance et la formation de l'Etat russe. — London, 1979. — P. 294, Nr. IXa; P. 317–320, Nr. IXb.

⁴²⁵ Див.: *Юревич О.* Андроник I Комнин. — СПб., 2004. — Гл. IV.

⁴²⁶ Див.: *Пауцто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 193–196.

тинополя⁴²⁷. Але в жодному з цих повідомлень руських літописів нема навіть натяку на отримання кимось з руських князів від імператора такого цінного дару, яким була частка Древа Хреста Господня — найголовніша святиня християнського світу.

На думку деяких дослідників, характер напису на релікварії Животворящого хреста такий, що сама ця реліквія, швидше за все, належала до родинних, тобто призначалася для використання серед членів імператорської сім'ї або їх найближчих родичів, і тому з'явиться в Галицько-Волинській Русі вона могла лише внаслідок династичного шлюбу⁴²⁸.

Не виключено, що до Галича реліквія потрапила з Угорщини, де у свою чергу опинилася як придане візантійських царівен, що виходили заміж за угорських принців. За правління Мануїла I відомо два подібні випадки. У 1158 або 1159 р. був укладений шлюб між майбутнім угорським королем Стефаном IV (1163–1165) і Марією Комниною, дочкою севастократора Ісаака, дядька імператора Мануїла⁴²⁹. Крім того, реліквія могла бути подарованою Мануїлом I майбутньому королеві Угорщини Белі III (1173–1196) у зв'язку з його зарученням із дочкою Мануїла Марією (шлюб цей втім не відбувся), а потім одруженням у 1169 р. із Анною Антиохійською, звідною сестрою дружини Мануїла, внаслідок чого Бела ставав свояком василевса, і йому був наданий титул "цісаря"⁴³⁰.

З Угорщини до Галичини хрест міг прибути або з онуком Бели III Коломаном, що став у 1215 р. галицьким королем, або з його братом Андрієм, що князував у Галичі в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XIII ст., або, нарешті, з дочкою Бели IV (1235–1270) Констанцією, яка в 1251 р. вийшла заміж за сина Данила Романовича Лева⁴³¹.

Всі ці припущення, однак, уразливі в одному: важко пояснити, які причини могли змусити угорських королів розлучитися з такою важливою святинєю, яка до того ж слугувала атрибутом монаршої влади, і передати її молодшим родичам, що вирушали за межі Угорщини до далекої і неспокоїної Галичини, де становище угорських правителів завжди було украй неміцним⁴³².

⁴²⁷ ПСРЛ. — М., 1998. — Т. II. — Стб. 524.

⁴²⁸ *Dąbrowska E.* Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego. — S. 85.

⁴²⁹ *Moravcsik Gy.* Byzantium and the Magyars. — Budapest, 1970. — P. 82–83.

⁴³⁰ *Ibid.* — P. 83 sqq. — Див. також: *Makk F.* The Arpads and the Comneni. Political relations between Hungary and Bizantium in the 12th century. — Budapest, 1989.

⁴³¹ Див.: *Dąbrowska E.* Jeszcze o relikwii Krzyża Świętego i relikwiarzu koronacyjnym królów polskich. — S. 9.

⁴³² Про угорське правління у Галичі в кінці XII – першій третині XIII ст. див.: *Майоров А. В.* Галицько-Вольнская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб., 2001.

Більш вірогідною, на наш погляд, є передача до Галича хреста-релікварія імператора Мануїла безпосередньо з Візантії. І чи не єдиною можливістю для того міг бути шлюб галицько-волинського князя Романа Мстиславича з родичкою візантійського імператора Олексія III, укладений бл. 1200 р.

Саме друга дружина Романа, царівна Єфросинія, яка провела свої дитячі роки в монастирі, мала стати власницею священного хреста, на якому було написано ім'я імператора Мануїла. Як повідомляє Нікіта Хоніат, відправивши в монастир свою старшу дочку, Ісаак II виконав те, що свого часу “мала намір зробити ще цариця Ксенія після смерті свого чоловіка, царя Мануїла Комнина”⁴³³. Інакше кажучи, царівна Єфросинія змалечку була обраною в якості “жертви Богу”, принесеної її батьком на спомин про іншого великого правителя Візантії — імператора Мануїла I.

Ця жертва була принесена, можливо, через те, що згадана Хоніатом цариця Ксенія не виконала своєї обітниці стати черницею на спомин чоловіка. Мова йде про імператрицю Марію, уроджену княжну Антіохійську, яка стала в 1161 р. другою дружиною імператора Мануїла. Після смерті чоловіка вона в вересні 1180 р. оголосила про прийняття постригу і нового імені Ксенія, але не поспішала залишити світське життя. Ставши регентом при своєму одинадцятирічному сині, новому імператорі Олексії II (1180–1183), Марія-Ксенія незабаром зішлася з протосебастом Олексієм Комниним, племінником свого покійного чоловіка, який став її радником і коханцем, чим викликала великий скандал у придворних колах⁴³⁴.

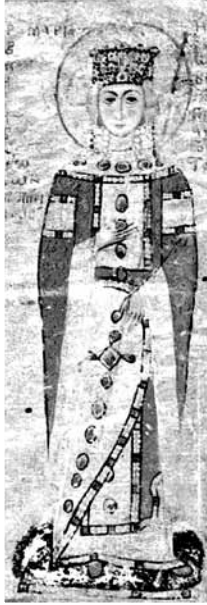
Супротив правління Марії-Ксенії почали виникати змови, які очолювали родичі покійного імператора Мануїла — спочатку його старша дочка Марія, а потім двоюрідний брат Андронік. Останній здолав прибічників Марії-Ксенії, а її саму ув'язнив в монастир, де вона за наказом Андроніка була вбита і таємно похована в безіменній могилі. Сам же Андронік коронувався як співправитель Олексія II, а після його вбивства став повноправним імператором Андроніком I (1183–1185)⁴³⁵.

Скинувши з трону тирана Андроніка, новий імператор Ісаак вважав себе послідовником справ Мануїла і поспішив виправити те, що було порушено царицею Марією-Ксенією. Її відмова виконати свою обітницю прийняти постриг на спомин Мануїла в очах Ісаака, певно, стала причиною страшних не-

⁴³³ Nicetae Choniatae Historia / Rec. I. A. van Dieten. – Berolini; Novi Eboraci, 1975. – P. 419. — Російський переклад див.: *Никита Хоніат*. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. Т. II / Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. — СПб., 1862. — С. 85.

⁴³⁴ Nicetae Choniatae Historia. — P. 224–225, 229–230.

⁴³⁵ Докл. див.: *Garland L. Byzantine Emperresses: Woman and Power in Byzantium*. 527–1204. — London; New York, 1999. — P. 199–209.

Іл. 37. Імператриця Марія-Ксенія,
друга дружина Мануїла I Комніна. XIV в.
Мініатюра візантійського рукопису.
Зібрання грецьких рукописів
Бібліотеки Ватикану (Vat. Gr. 1176. F. II r.)

щастя, які спіткали її саму та й весь рід Комнінів та призвели до вигаснення цієї славетної династії. Не випадково, “присвячуючи Богу, як чисту агницю” свою старшу дочку Ісаак вибрав для її перебування і перебудував під монастир той само “Іоанницький дім” чи “дім Іоанниці” (καὶ τὸν τοῦ Ἰωαννίτζῃ λεγόμενον οἶκον), який колись вибрала для себе Марія-Ксенія, але так і не скористалась ним⁴³⁶. На думку Л. Гарланд, удова Мануїла не встигла перебудувати Іоанницький дім під жіночий монастир, оскільки постійно мала фінансові проблеми⁴³⁷.

Отримавши владу, Ісаак II взагалі всіляко підкреслював свій особливий містичний зв'язок з імператором Мануїлом I. На його честь він назвав одного з своїх синів, якому збирався передати престол імперії в обхід старшого сина Олексія, народженого ще до того, як його батько став імператором. Ісаак уви-

⁴³⁶ Nicetae Choniatae Historia. — P. 419.

⁴³⁷ Garland L. Byzantine Empresses: Woman and Power in Byzantium. — P. 207–208.

рував в отримане колись Мануїлом пророцтво про те, що імена імператорів з роду Комнінів (до якого зачисляли себе і Ангели) повинні чергуватися в порядку літер в магічному слові $\alpha\mu\alpha$ ⁴³⁸, і, таким чином, Ісааку мав наслідувати Мануїл⁴³⁹.

Вихована в такому дусі, з дитинства будучи уготованою для чернечого служіння на спомин про Мануїла, ймовірно, з метою його наступного церковного прославлення, царівна Єфросинія як ніхто інший могла стати власницею священного хреста Мануїла, сімейної реліквії Комнінів–Ангелів, привізши її з собою на Русь.

Реліквії Животворящого хреста у середньовічній Русі

З перших століть історії християнства головною і найбільш шанованою святинею для всіх християн є Святий Животворящий хрест, або Істинне Древо Господнє. Згідно з Кирилом Александрійським (376–444), одним з Отців Церкви і засновником ортодоксального вчення про Боголюдину, реліквії Животворящого хреста затверджують догми втілення Господа, його жертви і надії християн на спасіння⁴⁴⁰. За церковною традицією, мати першого християнського імператора Костянтина Олена відшукала святиню у Єрусалимі. Розділення Істинного хреста почалося відразу ж після його обретіння. Частина Хресного дерева була залишена Оленою в Єрусалимі, а інша частина перенесена до Константинополя⁴⁴¹.

У столиці Візантійської імперії впродовж багатьох століть, особливо ж після завершення періоду іконоборства та остаточного затвердження іконопочитання і культу святих мощей (843 р.), а також за правління імператорів Македонської династії, які в IX–X ст. зуміли здобути головні реліквії Страстей Господніх, що до того зберігалися в Єрусалимі і інших містах Християнсько-

⁴³⁸ Про це пророцтво повідомляє Нікіта Хоніат: Nicetae Choniatae Historia. — P. 228. — Російський переклад див.: *Никита Хониат*. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. Т. 1 / Пер. под ред. проф. В. И. Долоцкого. — СПб., 1860. — С. 217.

⁴³⁹ Βάρζος Κ. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν. — Θεσσαλονίκη, 1984. — Т. 2. — Σ. 814–815. — Див. також: *Brand Ch. M.* Byzantium confronts the West. 1180–1204. — Cambridge, 1968. — P. 97.

⁴⁴⁰ Див.: *Писарев Л. И.* Кирилл, архиепископ Александрийский († 444) // Православная богословская энциклопедия / Под ред. Н. Н. Глубоковского. — СПб., 1909. — Т. X.

⁴⁴¹ Аналіз історичних свідчень про подорож Св. Олени до Єрусалима див.: *Borgehammar S.* How the Holy Cross was Found. From Event to medieval Legend. — Stockholm, 1991. — P. 36–37, 71 sqq.; *Шалина И. А.* Реликвии в восточнославянской иконографии. — М., 2005. — С. 133–138.

го Сходу, склався величезний комплекс безцінних євангельських святинь, що принесли Константинополю в усьому християнському світі славу другого Єрусалима⁴⁴².

Для Русі, що прийняла християнську віру, Царгород став місцем паломництва і поклоніння Святим Страстям Господнім та Святій Софії — собору-релікварію, в якому знаходилися або виставлялися в певні дні для поклоніння численні новозавітні святині. Сховищем же головних християнських святинь Константинополя стала розташована в центрі Великого імператорського палацу церква Богоматері Фароської, що впродовж століть притягувала до себе безліч паломників з усього християнського світу⁴⁴³.

Придбання християнських реліквій і, перш за все, реліквій Животворящого хреста, стало особливою турботою і своєрідним священним обов'язком для руських князів і надалі московських царів⁴⁴⁴. Але, немає відомостей про те, аби кому-небудь з правителів руських земель або церковних ієрархів домонгольського часу вдалося б отримати реліквію Животворящого хреста. Винятком є тільки два випадки, які не пов'язані з правлячими князями. Власниками реліквій Чесного Хреста в другій половині XII і на початку XIII ст. стали полоцька княжна-монахиня Єфросинія⁴⁴⁵ і новгородський боярин Добриня

⁴⁴² Питанню про історичне та культурне значення християнських реліквій Константинополя присвячена значна література. З новітніх праць див. публікації у збірниках: Реликвии в искусстве и культуре восточнохристианского мира / Ред.-сост. А. М. Лидов. — М., 2000; Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А. М. Лидов. — М., 2003; Иеротопия: создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси / Ред.-сост. А. М. Лидов. — М., 2006, та ін. — Див. також: *Лидов А. М.* Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре. — М., 2009.

⁴⁴³ *Vacci M.* Relics of the Pharos Chapel: a view from the Latin West // Восточнохристианскиереликвии; *Лидов А. М.* Церковь Богоматери Фаросской. Императорский храм-реликварий как константинопольский Гроб Господень // Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. К 2000-летию христианства. Памяти О. И. Подобедовой. — М., 2005.

⁴⁴⁴ Див.: *Стерлигова И. А.* Новозаветные реликвии в Древней Руси // Христианские реликвии в Московском Кремле / Ред.-сост. А. М. Лидов. — М., 2000.

⁴⁴⁵ Єфросинія Полоцької вдалося отримати з Константинополя частки Істинного Хреста, Крові Господньої, каміння Гроба Господнього і Гроба Богоматері та інші святині, — всі вони були вкладені в коштовний воздвизальний хрест-мошевик, виготовлений полоцьким майстром Лазарем Богшею для Спаського собору в Полоцьку, який безслідно втрачено під час Великої вітчизняної війни. — Див.: *Алексеев Л. В.* Крест Евфросинии Полоцкой 1161 года в средневековье и в позднейшие времена // РА. — 1993. — № 2; *Святославский А. В., Трошин А. А.* Крест в русской культуре: Очерк русской монументальной ставрографии. — М., 2000. — С. 124 і наст.

Ядрейкович, який також прийняв чернечий постриг і став з часом архієпископом Антонієм⁴⁴⁶.

Інші подібні випадки в домонгольській Русі невідомі, і це незважаючи на те, що літописці старалися фіксувати їх як видатні події. В Лаврентієвському літописі, наприклад, під 1218 р. описуються торжества з нагоди принесення полоцьким архієпископом греком Миколаєм з Царгороду у Володимир до великого князя Костянтина Всеволодовича якоїсь частки “от страстии от Господень”, мощей святого Лонгіна Сотника (“святеи его руце обе”) і мощей святої Марії Магдалини⁴⁴⁷.

Найбільший інтерес до придбання священних християнських реліквій виявляли, мабуть, в Древньому Новгороді. Під 1133–1134 р. Іпатіївський літопис повідомляє про принесення в Новгород “доски оконечной” Гроба Господня якимось Діонісієм, посланим в Святу Землю посадником Мирославом Гюрятиничем⁴⁴⁸. В одному з неопублікованих літописних збірників Російської національної бібліотеки під 1163–1164 рр. є запис про отримання якихось реліквій новгородським архієпископом Ілією-Іоаном⁴⁴⁹. В Повісті про подорож Св. Ілії в Єрусалим на бісі — пам’ятнику новгородської літератури XV ст. — також зазначається, що новгородський архієпископ привіз якісь євлогії з Єрусалимської церкви Воскресіння Господня⁴⁵⁰. В Хільдесгеймському соборі (Ганновер) до нашого часу зберігається новгородський хрест-енколпійон з палестинськими реліквіями, названий “Єрусалимським хрестом”, на якому є напис про його належність архієпископу Ілії⁴⁵¹. Створений в другій половині XII ст., цей хрест

⁴⁴⁶ Древній хрест-релікварій Антонія Новгородського з часткою Животворящого Хреста, виготовлений для Софійського собору в Новгороді, був повністю перероблений під час реставрації середини XIX ст. і в такому вигляді зберігся до нашого часу — Див.: *Стерлигова И. А.* Памятники серебряного и золотого дела в Новгороде XI–XII вв. // Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI–XV века/ Ред.-сост. И. А. Стерлигова. — М., 1996. — Кат. № 7: Крест воздвизальный. — С. 130–134; *Царевская Т. Ю.* О царьградских реликвиях Антония Новгородского // Восточнохристианские реликвии/ Ред.-сост. А. М. Лидов. — М., 2003. — С. 398 і наст.

⁴⁴⁷ ПСРЛ. — М., 1997. — Т. I. — Стб. 441.

⁴⁴⁸ Там само. — Т. II. — Стб. 295. — Див. також: *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. — М., 2001. — С. 629.

⁴⁴⁹ *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях. — С. 635.

⁴⁵⁰ *Дмитриев Л. А.* Житийные повести русского Севера как памятники литературы XIII–XVII вв.: Эволюция жанра легендарно-биографических сказаний. — Л., 1973. — С. 179.

⁴⁵¹ *Стерлигова И. А.* Памятники серебряного и золотого дела в Новгороде XI–XII вв. — С. 87–88, 90–91, 195–201. — Кат. № 32.

пізніше зазнав радикальної реставрації⁴⁵². Втім у нас немає свідчень про те, що серед згаданих новгородських святинь XII ст. могли бути якісь реліквії Хреста Господня. Під час свого паломництва в Єрусалим новгородський архієпископ Ілія зміг тільки “облобизати Животворяще Древо”⁴⁵³.

Найдавніші з відомих нині реліквій Чесного Животворящего Хреста середньовічної Русі — це отримані з Візантії наперсний хрест-релікварій Симеона Гордого, ковчег-мощовик Діонісія Суздальського і так звана Філофеевська ставротека. Придбання їх відноситься до більш пізнього часу — середини і другої половини XIV ст. і пов’язане з політичним піднесенням Москви і її суперництвом з Суздальсько-Нижньгородським князівством.

Перший відомий нині випадок отримання руським князем частки Чесного Хреста безпосередньо від візантійського імператора відноситься до 1347 р., коли в Москву до великого князя Симеона Івановича був надісланий наперсний хрест з часткою Істинного Древа Господня, — таким чином імператор Іоанн VI Кантакузин прагнув владнати суперечності з Москвою в церковних справах⁴⁵⁴.

Найбільшим і найкоштовнішим з релікваріїв Древньої Русі, що збереглися до нашого часу, прийнято вважати ковчег-мощовик Діонісія Суздальського. Він був принесений з Константинополя бл. 1383 р. новопоставленим суздальсько-нижньгородським архієпископом Діонісієм. Діонісієві реліквії походять з константинопольського монастиря Св. Георгія в Манганах. Головна серед них — частка Істинного Хреста; окрім неї у ковчезі знаходяться ще шістнадцять різних реліквій. Після 1401 р. ковчег перенесено до Москви⁴⁵⁵.

Ковчег було виготовлено в 1383 р. на замовлення суздальсько-нижньгородського князя Дмитрія Костянтинівича у формі рівнокітного хреста (39×39×2 см). Для виготовлення використовувалися дерево, мідь, срібло, кольорове каміння, перли, скло, перламутр і слюда. Поверхня релікварія визолочена і прикрашена кольоровою емаллю. Центральний квадрат ковчеза є мощовиком, в середині якого розміщено частку Животворящего Хреста, а навколо неї — шістнадцять маленьких ковчезців з віконцями зі слюди, в яких

⁴⁵² Мусин А. Е. Археология древнерусского паломничества в Святую землю в XII–XV веках // Богословские труды. [Журнал Московской патриархии]. — М., 1999. — Вып. 35. — С. 98; Этингер О. Е. Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России. — М., 2005. — С. 173–174.

⁴⁵³ Великие Минеи Четьи, собранные Всероссийским митрополитом Макарием / Изд. Археологической комиссии. — СПб., 1868. — Вып. 1. — С. 333–338.

⁴⁵⁴ Цей факт засвідчено в посланні Іоанна VI до Симеона Гордого. — Acta Patriarchatus Constantinopolitani. 1315–1402 / Ed. Fr. Miklosich, J. Müller. — Vienna, 1860. — Т. I. — Р. 264–265.

⁴⁵⁵ Стерлигова И. А. Новозаветные реликвии в Древней Руси. — С. 48.

Іл. 38. Ковчег-мощовик Діонісія Суздальського.
Нижній Новгород, 1383 р. Дерево, срібло, позолота, емалі,
коштовне каміння. Музеї Московського Кремля (Москва, Росія)

розміщено інші реліквії. Навколо ковчезців зроблено написи про їх вміст, а також розміщено зображення Страсного циклу⁴⁵⁶.

Після перенесення до Москви ковчег Діонісія стає найголовнішою святинею московських великих князів, а потім і царів, що неодноразово згадується в духовних грамотах на першому місці серед інших святинь. В XV – першій половині XVII ст. ковчег зберігався в великокнязівській, а потім царській Хрестовій і Образовій казні і, скоріш за все, знаходився безпосередньо в Хрестовій (або моленній) кімнаті, де цар здійснював вранішню і вечірню молитви. В другій половині XVII ст. його було перенесено в Благовіщенський собор Кремля⁴⁵⁷.

⁴⁵⁶ Николаева Т. В. Прикладное искусство Московской Руси. — М., 1976. — С. 23–35.

⁴⁵⁷ Качалова И. Я., Маясова Н. А., Щенникова Л. А. Благовещенский собор Московского Кремля: к 500-летию уникального памятника русской культуры. — М., 1990. — С. 88 і наст.; Стерлигова И. А. Ковчег Дионисия Суздальского // Благовещенский собор Московского Кремля. Материалы и исследования / Отв. ред. Л. А. Щенникова. — М., 1999.

До нашого часу збереглась також і Філофеївська ставротека, у вигляді пласкої, обкладеної позолоченим сріблом дерев'яної скриньки, на дні якої в спеціальному заглибленні знаходиться дерев'яний шестикінечний хрест, обкладений з боків сріблом. У дереві хреста у свою чергу зроблені заглиблення для часток Істинного хреста. По сторонах хреста — карбовані рельєфні зображення святих цілительів Кира і Пантелеймона (погрудні у медальйонах), а також Косьми і Даміана (на повний зріст). На вузьких полях ставротеки — два срібні замки, що фіксували втрачену висувну кришку, і карбований грецький напис, який прославляє реліквію і вказує ім'я майстра, що виготовив ставротеку, — "Іоан"⁴⁵⁸.

Певно, ставротека була привезена до Москви під час другого патріаршества Філофея (1364–1376). Не можна, проте, виключити і того, що вона потрапила до великих князів московських через митрополита Кипріяна, який у 1390 р. повернувся з Києва до Москви і привіз з собою різні святині⁴⁵⁹. Обладнання ставротеки є характерним для середньовізантійського періоду; на її кришці поза сумнівом мало бути традиційне зображення Розп'яття, а на звороті — хреста, що проквітнув. Згідно з А. В. Банк, Філофеївська ставротека може бути атрибутована як пам'ятка візантійського мистецтва XII ст.⁴⁶⁰

Ще одна невелика дерев'яна ставротека зберігається нині в зібранні Архангельського обласного краєзнавчого музею. Її прикрашено срібними позолоченими пластинками з викарбуваними зображеннями Св. Климента (на кришці), а також Свв. Костянтина та Олени. Походження Архангельської ставротеки невідоме. В результаті досліджень і реставрації, проведених в середині 1960-х років, встановлено, що її дерев'яну основу виготовлено в першій половині XVII ст., а металеві пластинки з викарбуваними зображеннями святих можливо створені ще в XII — початку XIII ст. і, ймовірно, походять з Новгороду⁴⁶¹.

⁴⁵⁸ *Frolow A.* La relique de la Vraie Croix. — Р. 93–102; Искусство Византии в собраниях СССР: Каталог выставки/ Авт.-сост. А. В. Банк, М. А. Бессонова. — М., 1977. — Ч. 2. — С. 87. — № 549.

⁴⁵⁹ *Кучкин В. А.* Сергей Радонежский и Филофеевский крест // Древнерусское искусство: Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV–XV вв. — СПб., 1998.

⁴⁶⁰ *Банк А. В.* 1) Византийское искусство в собраниях Советского Союза. — М.; Л., 1967. — С. 312, табл. 195; 2) Прикладное искусство Византии IX–XII вв. Очерки. — М., 1978. — № 30.

⁴⁶¹ Див.: *Червяков А. Ф.* Ставротека XII века из Архангельского краеведческого музея // ВВ. — М., 1971. — Т. 31; *Медынцева А. А.* Архангельская ставротека и культ Климента на Руси // СА. — 1991. — № 3; *Соломина В. П.* Древнерусское художественное серебро в собраниях Архангельского краеведческого музея. — М., 2008.

Іл. 39. Філофеївська ставротека. Візантія, XII ст.
Дерево, позолочене срібло. Музеї Московського Кремля (Москва, Росія)

Володіння священним хрестом імператора Мануїла, що потрапив до рук Романа Мстиславича в результаті одруження на візантійській принцесі, вочевидь, виділяло галицько-волинського князя серед інших руських князів того часу, які не мали в своєму розпорядженні реліквії такого рівня. Окрім того, володіння реліквією Чесного Хреста, яка мала не тільки літургічне, але і політичне значення як одного з атрибутів вищої влади, певно, мусило мотивувати Романа до більш активної політичної діяльності і зокрема до участі в боротьбі за київський стіл, підтримувати його претензії на провідну роль в політичному житті Русі.

Хрести-релікварії Волинської землі

Важливим підтвердженням володіння Романом Мстиславичем священним хрестом візантійського імператора, на наш погляд, є вказівка Галицько-Волинського літопису на те, що подібними реліквіями згодом володіли інші галицькі і волинські князі — найближчі нащадки Романа. Наприклад, літопис згадує про пожертвування племінником Романа Володимиром Василькови-

чем Луцькій єпархії коштовного хреста з часткою Чесного Древа Господня: “Въ Лоуцкую епископию да крестъ велик сребрян позлотить съ честнымъ древом”⁴⁶².

За повідомленнями, що містяться в літописній похвалі цьому князю, пожертвування подібних воздвижальних хрестів-релікваріїв волинським храмам здійснювалися регулярно. За підрахунками сучасного дослідника, набожним Володимиром Васильковичем загалом було пожертвовано різним церквам і монастирям не менше п’яти напрестольних хрестів з частками Істинного Древа Хреста Господня⁴⁶³.

Остання обставина вказує, що Роману Мстиславичу, а також, ймовірно, його нащадкам вдалося створити в Галицько-Волинській Русі ціле зібрання високошанованих християнських реліквій, в тому числі реліквій Животворящого Хреста, отриманих з Константинополя, швидше за все, вже після здобуття і розграбування його хрестоносцями в квітні 1204 р. Про численні руські реліквії, які здобув Казимир Великий в 1340 р. у Львові і які потім століттями зберігалися в польській королівській казні, як ми бачили, згадують чисельні інвентарі XV–XVII ст.

Подарований Володимиром Васильковичем луцькому кафедральному собору срібний позолочений хрест-релікварій з часткою Істинного Хреста Господнього дбайливо зберігався тут протягом майже чотирьох століть⁴⁶⁴. В 1434 р. на цьому хресті, ймовірно, склав присягу на вірність польському королю Владиславу-Ягайлу волинський князь Федір Несвицький: “присягл есмь Богу, и Матци Божиюи, и усим святым, и на Божие Дерево, и поцисовал есмь Божие Дерево”⁴⁶⁵.

Цей хрест був внесений в новий опис церковних святинь під час ревізії майна кафедрального собору Св. Іоанна Богослова в Луцьку. Опис було складено в 1607 р., і реліквія фігурує в ньому як “Дерево Животворящее, оправленное в позолоченное серебро...”⁴⁶⁶.

⁴⁶² ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 926.

⁴⁶³ *Стерлигова И. А.* Новозаветные реликвии в Древней Руси. — С. 24. — Див. також: *Стерлигова И. А.* Древнерусское церковное убранство по данным “Летописца Владимира Васильковича волинского” // *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век / Отв. ред. О. Е. Этингоф.* — СПб., 1997.

⁴⁶⁴ Історію луцької реліквії за свідченнями письмових джерел XV — першої половини XVII ст. нещодавно прослідкував І. З. Мицько: *Мицько І.* Про походження гербу Волині // *Старий Луцьк. Альманах.* — Луцьк, 2009. — Вип. 5. — С. 54.

⁴⁶⁵ *Розов В.* Українські грамоти. XIV і перша половина XV в. — Київ, 1928. — Т. I. — С. 130.

⁴⁶⁶ *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.* — Киев, 1916. — Вып. 2. — С. 43.

*Іл. 40. Залишки церкви Іоанна Богослова. 1170-і роки.
Внутрішній двір Замку Любарта. Сучасний вигляд (Луцьк, Україна)*

В 30-х роках XVII ст. луцька реліквія стала предметом запеклих суперечок між православними і уніатами, у володінні яких вона тоді опинилася. Збереглось датоване 1639 р. послання волинської православної шляхти до володимирського уніатського єпископа Йосипа Баковецького з вимогою повернення святині православній громаді⁴⁶⁷.

Можливо, ці вимоги були викликані намірами офіційної влади таємно переправити луцьку реліквію до Риму. Позаяк, в Римі не тільки знали про існування святині, але й проявляли до неї особливу зацікавленість. В Архіві Ватикану збереглось спеціальне послання волинського воєводи Адама-Олександра Сангушка, датоване квітнем 1636 р., що містить короткий опис луцького хреста-релікварія з викладенням його історії⁴⁶⁸. Характер відомостей, наданих волинським воєводою, показує, що вони, швидше за все, були подані у відповідь на якийсь надісланий раніше запит з Риму.

З листа волинського воєводи також випливає, що в першій половині XVII ст. ще збереглась пам'ять про те, що луцький срібний хрест з часткою Іс-

⁴⁶⁷ АЮЗР. — Киев, 1861. — Ч. II. — Т. 1. — С. 155.

⁴⁶⁸ Monumenta Ucrainae Historica. — Romae, 1965. — Vol. II (1624–1648). — P. 214–215.

тинного Древа походить з Візантії, і що потрапив на Русь як посаг візантійської царівни, виданої за древноруського князя. Втім, за версією, поданою згаданим автором, руським князем, який став першим власником священної реліквії, був Св. Володимир, одружений з візантійською царівною Анною. Сама реліквія кілька століть зберігалась в Київській Софії, звідки була вивезена разом з іншими трофеями литовським князем Гедиміном, але його син Любарт повернув святиню на Русь, передавши її луцькому собору⁴⁶⁹.

Подальша доля луцького хреста-релікварія невідома. Можливо, він все-таки був таємно переданий до Риму. Але ймовірніше інше — реліквія загинула під час Визвольної війни 1648–1654 рр.⁴⁷⁰.

З території Галицько-Волинської Русі походить ще один релікварій з часткою Чесного Хреста, який зберігається нині в Державному Ермітажі. Його було знайдено в 1958 р. під час розкопок древноруського городища біля м. Шепетівки Хмельницької обл., які проводилися під керівництвом М. К. Каргера. Релікварій уявляє собою маленький, запаяний з обох боків срібний циліндр з латинським написом, з якого можна дізнатися, що всередині циліндра поміщено частки мощей Св. Стефана Першомученика і Древа Хреста Господнього⁴⁷¹. Походження цього предмету не зовсім зрозуміло. Висловлюється припущення, що реліквії могли опинитися в Шепетівському городищі за посередництва західних паломників⁴⁷².

⁴⁶⁹ Ibid.

⁴⁷⁰ *Мицько І.* Про походження гербу Волині. — С. 54.

⁴⁷¹ *Даркевич В. П.* Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). — М., 1966 (САИ. — Вып. Ё I–57). — С. 10. — № 7.

⁴⁷² *Пескова А. А.* Паломнические реликвии Святой Земли в древнерусском городе// Пилигримы. Историко-культурная роль паломничества. К XX Международ. конгрессу византинистов. Париж, 19–25 августа 2001 г. — СПб., 2001. — С. 113–126.

ПОЧАТОК ВШАНУВАННЯ СВ. ДАНИЛА СТОВПНИКА У РЮРИКОВИЧІВ

В іменослові Рюриковичів особисте хрестильне ім'я *Данііл* (*Данило*) до початку XIII ст. не зустрічається жодного разу. Першим і, можливо, єдиним в домонгольський період випадком є ім'я галицько-волинського князя Данила Романовича, зафіксоване в численних джерелах.

Сучасні дослідники ухиляються від відповіді на питання, звідки в сім'ї галицько-волинських князів з'являється відразу декілька зовсім нехарактерних для Рюриковичів хрестильних імен, серед яких — Данило, Іраклій, Лев та інш. Цей феномен, за висновком М. Ф. Котляра, “в наш час немає можливості пояснити”⁴⁷³.

Приблизно до такого ж висновку дійшли А. Ф. Літвіна та Ф. Б. Успенський, розглянувши всі відомі нині випадки використання чоловічих імен серед найближчих нащадків Романа Мстиславича: “Ім'янаречення хлопчиків в цій сім'ї взагалі вирізнялося винятковою своєрідністю і не у всьому було орієнтовано на загальнодинастичний іменослов”⁴⁷⁴. Стосовно ж імені старшого сина Романа Данила названі автори лише констатують неможливість визначити походження такого нетипового для Рюриковичів імені: “ми не маємо даних, на честь кого з святих с цим іменем його було охрещено”⁴⁷⁵.

Ми справді не маємо прямих вказівок в джерелах (особливо в письмових), на честь якого християнського святого отримав своє ім'я Данило Романович. Але це зовсім не означає, що відповісти на таке запитання в наш час не можливо. Звісно, що при відповіді на нього нам доведеться звернутися до опосередкованих даних і порівняльних матеріалів.

Вшанування Данила Стопника у родині великих князів московських

Якщо в домонгольський період випадок наречення іменем Данило старшого сина галицько-волинського князя Романа Мстиславича є унікальним в практиці ім'янаречення Рюриковичів, то надалі такі випадки стають регулярними, особливо в сім'ї московських великих князів. З численних джерел ві-

⁴⁷³ Котляр Н. Ф. Комментарий // Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / Под ред. Н. Ф. Котляра. — СПб., 2005. — С. 187.

⁴⁷⁴ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Ди-настическая история сквозь призму антропониимики. — М., 2006. — С. 567–568, 573.

⁴⁷⁵ Там само. — С. 533.

домо, що молодший син Олександра Невського, який став родоначальником династії московських князів, отримав при охрещенні ім'я Данило. Це ж ім'я згодом носили сини практично всіх московських великих князів XIV – початку XV ст.:

- Данило Іванович, син великого князя Івана Калити, який народився в 1319 чи 1320 рр. та помер, ймовірно, в молодому віці⁴⁷⁶;
- Данило Симеонович, син великого князя Симеона Гордого, який народився в 1347 р. та помер, ймовірно, в молодому віці⁴⁷⁷;
- Данило Дмитрович, старший син великого князя Дмитра Донського, який помер за життя батька⁴⁷⁸;
- Данило Васильович, син великого князя Василя I Дмитровича, який помер немовлям⁴⁷⁹.

З великою долею ймовірності ми можемо визначити, на честь якого християнського святого отримали свої імена згадані московські князі, починаючи з засновника династії Данила Олександровича. Ряд відомих нині фактів прямо вказують, що патрональним святим родоначальника московських князів, який сам був причислений до лику святих Руської Православної церкви, є Св. Даниїл Стовпник⁴⁸⁰.

Так, зображення Даниїла Стовпника з відповідним надписом представлене на печатках, які атрибутовані Данилі Олександровичу⁴⁸¹. За свого життя цей князь звів монастир, присвячений Даниїлу Стовпнику⁴⁸². Образ Даниїла Стовпника поміщено в медальйоні, який супроводжує зображення князя Данила Олександровича на фресці північно-західного стовпа Архангельського собору Московського Кремля⁴⁸³.

Існуючий донині в Москві на правому березі Москви-ріки ставропігальний Свято-Данилов монастир (Даниловський вал, 22) зберіг своє древнє по-

⁴⁷⁶ ПСРЛ. – М., 2000. – Т. X. – С. 187; М., 2007. – Т. XVIII. – С. 89.

⁴⁷⁷ Там само. – М., 2000. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 279; М., 2001. – Т. VII. – С. 214; Т. X. – С. 219.

⁴⁷⁸ Там само. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 360, 488; М., 2001. – Т. VIII. – С. 58; Т. XVIII. – С. 24; М., 2004. – Т. XXV. – С. 218.

⁴⁷⁹ *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. – СПб., 2002. – С. 455.

⁴⁸⁰ Див.: *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. – С. 531–532. – Див. також: *Флоря Б. Н.* Даниил Александрович // Православная энциклопедия. – Т. XIV.

⁴⁸¹ *Янин В. Л., Гайдуков П. Г.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М., 1998. – Т. III. – С. 67, 166.

⁴⁸² ПСРЛ. – Т. VII. – С. 202; Т. X. – С. 204; М., 2000. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 46.

⁴⁸³ *Самойлова Т. Е.* Княжеские портреты в росписи Архангельского собора Московского Кремля: Иконографическая программа XVI в. – М., 2004. – С. 142, 146.

свячення на ім'я прп. Даниїла Стовпника. Обитель, в якій зараз знаходиться синодална резиденція патріарха Московського і всія Русі, вважається найстарішим монастирем Москви і веде свою історію від монастиря, зведеного Св. Даниїлом Московським⁴⁸⁴.

Перша обитель, посвячена Даниїлу Стовпнику, з'явилася в Москві на межі XIII–XIV ст. Тоді ж в ній була затверджена перша архимандритія Московського князівства. Після переведу її в 1330 р. до кремлівського Спасо-Преображенського монастиря (Спас на Бору), Данилов монастир запустів і був відновлений тільки в 1560 р. за велінням Івана Грозного⁴⁸⁵.

Древній Даниїлівський монастир і “сільце” Даниловское, яке виникло навколо нього, містилися на правому (південному) березі Москви-ріки, на її вигині. Монастир та поселення розділяло гирло невеликої річки Даниловки, яка зараз зникла. В XVI ст. обитель було відбудовано на новому місці, старе ж зайняло зростає “сільце” Даниловское. Древнє посвячення монастиря Св. Даниїлу Стовпнику підтверджується відомостями про те, що головний його храм здавна був посвячений саме цьому святому. Запустіння монастиря в другій половині XIV – початку XVI ст. призвело до використання його території в якості приходського кладовища, а храму — як приходської церкви. З відновленням обителі на новому місці її старий храм во ім'я прп. Даниїла Стовпника так і залишився приходським, проіснувавши в такій якості до початку XVIII ст.⁴⁸⁶

Не тільки основоположник московської княжої династії Данило Олександрович, але й інші московські князі, які носили ім'я Данило, отримали його на честь того ж святого — Даниїла Стовпника. Такий висновок можна зробити стосовно майже всіх відомих нині московських князів XIV – початку XV ст. на ім'я Данило⁴⁸⁷.

За свідченням Симеонівського літопису, князь Данило Іванович, син Івана Каалити та внук Данила Московського, з'явився на світ 11 грудня 1319 р.⁴⁸⁸, тобто

⁴⁸⁴ Див.: Данилов во имя прп. Даниила Столпника московский монастырь // Православная энциклопедия. — Т. XIV.

⁴⁸⁵ Кучкин В. А. О дате основания московского Данилова монастыря // ВИ. — 1990. — № 7; Аверьянов К. А. Где находился древнейший монастырь Москвы? // Историческая география России: новые подходы. Сборник статей, посвященных 70-летию В. М. Кабузана. — М., 2004.

⁴⁸⁶ Див.: *Беляев Л. А.* 1) Древние монастыри Москвы (конец XIII – начало XV в.) по данным археологии. — М., 1994; 2) Древности Данилова монастыря (церкви во имя Воскресения Слоущего и Даниила Столпника) // Культура средневековой Москвы XIV–XVII вв. — М., 1995.

⁴⁸⁷ Див.: *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. — С. 532–534.

⁴⁸⁸ ПСРЛ. Т. XVIII. — С. 89.

Іл. 41. Св. кн. Данило Московський в молінні Св. Трійці, з видом Данилового монастиря. Ікона. Кінець XVII – початок XVIII ст. Державний музей історії релігії (Санкт-Петербург, Росія)

безпосередньо в день пам'яті Св. Даниїла Стовпника. Така ж дата, певно, містилася і в Троїцькому літописі, звідки була запозичена М. М. Карамзіним⁴⁸⁹.

День пам'яті прп. Даниїла Стовпника був днем, з яким так чи інакше співвідносяться дати народження інших московських князів з хрестильним іменем Данило. До прикладу, син великого князя Василя Дмитровича народився 6 грудня 1401 р.⁴⁹⁰, а син великого князя Симеона Гордого народився 15 грудня 1347 р.⁴⁹¹

Спираючись на вказану практику, сучасні дослідники висловлюють припущення, що і засновник московської династії, князь Данило Олександрович, який отримав своє ім'я в пам'ять прп. Даниїла Стовпника, мав з'явитися на світ на самому початку зими, незадовго до 11 грудня⁴⁹².

⁴⁸⁹ *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. — С. 356.

⁴⁹⁰ Там же. — С. 455.

⁴⁹¹ ПСРЛ. — Т. IV. — Ч. 1. — С. 279; Т. VII. — С. 214; Т. X. — С. 219.

⁴⁹² *Борисов Н. С.* Политика московских князей. Конец XIII – первая половина XIV века. — М., 1999. — С. 65.

Данилів монастир в Угровську

В сучасній літературі ми не знайдемо пояснення причин поширення серед московських великих князів вшанування Св. Даниїла Стовпника, яке проявлялося в нареченні іменем Данило великокняжих синів протягом кількох поколінь підряд. Наскільки нам відомо, подібне питання взагалі не піднімається.

Певною мірою це можна пояснити тем, що джерела, які збереглися не містять чітких вказівок стосовно можливих витоків культу Даниїла Стовпника в Москві в XIV ст. Очевидно, що вшанування цього святого у великокняжій сім'ї мало бути пов'язаним з пам'яттю про родоначальника династії Данила Московського. Втім, чим пояснити появу такого імені у молодшого сина Олександра Невського?

Точну дату народження Данила Олександровича в джерелах не зафіксовано. На думку більшості дослідників, князь мав з'явитися на світ в 1261 р.⁴⁹³ Отже, на той час в сім'ї його батька мали скластися певні передумови для майбутнього династичного вшанування Св. Даниїла Стовпника.

Схоже, що такі передумови склалися ще раніше, в попередньому поколінні володимиро-суздальських великих князів. Ім'я Данило носив один з братів Олександра Невського, син володимирського великого князя Ярослава Всеволодовича. Цей перший з відомих в Північно-Східній Русі князь на ім'я Данило в джерелах згадується двічі: серед синів Ярослава Всеволодовича, вцілілих після нашестя Батия⁴⁹⁴, і в повідомленні про свою смерть в 1256 р.⁴⁹⁵

Як вже відзначалося, аж до початку XII ст. ім'я Данило на Русі не було княжим. Першим в роду Рюриковичів це ім'я отримав галицько-волинський князь Данило Романович, який став одним з наймогутніших і відомих князів Древньої Русі. У нас є всі підстави припускати, що як і у випадку з московськими князями кінця XIII–XIV ст., Данило Романович отримав своє хрестильне ім'я в пам'ять прп. Даниїла Стовпника.

Можна впевнено стверджувати, що саме в роки княжіння Данила Галицького на волинських і галицьких землях з'являються виразні сліди вшанування Даниїла Стовпника і поширення стовпництва як форми християнського аскетизму.

Не може бути випадковістю поява в Галицько-Волинській Русі в часи Данила двох нових міст з досить характерними назвами — Столп'є та Данилів.

⁴⁹³ Тихомиров М. Н. Древняя Москва XII–XV вв. Средневековая Россия на международных путях XIV–XV вв. — М., 1992. — С. 21; Борисов Н. С. Политика московских князей. — С. 65; Флоря Б. Н. . Даниил Александрович. — С. 99.

⁴⁹⁴ ПСРЛ. — М., 1997. — Т. I. — Стб. 521.

⁴⁹⁵ Там само. — Т. IV. — Ч. 1. — С. 232.

Столі'є вперше згадується під 1204 роком⁴⁹⁶, а в 1217 р. значиться серед відвоєваних Данилом у поляків міст західноволинської "України"⁴⁹⁷. Данилів згадується під 1240 роком в повідомленні про невдалу спробу війська Батія здобути місто⁴⁹⁸. Древній міський укріплення локалізовано поблизу хутора Данилівка Шумського району Тернопільської області на горі Тройці⁴⁹⁹.

Подібно Данилу Московському, який побудував поблизу своєї столиці Данилов монастир в ім'я Св. Даниїла Стовпника, обитель, присвячену цьому ж святому, за декілька десятиріч раніше зводить і Данило Галицький, і, як можна бачити, це був перший в Древній Русі монастир, посвячений згаданому святому.

Звістки про збудований Данилом Романовичем Данилов монастир знаходимо в Галицько-Волинському літописі. Під 1268 роком літопис повідомляє, що в місті Угровську на Західній Волині вже існував монастир Св. Даниїла, в якому прийняв постриг і чернецтвував навернений в православ'я литовський князь Войшелк: "Воишелк иде до Оугровська в манастырь ко святому Данилю, и взя на ся чернецькии порты, и поча житии в манастыре"⁵⁰⁰.

Монастир Св. Даниїла в Угровську вперше згадується в звістках, які відносяться до 1264 р. Тоді в Рим Данилом Галицьким було відправлено посольство для продовження переговорів про умови церковної унії. Очолював послів галицько-волинського князя ігумен Григорій, про якого папа Інокентій IV згадував у листі до майнцького архієпископа від 13 вересня 1247 р. У складі посольства тут названі абат Григорій і два домініканця, позначені ініціалами: "Григорій, абат з Гори Святого Даниїла, і брати Г. і А. з ордена Братів Проповідників, улюбленого во Христі сина Данила, короля Русі, посланці"⁵⁰¹. На думку сучасних дослідників, так в папській канцелярії називали монастир Св. Даниїла Стовпника в Угровську⁵⁰².

Під 1259 роком Галицько-Волинський літопис повідомляє про завершення Данилом Романовичем якихось масштабних будівельних робіт в Угровську:

⁴⁹⁶ Там само. — М., 1998. — Т. II. — Стб. 721.

⁴⁹⁷ Там само. — Стб. 732.

⁴⁹⁸ Там само. — Стб. 786.

⁴⁹⁹ *Раннопорт П. А.* Данилов // КСИА. — М., 1971. — Вып. 125.

⁵⁰⁰ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 867.

⁵⁰¹ "Gregorii abbatis de monte sancti Danielis et fratrum H. et A. de ordine fratrum Praedicatorum carissimi in Christo filii Danielis regis Russiae nuntiorum". — *Historia Russiae Monumenta / Ab. A. J. Turgenew. St. Petropoli, 1841. T. I. Nr. 75; Regesta Pontificum Romanorum inde ab A. post Christum natum MCXCVIII ad A. MCCCIV / Ed. A. Potthast. — Berolini, 1875. — T. II. — Nr. 12689.*

⁵⁰² *Мицько І. З.* Монастирі // Історія української культури: В 5-ти т. — Київ, 2001. — Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. — С. 234.

“Данилови бо князящю во Володимере, созда град Оугорескъ и постави во немъ пискупа”⁵⁰³.

Оскільки вперше Угровськ згадується в літопису під 1204 роком і з тих пір фігурує в її повідомленнях неодноразово⁵⁰⁴, в цьому випадку мова йде не про закладання міста, а про будівництво князем Данилом нових міських укріплень чи укріпленої резиденції єпископа. Наявність в Угровську єпископа, а також той факт, що ігумен місцевого монастиря Св. Даниїла представляв князя на перемовинах про унію з римським папою, свідчить про високе церковно-політичне значення цього міста за часів правління Данила.

В першій половині XIII ст. Угровськ грав особливу роль в політиці Данила Галицького. Можливо, князь навіть мав намір зробити його своєю новою столицею, але невдовзі вибрав для цієї мети Холм. В усякому разі, за правління Данила Угровськ безсумнівно зіграв роль адміністративного центру руського Забужжя⁵⁰⁵.

Тривалий час місцезнаходження літописного Угровська залишалося не до кінця визначеним⁵⁰⁶. Лише в другій половині 1990-х років було отримано переконливі археологічні підтвердження існування древнього городища на правому березі Західного Бугу, за 2,5 км на захід від сучасного села Новоугрузьке Любомльського району Волинської області, з високою ймовірністю ототожнюваний з древнім Угровськом⁵⁰⁷.

Одночасно з пошуками міста велися також пошуки залишків її розміщеного в ньому монастиря Св. Даниїла. В історико-краєзнавчій літературі XIX – початку XX ст. наводиться кілька записаних зі слів місцевих жителів легенд про древню башту, збудовану в Угровську князем Данилом Галицьким. Ця башта, названа Стовпом, стала головним орієнтиром в пошуках слідів монастиря Св. Даниїла⁵⁰⁸.

⁵⁰³ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 842.

⁵⁰⁴ Там само. — Стб. 721. — В Галицько-Волинському літописі протягом 1204(1207)–1268 рр. Угровськ згадується сім разів, що вказує за значну роль міста в XIII ст. (див.: Там само. — Стб. 721, 732, 754, 758, 842, 867).

⁵⁰⁵ Див.: Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Мат-ли Міжнародної наукової конф-ції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). — Львів, 2003.

⁵⁰⁶ Див.: Панишко С. До проблеми локалізації давньоруського Угровська // Київська старовина. — 1997. — № 5.

⁵⁰⁷ Див.: Мазурик Ю., Остап'юк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // Замосцько-Волинські музейні зошити. — Zamosć, 2003. — Т. I.

⁵⁰⁸ Див.: Е. М. 1) Холмская православная епархия // Холмско-Варшавский епархиальный вестник, издаваемый при Холмско-Варшавской архиерейской кафедре. — 1884. — Год VIII. — № 2. — С. 23; 2) Город Холм и его святыня // Холмский календарь на

В північній частині відкритого поблизу с. Новоугрузьке древньоруського городища, біля самого берега Західного Бугу виявлено укріплену площадку мисовидної форми площею бл. 2 га. В середній частині мису розміщується урочище з характерною назвою Столп чи Столпово. В центрі урочища в 1997 р. розкопано фундаменти прямокутної в плані кам'яної башти. Урочище Столп являє собою насипний земляний пагорб висотою 2,5 м і діаметром 40 м. Розміщена в центрі його башта мала периметр 7,4×9,3 м, при товщині стін 1,5–1,7 м. Окрім фундаментів збереглися залишки складених з брущатої цегли стін на висоту до 1,3 м. За рядом характерних ознак цегла датується другою половиною XIII ст.⁵⁰⁹

Побудований Данилом Романовичем монастир Св. Даниїла в Угровську, певно, мав бути присвячений святому, якого галицько-волинський князь вшанував за свого патронального святого. Недавнє відкриття на території монастиря залишків кам'яної башти-стовпа, зведеного на рукотворному насипі посеред урочища, що донині зберігає назву Столп, дозволяє зробити висновок, що згаданий монастир був посвячений Св. Даниїлу Стовпнику⁵¹⁰. Саме цього святого вшанував як свого небесного патрона тезоіменитий йому галицько-волинський князь.

В Галицько-Волинській Русі за правління Данила Романовича і його нащадків було зведено декілька монастирських споруд, подібних до башти-стовпу монастиря Св. Даниїла Стовпника в Угровську. Як вже зазначалося, до нашого часу збереглася п'ятиярусна кам'яна башта поблизу Холма, в древньому місті з характерною назвою Столп'є. Ця башта, ймовірно за все, була частиною Спасо-Столп'євського монастиря, який став резиденцією великої княгині Єфросинії після прийняття нею чернецтва⁵¹¹.

Фундаменти ще однієї башти-стовпа знайдено в Спаському монастирі під Старим Самбором⁵¹². Особливого покровительства своїй обителі надавав галицький князь Лев Данилович. В XVIII ст. було записано місцевий переказ, за

1885 год. — Холм, 1885. — С. 69; *Гербачевский Ф.* Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси. — Варшава, 1892. — С. 134; *Любарський С.* Село Угруськ Володавського повіту на Холмщині // *Духовна бесіда.* — Варшава, 1925. — № 17–18. — С. 12; *Раппопорт П. А.* Волинские башни // *МИА.* — М., 1952. — № 31. — С. 220.

⁵⁰⁹ *Мазурик Ю., Остап'юк О.* Локалізація башти в літописному Угровську // *Минувле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-креезнавчої конференції.* — Луцьк, 2002.

⁵¹⁰ *Кучинко М. М.* Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. — Луцьк, 2009. — С. 64–65.

⁵¹¹ Див. розділ 2 цієї праці.

⁵¹² *Малевская М. В., Кос А. И., Рожко М. Ф., Шолохова Е. В.* Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области // *АО.* — 1978 г. — М.,

яким після смерті своєї дружини Констанції князь прийняв чернечий постриг і пішов в Спасо-Самбірський монастир, де провів останні роки життя⁵¹³.

Холмські башти-стовпи XIII ст. та їх призначення

Дослідники давно звернули увагу на дивний феномен в архітектурі Галицько-Волинської Русі XIII – першої половини XIV ст., який практично не зустрічається в інших руських землях. На території Західної Волині і Галицького Прикарпаття на цей час виявлено значну кількість кам'яних поодиноких башт-стовпів, які колись іноді були частиною монастирських комплексів чи розміщених в межах міст. Ці споруди збереглися в основному у вигляді вкритих землею фундаментів. Втім в деяких рідкісних випадках башти збереглися повністю, що дозволяє вивчити їх архітектурно-конструктивні особливості і спробувати визначити їх функціональне призначення⁵¹⁴.

Тривалий час в літературі панувала думка, що згадані західноволинські стовпи є баштами-донжонами воєнно-оборонних комплексів, побудованих за зразком західноєвропейських феодальних замків. Втім новітні архітектурно-археологічні дослідження пам'ятників, що найкраще збереглися, в зокрема башти в Столп'ї під Холмом, показують, що призначення таких об'єктів могло бути зовсім іншим. На верхньому (п'ятому) ярусі Столп'ївської башти знайдено залишки каплиці, влаштованої, безсумнівно, при будівництві стовпа. Це відкриття показує, що спочатку башта була призначена для відправлення особливих релігійних культів, пов'язаних з ідеями християнського аскетизму. Такі культу з часів раннього середньовіччя були широко поширеними на християнському Сході і у Візантії. Їх проявом було стовпництво, яке передбачувало усамітнене мешкання, як правило, на вершині башти-стовпа в суворому пості і молитовних бдіннях⁵¹⁵.

1979. — С. 360; *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. — № III.6. — С. 96–98.

⁵¹³ *Stebelski I.* Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim zcieniów zakonnych powstające czyli żywoty śś. panien i matek Ewfrozy i Parascewii zakonnicz egumenij. Wyd. 2. — Lwów, 1867. — Т. III. — С. 28–38, 44.

⁵¹⁴ *Раппопорт П. А.* Волинские башни; *Рожеко М. Ф.* 1) Карпатські шляхи та їх охорона // УІЖ. — 1990 № 10; 2) Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі / Відп. ред. П. П. Толочко. — Чернівці, 1997; *Антипов И. В.* Оборонительные башни “волинского типа” в системе укреплений городов Западной Руси // Поселения: среда, культура, социум. Материалы тематической научной конференции. Санкт-Петербург, 6–9 октября 1998 г. — СПб., 1998.

⁵¹⁵ Докл. див.: *Zespol wierzowy w Stolpiu. Badania 2003–2005 / Podred. A. Buko.* Warszawa, 2009.

Схоже, Столп'ївська башта не втратила свого первісного призначення і через декілька століть з часу її побудови. Ще в середині XV ст. в башті жив ієромонах-відлюдник на ім'я Вавила, якого прийняв під свій захист київський митрополит і папський легат Ісидор. В посланні до старост Холма від 27 липня 1440 г. Ісидор пояснює, що "погы Вавила оть светого Спаса оть Стольпа" не повинен зазнавати утисків від місцевих жителів, які зазіхали на прилеглий до стовпа сад, оскільки він в тому стовпі-церкві живе і "Бога молить о всемь христянстве"⁵¹⁶.

Головним зосередженням башт-стовпів на Західній Волині було місто Холм, побудоване Данилом Романовичем в якості нової столиці Галицько-Волинської Русі. В розповіді Галицько-Волинського літопису про побудову Холма згадується "высокая вежа", зведена князем Данилом в центрі міста⁵¹⁷. Фундаменти цієї будови розкопано П. П. Покришкіним в 1910–1912 рр. на Високій Гірці в Холмі. Збудована в 1230–1240-і роки башта являла собою квадратну в плані споруду (4,7×4,9 м) з круглим внутрішнім приміщенням (діаметром бл. 2 м) і товщиною стін 1,2–1,4 м. З південно-західного боку до башти прилягала прямокутна витягнута в довжину споруда, ідентифікована як княжий палац Данила Галицького, суттєво перебудована в кінці XIII – початку XIV ст. В ході подальших розкопок комплексу княжого палацу виявлено фундаменти ще однієї житлової башти, побудованої в середині XIV ст.⁵¹⁸

За 2 км на північ від Холма, в селі Белавіно аж до Другої світової війни зберігались залишки стін кам'яної башти, зведеної на невеликому насипі серед важкопрохідного болота. В XIX ст. місцеві жителі називали цю башту Столп, а місцевість навколо неї — Застолп'є⁵¹⁹.

В 1909 р. башту було обстежено П. П. Покришкіним, а в 1910–1911 рр. відремонтовано. Вцілілі фундаменти будівлі неодноразово досліджувалися в 1970–1990-х роках. Зовнішній розмір башти 11,8×12,4 м при висоті бл. 18 м і товщині стін бл. 1,7 м. Про можливе культове призначення споруди свідчать розміри і форма вікон зроблених в її верхньому ярусі. Ці вікна значно перевищували розміри бійниць і являли собою широкі (до 1,7 м) отвори с напівциркульним завершенням, оздобленим білим і зеленим тесаним каменем. На внутрішній поверхні стін на рівні верхнього ярусу було зафіксовано сліди

⁵¹⁶ АЮЗР. — Киев, 1883. — Ч. I. — Т. VI. — № II. — С. 5.

⁵¹⁷ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 844.

⁵¹⁸ *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. — С. 107–108. — № IV.3, С. 133–135. — № IV.16.

⁵¹⁹ *Хрущевич Г. Н.* Белавинская и Столпьевская башни под Холмом // Памятники русской старины в западных губерниях империи / Изд. П. Н. Батюшкова. — СПб., 1885. — Вып. 7. — С. 46–61; *Батюшков П. Н.* Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья. — СПб., 1887. — Приложения. № 25. — С. 36.

Іл. 42. Район Високої Гірки. Місце, де в другій половині XIII ст. знаходився палац Данила Галицького. Сучасний вигляд (м. Хелм, Польща)

штукатурки і фарбового розпису. Над увінчаним склепінням верхнім ярусом башти, певно, було влаштовано ще один ярус, який являв собою відкриту площадку⁵²⁰.

За місцевими переказами, записаними в середині XVII ст. холмським уніатським єпископом Яковом Сушею, навкруги Холма існувало ще декілька древніх кам'яних стовпів — в селах Спас і Чернеево. Дослідниками здійснюються спроби їх ідентифікації з відомими нині об'єктами, які не дали поки переконливих результатів⁵²¹.

В сусідньому з Холмом містечку Любліні відомо ще одну кам'яну башту-стовп, будівництво якої пов'язується з діяльністю Данила Романовича. За повідомленнями польських джерел, в 1243 чи 1244 рр. Люблін на деякий час було захоплено галицько-волинським князем, який негайно розпочав будівництво в Люблінському замку нової кам'яної башти. Так, в Рочнику Свентокшиському Новому читаємо: "...русские в ряде нападений опустошают и поджигают

⁵²⁰ Антипов И. В. Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. — С. 138–141. — № IV.18; Ruszkowska U. Chełm-Bielawin. U źródeł miasta // Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma. — Lublin, 2002 (Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Lublinie).

⁵²¹ Хрущевич Г. Н. Белавинская и Столпьевская башни под Холмом. — С. 50; Панопорт П. А. Волинские башни. — С. 219–220.

Іл. 43. Адам Ле Рув (1825?–1863). Руїни башти в Белавіні.
Малюнок з “Люблінського альбому” (1857–1860 рр.)

Люблін и всю территорию; и начали строить для себя замок и поставили каменную башню”⁵²².

Додаткові подробиці наводяться в Історії Яна Длугоша, який уточнює, що башта була побудована Данилом на території Середнього замка і мала круглу форму: “Він (Данило Романович. — О. М.), прийшовши в Люблін, захоплює як замок, так я місто, і присвоює і забирає всю землю Люблінську і будує в Середньому замку круглу башту з випаленої цегли”⁵²³.

Ця башта згадується і в Галицько-Волинському літописі під 1287 роком в розповіді про те, як черський князь Конрад Земовитович, внук Конрада Мазовецького, спробував захопити Люблін. Побачивши під час перемов з жителями міста вороже військо, яке наближалось, Конрад втік і сховався в кам’яній башті, де мешкали монахи: “И выбеже Кондрат во столп ко мнихомъ с бояры своими и с слоутами...”⁵²⁴.

⁵²² Цит. за: *Раннопорт П. А.* Волинские башни. — С. 220.

⁵²³ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego.* Warszawa, 1973. — Ks. 7–8. — S. 57.

⁵²⁴ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 910.

*Іл. 44. Готична чи Кругла башта. Гадана башта-стовп,
побудована Данилом Галицьким в середині XIII ст.
Сучасний вигляд (м. Люблін, Польща)*

З наведеного літописного повідомлення видно, що побудована Данилом в Любліні башта мала не стільки воєнно-оборонне, скільки сакральне призначення: башта, названа стовпом, була житом монахів, певно, послідовників особливого чернечого служіння — стовпництва. І тільки в момент великої небезпеки князь Конрад зі своїми наблизеними отримав укриття в цьому стовпі.

До сьогодні на території Люблінського замку зберігається кругла цегляна башта, яка стоїть на потужному кам'яному фундаменті, яку більшість дослідників ототожнюють зі стовпом Данила Галицького⁵²⁵. Архітектурні форми і техніка кладки башти вказують на її спорідненість з архітектурою Мекленбурга і Хале. Ці обставини в свою чергу наводять на припущення, що башту було

⁵²⁵ *Лонгинов А. В.* 1) Червенские города. — Варшава, 1885. — С. 145; 2) Памятники русской старины в г. Люблине // Памятники русской старины в западных губерниях империи / Изд. П. Н. Батюшкова. — СПб., 1885. — Вып. 8. — С. 239–240; *Раннопорт П. А.* Вольские башни. — С. 220; *Антипов И. В.* Люблинская башня и западнорусская архитектура второй половины XIII в. // Староладожский сборник. — СПб.; Старая Ладога, 1998.

побудовано запрошеними в Люблін східнонімецькими майстрами. Деякі дослідники припускають, що Кругла башта Любліна, або інакше Готична, могла бути побудована в середині XIV ст.⁵²⁶

Сліди вшанування Данила Стовпника нащадками Данила Романовича

Не тільки Данило Романович, але й інші члени сім'ї галицько-волинських князів проявляли себе покровителями стовпництва та підтримували культ Св. Даниїла Стовпника.

Серед прямих нащадків Данила Галицького ім'я Данило носили його внук, галицький князь Данило Мстиславич, згаданий в літописі під 1280 роком⁵²⁷, а також правнук, острозький і холмський князь Данило Василькович (пом. бл. 1370 р.), який став (разом зі своїм батьком, слонімським князем Васильком Романовичем) родоначальником князів Острозьких і Заславських⁵²⁸.

Племінник Данила Галицького, волинський князь Володимир Василькович, знаменитий “книжник” та “філософ”, після смерті якого припиняється галицько-волинське літописання, також, безперечно, мав пряме відношення до вшанування Св. Даниїла Стовпника і стовпництва взагалі.

В літописному некролозі з нагоди смерті князя вперше в древноруському літописанні згадується ім'я прп. Даниїла Стовпника. Володимир помер в день, коли відзначалася пам'ять цього святого: “...опрятавшє тело его, вложиша и во гробъ месяца декабря во 11 день на память святого Данила Столпъника в соуботоу”⁵²⁹

В древноруських місяцесловах XI–XIV ст. під 11 грудня відзначається пам'ять кількох християнських святих⁵³⁰. Вибір серед них князівським літописцем саме Даниїла Стовпника у зв'язку з згадкою про смерть Володимира Васильковича може свідчити, що цей святий був якимось особливим чином пов'язаний з померлим князем.

З Володимиром Васильковичем пов'язано будівництво двох найбільших з відомих на сьогодні на волинських і галицьких землях кам'яних башт-стовпів, які викликали подив навіть у князівського літописця. В посмертному панегірику Володимирі, поміщеному в Галицько-Волинському літопису під

⁵²⁶ *Koziejowski N.* Romański character stylowy architektury wieży na zamku w Lublinie // *Roczniki humanistyczne.* — Lublin, 1975. — Т. XXIII. — З. 5.

⁵²⁷ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 881.

⁵²⁸ Див.: *Войтович Л. В.* Княжа доба: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 509–510, 512.

⁵²⁹ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 919.

⁵³⁰ Див.: *Лосева О. В.* Русские месяцесловы XI–XIV вв. — М., 2001. — С. 221–222.

1289 роком, відається похвала князю в тому числі за побудову ним нового міста Каменця, в якому було зведено нечуваного розміру кам'яний стовп: "Сзда же (Володимир Василькович. — *О. М.*) въ нем (місті Каменці. — *О. М.*) столпъ камень высотой 17 сажени, подобень удивлению всем зрящим на нь"⁵³¹.

Цей незвичайний стовп майже повністю зберігся до наших днів і був неодноразово досліджений вченими. Башта розміщується на високому березі р. Лесни (притоку Західного Бугу) посеред штучного насипу. Діаметр круглої в плані споруди досягає 13,5 м, а висота стін, що збереглися на сьогодні — бл. 30 м при їх товщині бл. 2 м. В середині за допомогою дерев'яних перекриттів башта було розділено на п'ять ярусів. На рівні четвертого ярусу в зовнішній стіні збереглися сліди дверного проїому і зовнішньої площадки, на якій, певно, було влаштовано балкон⁵³².

В тій же літописній похвалі з нагоди смерті Володимира Васильковича йде мова про ще один зведений ним кам'яний стовп, рівний за висотою стовпу в Каменці. Другий стовп Володимира Васильковича було зведено неподалік від першого — в місті Бересті: "...в Берестии же създа стлпъ камень, высотой, яко и Каменецкый..."⁵³³

Залишки древньої башти були повністю знищені в 1831 р. під час будівництва Брестської фортеці. За старовинним планом міста кінця XVIII – початку XIX ст., а також під час археологічних розкопок неодноразово здійснювалися спроби визначити її розташування, які, втім, не дали переконливих результатів⁵³⁴.

З кінця XV ст. відомий монастир во ім'я Св. Симеона Стовпника, який розміщувався поблизу Берестейського стовпа. Монастир вперше згадується в привілеї 1499 р., наданому Берестію великим князем литовським Олександром Ягеллончиком, де про монастир йде мова як про "древній", який має два храми: прп. Симеона Стовпника в трапезний Благовіщенський. В XVII–XVIII ст. монастир неодноразово переходив від православних до уніатів і назад. Під час Вітчизняної війни 1812 р. він дуже постраждав від пожеж і в 1824 р. був скасований. В 1833 р. храми та інші вцілілі будівлі монастиря були розібрані через будівництво Брестської фортеці. В пам'ять про древню обитель в 1865 р. в но-

⁵³¹ ПСРА. — Т. II. — Стб. 925.

⁵³² *Батюшков П. Н.* Холмская Русь. — Приложения. № 28. — С. 39; *Ранпорт П. А.* Вольские башни. — С. 205–211; *Ткачев М. А.* Замки Белоруссии. — Минск, 1987. — С. 6–10; *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV в. — С. 115–118. — № IV.7.

⁵³³ ПСРА. — Т. II. — Стб. 927.

⁵³⁴ *Ткачев М. А.* Замки Белоруссии. — С. 10–11; *Лысенко П. Ф.* Берестье. — Минск, 1985. — С. 57, 335; *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV в. — С. 119–121. — № IV.9.

Іл. 45. Башта-стовп Володимира Васильковича. Друга половина XIII ст.
Сучасний вигляд (м. Кам'янець Брестської області, Білорусь)

вій частині Бреста було зведено Собор во ім'я Св. Симеона Стовпника, який на сьогодні є кафедральним храмом Брестської єпархії⁵³⁵.

Ще одна грандіозна кам'яна башта-стовп була побудована сином Данила Галицького Мстиславом, який княжив на Волині. Цей князь відомий особливим потягом до увіковічення пам'яті своїх предків: він, зокрема, звів храм-усипальницю на честь Свв. Іоакима і Анни над могилою своєї бабки, великої княгині Єфросинії-Анни⁵³⁶, а одного зі своїх синів назвав іменем Данило⁵³⁷. Під 1291 роком в Галицько-Волинському літопису повідомляється про початок будівництва Мстиславом Даниловичем нового стовпа в Чорторійську: "...в Черторыискы в городе заложи столпъ камен"⁵³⁸.

⁵³⁵ Див.: Паевский Л. Древний Брест и его храмы. — Гродно, 1894; Зоненберг Х. История города Брест-Литовска, 1016–1907. — Варшава, 1908;

⁵³⁶ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 937–938.

⁵³⁷ Там само. — Стб. 881.

⁵³⁸ Там само. — Стб. 938.

В 1961 р. П. А. Раппопортом було відкрито фундамент башти на древньоруському городищі в селі Старий Чорторийськ Маневицького району Волинської області. Башта мала круглу форму, і її діаметр сягав 13,5 м, тобто дорівнював діаметру башти в Каменці. Обидві башти повністю відповідають одна одній і за будівельною технікою, аж до розмірів цегли. Дослідники припускають, що названі споруди мали також однакову висоту і внутрішню будову⁵³⁹.

Схоже, що в XIII – першій половині XIV ст. свій зв'язок з стовпництвом відчували не тільки окремі князі, пов'язані найближчою спорідненістю з Данилом Галицьким. Так чи інакше, ця риса поєднувала всіх членів роду Романовичів, що правили як на Волині, так і в Галичині.

Доказом сказаному, певно, може служити широкий розмах будівництва в різних частинах Галицько-Волинської Русі близьких один до одного за своїми основними архітектурно-конструктивними особливостями і функціональному призначенню башт-стовпів, які в літературі прийнято називати “баштами волинського типу”.

Окрім вже розглянутих нами прикладів на сьогодні відома башта в Турові. Час та обставини її спорудження невідомі. Будівля не збереглася до наших днів і була розібрана в 30-і роки XIX ст.⁵⁴⁰

Декілька башт-стовпів древньоруського часу виявлено в Галицькому Прикарпатті – на території сучасної Львівської області. Це – збережені до нашого часу, але все ще недостатньо вивчені споруди в Дрогобичі, П'ятничанах (Жидачавського району) і Скелівці (Фельштині) (Старосамбірського району). І. Р. та Р. І. Могитичі датують їх другою половиною XIII – першою половиною XIV ст.⁵⁴¹

До часів княжіння племінника Данила Галицького Володимира Васильовича відноситься поява в Галицько-Волинській Русі повного тексту слов'янської версії збірника духовних творів під назвою “Паренесис”, який приписують Св. Єфрему Сирину. В колофоні списку Паренесіса, що зберігається нині у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі (РНБ.

⁵³⁹ *Раппопорт П. А.* 1) Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. М.; Л., 1967 (МИА. № 140). С. 142–146, 149; 2) Древнерусская архитектура. – СПб., 1993. – С. 121; *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. – С. 126–128. – № IV.13.

⁵⁴⁰ *Ткачев М. А.* Исследования памятников оборонного зодчества Белоруссии // АО. 1971 г. – М., 1972; *Трусов А. О.* Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: Архитектурно-археологический анализ. – Минск, 1988. – С. 103.

⁵⁴¹ *Могитич І. Р., Могитич Р. І.* Особливості техніки муровання і архітектурних форм галицько-волинського зодчества (X–XIV ст.) // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 62.

Л. 46. П'ятничанська башта.
Кінець XIII – перша половина XIV ст. Сучасний вигляд
(с. П'ятничани Жидачівського району Львівської області, Україна)

Погодінська збірка. № 71а), зазначається, що книга була написана для якогось Петра, “благолюбивого тіуна” князя Володимира Васильковича⁵⁴².

Згаданий список Паренесіса є копією кінця XV ст. з оригіналу, виготовленого на Волині в другій половині XIII ст. Цей волинський оригінал вважається найдавнішим повним текстом слов'янського перекладу творів Св. Єфрема Сирина, найдавнішим зі всіх відомих нині списків Паренесіса, не тільки древньоруських, але і слов'янських взагалі⁵⁴³.

Основу збірника складають “застережні (παραινετικοί) слова” Єфрема Сирина до єгипетських монахів, доповнені низкою повчань. В якості статей

⁵⁴² Столярова Л. В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. — М., 2000. — № 105. — С. 119–120.

⁵⁴³ Див.: Турилов А. А. Ефрем Сирий. Славянские переводы, рукописная и старопечатная традиция до XIX в. // Православная энциклопедия. — Т. XIX. — Окремі фрагменти і “слова”, які увійшли пізніше в Паренесіс, відомі з другої половини XII ст. (див.: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. — М., 1984. — № 128, 163).

вступу чи закінчення вміщено також Житіє Єфрема Сирина, “слово от жития” Єфрема Сирина і “слово о Василии Великом и Ефреме Сирине”⁵⁴⁴.

Поява на Волині за правління Володимира Васильковича слов’янського перекладу збірника творів Єфрема Сирина, як нам здається, мало бути пов’язаним з проявом особливої цікавості до християнського аскетизму — відлюдництва і стовпництва.

Нйвідоміший з сирійських Отців Церкви Св. Єфрем Сирин (IV ст.), який сам декілька років провів відлюдником в горах, не безпідставно вважається одним з найбільш авторитетних натхненників стовпництва, чиєю заслугою є духовне виправдання ним форми подвижництва і його визнання християнською церквою⁵⁴⁵.

В одному з послань до єгипетських монахів, який перекладено на багато мов і включено до складу Паренесіса, Єфрем Сирин рішуче відказує тим, хто засуджував стовпництво, вбачаючи в ньому дотримання древніх язичницьких ритуалів. Вперше в святоотеческій традиції Єфрем формулює християнське ставлення до стовпництва як подвигу во ім’я Господа: “Одни смирили себя вретischem и железом; другие в затворе и посте поработали Господу; иные на столпах неукоризненно совершили подвиг”⁵⁴⁶.

В сирійському Житті Св. Єфрема, пам’ятнику VI–VII ст., також перекладеному на церковнослов’янську мову і включеному до складу Паренесіса, змальовано як в момент погребіння святого прощання з ним проходило в присутності кліру, народу, монахів і стовпників⁵⁴⁷. Останні лише у виняткових випадках сходили зі своїх стовпів, призупиняючи дану Богу обітницю служіння. Змальований в житті факт красномовно свідчить про особливе вшанування древніми стовпниками Св. Єфрема, яке склалося якщо не за його життя, то вже на ранніх етапах прославлення святого.

Духовний зв’язок святого зі стовпництвом знайшла відображення в християнській іконографії. На візантійській іконі середини XV ст. “Успіння Св. Єфрема Сирина” (Візантійський музей в Афінах) святого зображено на погребальному ложі в оточенні монахів; над ложем — образ Богоматері; навколо,

⁵⁴⁴ Див.: Paraenesis: Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers / Hrsg. von G. Vojkovsky. — Freiburg; Berlin, 1984–1990. — Bd. 1–5.

⁵⁴⁵ Див.: Анатолий (Грисюк), иеромонах. Исторический очерк сирійского монашества до половины VI века. — Киев, 1911; *Vööbus A.* History of Asceticism in the Syrian Orient. — Louvain, 1960. — Vol. 2: Early Monasticism in Mesopotamia and Syria.

⁵⁴⁶ Св. *Ефрем Сирин*. Блаженства: В 55-ти главах. По славянскому переводу. Часть первая. Слово 28-е // Творения прп. Ефрема Сирина. — Москва, 1858. — Т. I.

⁵⁴⁷ *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana* / Ed. J. S. Assemani. — Hildesheim, 1975. — Т. I. — P. 54.

Іл. 47. Успіння Св. Єфрема Сирина. Візантійська ікона. Середина XV ст.
Музей візантійської культури (Афіни, Греція)

на пейзажному фоні, — сцени чернечих трудів, вдалині — стовпник на колоні, якому подають їжу⁵⁴⁸.

Родинні зв'язки галицько-волинських і московських князів

Розглянуті нами факти дозволяють дійти висновку, що як у московських великих князів в XIV – початку XV ст., так і у галицько-волинських князів в XIII – початку XIV ст. вшанування Св. Даниїла Стовпника носило родовий характер, що регулярно проявлялося в князівському іменослові, а також в будівельній і засновницькій діяльності князів протягом кількох поколінь.

Представники обох князівських династій перебували в близькій спорідненості в першій половині – середині XIII ст., закріпленій новими шлюбними союзами, укладеними між їх найзначущими представниками.

⁵⁴⁸ *Acheimastou-Potamianou M.* Ikons of the Byzantine Museum of Athens. — Athens, 1998. — P. 114–115. — Nr. 31.

В 1250 р. дочка Данила Галицького була видана заміж за володимирського великого князя Андрія Ярославича, брата Олександра Невського⁵⁴⁹. Нове подружжя особисто вінчав у Володимирі близький сподвижник Данила митрополит Кирило, який відразу за цим відвідав Олександра Невського в Новгороді⁵⁵⁰.

З племінницею Данила, дочкою чернігівського князя Михайла Всеволодовича Феодулією був заручений ще один брат Олександра Невського Федір Ярославич. Після раптової смерті нареченого княжна Феодулія прийняла чернечий постриг під іменем Єфросинія (певно, на честь своєї бабки, “великої княгині Романової”) і прославилась численними християнськими подвигами, ставши святою під іменем Єфросинії Суздальської⁵⁵¹.

Родинні зв'язки з Данилом Галицьким, одним з наймогутніших руських князів середини XIII ст., звісно, мали сприяти поширенню вшанування його святого покровителя серед великих князів володимирських. Втім початок цьому поширенню, певно було покладено на самому початку XIII ст. і було обумовлено матримоніальною політикою, впровадженою матір'ю Данила, великою княгинею Єфросинією.

В 1217 р. галицько-волинській княгині вдалося одружити свого старшого сина Данила на дочці новгородського князя Мстислава Мстиславича Удатного Анні⁵⁵². Цим, Мстислав Удатний, відомий своїми гучними військовими перемогами, був втягнутий в боротьбу за галицький стіл і невдовзі став новим галицьким князем⁵⁵³.

Одружившись з Анною Мстиславною, юний Данило Романович цим самим поріднився з майбутнім великим князем володимирським Ярославом Всеволодовичем, батьком Олександра Невського і дідом Данила Московсько-

⁵⁴⁹ ПСРЛ. — Т. I. — Стб. 472. — Докл. див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* — Poznań; Wrocław, 2002. — S. 147–153.

⁵⁵⁰ ПСРЛ. — Т. I. — Стб. 472–474, 476.

⁵⁵¹ *Баумгартен Н. А.* 1) Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // *Летопись Историко-родословного общества в Москве.* — Москва, 1909. — Вып. 1 (17). С. 12 і наст.; 2) *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xeu XIIIe siècle.* — Roma, 1927 (*Orientalia Christiana.* — IX. — Ser. I. — Nr. 35). — P. 54–55; *Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściśławicza* // *SO.* — Warszawa, 1982. — R. XXXI. — Nr. 3–4. — S. 125; *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* — Poznań; Wrocław, 2002. — S. 52–53.

⁵⁵² ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 732. — Про час вкладання шлюбу Данила Романовича з Анною Мстиславною див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* — S. 67–71).

⁵⁵³ Про княжіння Мстислава Удатного в Галичч див.: *Майоров А. В.* Галицько-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб., 2001. — С. 437–479.

го. Справа в тому, що за три роки до одруження Данила с Анною, в 1214 р., старша сестра останньої Ростислава Мстиславна стала другою дружиною згаданого Ярослава Всеволодовича⁵⁵⁴. Від цього шлюбу народилось відразу п'ятеро майбутніх великих князів володимирських — Михайло, Андрій, Олександр, Ярослав і Василь Ярославичі⁵⁵⁵.

Серед численних нащадків Ярослава Всеволодовича і Ростислави Мстиславни був також син на ім'я Данило (пом. в 1256 р.)⁵⁵⁶. Цей князь був втіленням першого відомого серед князів Північно-Східної Русі випадку наречення іменем Данило, який регулярно повторювався в наступних поколіннях.

Можна припустити, що Ростислава Мстиславна, мати великого сімейства, назвала одного з своїх молодших синів на честь святого, тезоіменитого її зятю, чоловіку рідної сестри, який на середину 1230х років (гаданого часу народження Данила Ярославича) вже став одним з найвпливовіших князів Південно-Західної Русі. В результаті ім'я Данила опинилося в іменослові володимирських, а потім московських великих князів.

Народжений ще за життя Данила Галицького майбутній московський князь Данило Олександрович доводився останньому внучатим племінником по жіночій лінії. Ім'я Данило він міг отримати не тільки в пам'ять свого рано померлого дядька, але також і на честь відомішого та ще живого галицько-волинського родича.

⁵⁵⁴ ПСРЛ. — Т. ХІІ. — С. 131.

⁵⁵⁵ Див.: *Кучкин В. А.* К биографии Александра Невского // ДГ. 1985 г. — М., 1986.

⁵⁵⁶ ПСРЛ. — Т. І. — Стб. 521; Т. ІV. — Ч. 1. — С. 232.

“ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ІМЕНОСЛОВ” ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ

Яким чином культ св. Даниїла Стовпника міг виникнути в сім’ї галицько-волинських князів, звідки він пізніше перейшов в сім’ю великих князів московських і став загальним для Рюриковичів, втілюючись в численних випадках ім’янаречення на честь названого святого? Джерела, як нам здається, дозволяють отримати відповідь і на це непросте запитання.

Як ми вже бачили, сліди вшанування Даниїла Стовпника і особливої цікавості до стовпництва так чи інакше відзначаються в діяльності більшості відомих нині галицько-волинських князів XIII – початку XIV ст., які належали до обох головних гілок нащадків Романа Мстиславича, — як до Даниловичів, так і до Васильковичів. Отже, витoki галицько-волинського стовпництва походять безпосередньо до родоначальників династії — галицько-волинського князя Романа Мстиславича і його дружини, “великої княгині Романової”.

Саме з другою дружиною Романа і матір’ю Данила Галицького, грецькою царівною Єфросинією-Анною, як нам здається, мало бути пов’язана поява в князівському середовищі Древньої Русі родового вшанування Даниїла Стовпника, а також зовнішніх атрибутів стовпництва. Сказане обумовлене чернечим вихованням і специфічними традиціями батьківської сім’ї візантійської принцеси, яка стала галицько-волинською княгинєю.

Захоплення стовпництвом візантійського імператора Ісаака II

За свідченням Нікити Хоніата, надзвичайний, якщо не сказати безпрецедентний інтерес до стовпництва, який викликав подив і навіть певний осуд навоколишніх проявляв в роки свого царювання батько Єфросинії, візантійський імператор Ісаак II Ангел (1185–1195, 1203–1204). Так, в розпал війни з заколотником Олексієм Враною Ісаак впав в “легкодухе розслаблення”, яке проявлялося в тому, що цар, відсторонившись від ведення війни, віддався спільним молитвам із зібраними ним численними монахами і стовпниками, яких він оселив в своєму палаці:

Зібравши собі натовп монахів, які ходили босоніж і спали на голій землі, і поселивши в свої царські палати подвижників, що підносились над землею на стовпах, цар просив Бога молитвами їх приборкати міжусобну війну і не попустити того, аби царська влада, була віднята у нього, перейшла до іншого;

а про те, що безпосередньо стосувалося війни, не турбувався ніскільки, покладаючи всі надії на озброєння духовне⁵⁵⁷.

Незвичайна пристрась Ісаака II до стовпництва проявилася в розпочатій ним масштабній будівельній діяльності, якій цар віддавався з шаленою заповзятістю, так, що при цьому, за зауваженням Хоніата, “не зважав ні на які вимоги обов’язків”: “...коли він вирішив побудувати ще у Влахернському палаці башту, частково, як казав, для захисту і оборони палацу, а частково і для власного помешкання, то розламав декілька церков, які здавна спокійно стояли по березі моря, перетворив в руїни багато чудових будинків в столиці, підмурки яких частково і дотепер мають вигляд, який мимоволі навертає сльози, і зовсім зрівняв з землею чудову будівлю державного казначейства, всю збудовану з випаленої цегли”⁵⁵⁸.

Широке поширення стовпництва у візантійській столиці на межі XII–XIII ст. підтверджується свідченнями західноєвропейських джерел. За повідомленням Робера де Кларі, на хрестоносців, які захопили Константинополь навесні 1204 р. сильне враження справили стовпи на вершині яких мешкали відлюдники-стовпники: “А ще в іншому місці в місті було величезне диво: адже там було два стовпа, и кожний товщиною, мабуть, с три обхвати и у височину кожний мав добрих 50 туаз; і на кожному з цих стовпів, зверху, в маленькому укритті знаходився якийсь відлюдник; а всередині стовпів була драбина, якою вони туди піднімалися. Зовні на цих стовпах було зображено і віщунськи записані всі події і всі завоювання, які сталися в Константинополі чи яким призначено було статися в майбутньому”⁵⁵⁹.

Наведений опис дає ясне уявлення про зовнішній вигляд і внутрішнє влаштування константинопольських стовпів, населених відлюдниками, а також про віщунське призначення цих “чудесних” споруд, стіни яких зовні було вкрито віщими написами і зображеннями.

Опис Робера де Кларі співпадає із зображеннями стовпа в творах візантійського і древньоруського мистецтва, де його часто зображено у вигляді схожої на колону архітектурної споруди, прикрашеної різьбленням, з вхідним отвором біля основи, через який видно східці наверх, з наверхшам у вигляді чаші, що увінчує споруду⁵⁶⁰.

⁵⁵⁷ *Никита Хоніат*. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. Т. II / Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. — СПб., 1862. — С. 35–36.

⁵⁵⁸ Там само. — С. 119–120.

⁵⁵⁹ *Робер де Кларі*. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. М. А. Заборова. — М., 1986. — С. 66.

⁵⁶⁰ *Лукашевич А. А.* Даниил Столпник. Иконография // Православная энциклопедия.

Агіографічна традиція про Свв. Даниїла Стовпника та Лева Великого Царя

Рух стовпництва, який зародився в середовищі сирійських аскетів-відлюдників IV ст. дісталось столиці візантійської імперії і отримало офіційне визнання константинопольського патріарха і імператора в значній мірі завдяки діянням Св. Даниїла Стовпника, одного з найвідоміших християнських подвижників, який жив у V ст.

Переселившись за велінням свого духовного наставника Св. Симеона Стовпника на околицю Константинополя, Даниїл дуже швидко привернув увагу столичних жителів, які не звикли до суворих форм християнського аскетизму. За Житієм Даниїла, святий мав чудесний дар зцілення і надавав допомогу всім страждальникам. До нього зверталися не тільки прості люди, але й можновладці, в тому числі імператор Лев I (457–474). Останній у вдячності за зцілення від безпліддя своєї дружини Веріни звелів побудувати для святого новий стовп, а також побудував поруч з ним монастир і каплиці, куди на прохання Даниїла перенесли мощі його учителя Симеона⁵⁶¹.

Авторитет Даниїла Стовпника поширювався не тільки в духовній сфері. Наприкінці свого земного життя святий здобув величезний політичний вплив. В період смуту в імперії, яка вибухнула в 475–476 рр., підтримку Даниїла прагнули отримати і майбутній імператор Зенон (474–475), батько і співправитель померлого в ранньому віці імператора Лева II, и суперник Зенона, брат імператриці Веріни Василиск (475–476). Засуджуючи останнього за прихильність до монофізитства, Даниїл Стовпник очолив православну опозицію і разом з патріархом Акакієм змусив Василиска відмовитися від ересі. На прохання патріарха Даниїл зійшов зі стовпа в прибув в царський палац для духовного настановлення імператора Василиска⁵⁶².

Найбільш тісні стосунки пов'язували Даниїла Стовпника з імператором Левом I, який вшанував святого за свого духовного батька, а також радником і помічником у справах управління імперією. За Житієм Даниїла, Лев постійно відвідував святого, пішки дістаючись до його стовпа, відкривав Даниїлу свої найзаповітніші таємниці і навіть просив бути посередником в перемовинах з царем лазів Губазом. Коли ж Лев, завагавшись в своїй вірі, зблизився з еретиками, Даниїл зійшов з стовпа, аби напоумити царя, і той, у каятті просив у нього прощення. За бажанням імператора патріарх Геннадій рукопоکлав Даниїла

⁵⁶¹ Докл. див.: *Delehaye H.* Les Saints Stylites. — Bruxelles; Paris, 1923; *Festuglere A. J.* Les moines d'Orient. — Vol. 2: Les moines de la région de Constantinople. — Paris, 1961.

⁵⁶² Див.: *St. Daniel the Stylite // Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon and St. John the Almsgiver / Transl. by E. Dawes; introd. and notes by N. H. Baynes.* London, 1948.

Іл. 48. Імператор Лев I (Флавій Валерій Лев).
Античний бюст. Алебастр, мармур.
Бл. 470 р. Музей Лувру (Париж, Франція)

Стовпника в пресвітери, зійшовши до нього на стовп і разом з ним причастившись⁵⁶³.

Своїми винятковими духовними подвигами, а також через величезний політичний вплив на візантійських імператорів, древні святі стовпники, певно, пробудили інтерес і шану з боку руських князів. В іменослов Рюриковичів в XIII–XIV ст. ввійшли імена не тільки Св. Даниїла Стовпника, але і його не менш прославленого вчителя Св. Симеона Стовпника, який духовно наставляв імператорів Феодосія II Молодшого (408–450), а потім його вдову царицю Євдокію і нового імператора Маркіана (450–457), відвернувши двох останніх від ересі монофізитства⁵⁶⁴.

⁵⁶³ Див.: *Fox R. L.* The Life of Daniel // Portraits: Biogr. Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire / Ed. M. J. Edwards, S. Swain. — Oxford, 1997.

⁵⁶⁴ Див.: *Lent F.* The life of Saint Simeon Stylites: a translation of the Syriac text in Bedjan's Acta martyrum et sanctorum, vol. IV. — New York, 2009.

Ім'я Симеон на початку XIV ст. з'являється в іменослові московських князів: 7 вересня 1317 р. народився великий князь Симеон Гордий⁵⁶⁵, певно, отримав хрестильне ім'я на честь Св. Симеона Стовпника (пам'ять 1 вересня)⁵⁶⁶. Серед волинських князів XIV ст., прямих нащадків Романа Мстиславича, також відомо князів с іменем Симеон. До прикладу, в синодику Києво-Печерського монастиря поминається син холмського князя Юрія Даниловича Симеон (пом. в 1376 р.), який доводився прапраправнуком Данилу Галицькому⁵⁶⁷.

Не тільки Даниїл Стовпник, але і його духовний син імператор Лев I був причислений до лику святих грецькою церквою. Під іменем Св. Лева Великого Царя він значиться у візантійських синаксарях XII–XIII ст., де його пам'ять поміщена під 20 січня, а також в місяцеслові Синайського грецького Євангелія IX–X ст., де його пам'ять відмічена під 16 січня⁵⁶⁸.

Збережені у візантійській агіографічній традиції звістки про стосунки Св. Даниїла з Св. царем Левом як духовного отця і сина, який глибоко шанує його, певно, мала б знайти відображення в православному іменослові, створюючи відповідну пару особистих хрестильних імен.

Можна припустити, що саме такий випадок мав в сім'ї галицько-волинського князя Данила Романовича, який дав одному зі своїх синів винятково рідкісне у Рюриковичів ім'я Лев. Окрім Лева Даниловича в роді галицько-волинських князів відомий ще один власник такого імені — луцький князь Лев Юрійович (1308–1323), який доводився правнуком Данилу Галицькому⁵⁶⁹.

Природно, що до вибору хрестильного імені Лева Даниловича, як і до вибору імені його батька, могла бути причетна “великая княгиня Романовая”, мати і бабуся згаданих князів. Теке припущення вже висловлювалося дослідниками, які доводили візантійське походження княгині⁵⁷⁰. Інше пояснення для появи у галицько-волинських князів в першій половині XIII ст. відразу декількох чоловічих імен, запозичених з грецького іменослова і які ніколи раніше не зустрічалися у руських князів, важко уявити.

⁵⁶⁵ *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. — СПб., 2002. — С. 355.

⁵⁶⁶ *Лосева О. В.* Патрональные святые русских князей (летописи, месящесловы, сфрагисти-ка) // ВЕДС. Генеалогия как форма исторической памяти. Мат-лы XIII чтений памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 11–13 апреля 2001 г. — Москва, 2001. — С. 127–130.

⁵⁶⁷ *Войтович Л. В.* Княжа доба: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 513.

⁵⁶⁸ *Сергий (Спасский), архимандрит.* Полный месящеслов Востока. — Москва, 1876. — Т. II. Святой Восток. — Ч. I. — С. 18.

⁵⁶⁹ *Войтович Л. В.* Княжа доба: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 511.

⁵⁷⁰ *Див.: Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. — Poznań; Wrocław, 2002. — S. 101–102.

Еволюція грецького стовпництва

З часів перших стовпників — Свв. Симеона і Даниїла візантійські імператори проявляли особливу приязнь і довіру до християнських подвижників такого роду. Звертатися до стовпника, божої людини, за духовною розрадою і допомогою в мирських справах стало за правило при імператорському дворі. Особливо виразно така практика проявляється в ранньовізантійський період⁵⁷¹.

Духовний авторитет древніх стовпників, імена яких згадуються з додаванням епітета “великі”, підтримувався церквою, і самі древні стовпники внесли суттєвий вклад в поширення і торжество ортодоксального християнського віровчення. За наполягання Симеона Стовпника імператор Маркіан, який особисто відвідав преподобного, скликав в 451 р. Четвертий Вселенський собор в Халкідоні, що засудив монофізитське вчення⁵⁷².

Ще один з древніх стовпників, послідовників Свв. Симеона і Даниїла, Св. Симеон Стовпник Молодший Дивногорець (пом. бл. 592 р.) духовно опікав імператорів Юстиніана (527–565) і Юстина II (565–578), про що свідчать послання до них, що збереглися. Лист Дивногорця до Юстину II з вимогою суворого покарання самаритян, що нарутали над іконами зачитувалося на Сьомому Вселенському (Другому Нікейському) церковному соборі, який був скликаний в 787 р. і висловився проти іконоборства⁵⁷³.

Втім, в період іконоборства стовпництво занепало, і практика його значно скоротилася. Правлячі кола не тільки втратили інтерес до стовпників, але й почали піддавати їх жорстоким утискам. Феофан Сповідник розповідає про жорстоку страту “шановного стовпника” Петра, здійснену за наказом імператора Костянтина V (741–775)⁵⁷⁴. В Житті Св. Феодора Едеського (пом. в 848 р.), який багато років займав єпископську кафедру в Едесі, описана місцева община стовпників, яка дійшла до занепаду⁵⁷⁵.

Після періоду іконоборства становище трохи змінилося: з кінця IX ст. рух стовпників поступово починає відроджуватися. В X ст. прославився Св. Лука,

⁵⁷¹ Miller D. The Emperor and the Stylite: a Note on the Imperial Office // The Greek Orthodox Theological Review. 1970. — Vol. 15.

⁵⁷² Див.: Bibliotheca hagiographica graeca / Ed. F. Halkin. — Brussels, 1957. — Т. III. — Р. 1678–1688; Delehaye H. Les Saints Stylites.

⁵⁷³ Див.: Bibliotheca hagiographica graeca / Ed. F. Halkin. — Т. III. — Р. 1689–1691; Шестяков С. Житие Симеона Дивногорца в его первичной редакции // ВВ. — Санкт-Петербург, 1908. — Т. XV.

⁵⁷⁴ Theophanes. Chronographia / Ed. C. de Boor. — Hildesheim, 1963. — Р. 442.

⁵⁷⁵ Kazhdan A. Hermitic, Cenobitic, and Secular Ideals in Byzantine Hagiography of the Ninth through the Twelfth Centuries // The Greek Orthodox Theological Review 1985. — Vol. 30. — Р. 473f.

який подвизався на стовпі в Халкідоні, де простояв 45 років. Св. Луку прийнято вважати п'ятим серед "великих стовпників", особливо шанованих церквою. Незабаром, втім, епоха візантійського стовпництва завершується: число стовпників, а також кількість років, проведених ними на стовпах, невпинно скорочується. Нема підстав говорити і про колишній вплив стилітів, пов'язаних тепер в основному лише з найближчими монастирями⁵⁷⁶.

В кінці XII ст. східно-християнське стовпництво нараховувало вже декілька століть в своїй історії і було представлене іменами багатьох видатних подвижників. Втім колишній духовний авторитет стовпників, а також їх політичний вплив в імперії було втрачено, відійшли в минуле випадки особливої приязні і особистого спілкування зі стовпниками імператорів.

З огляду на сказане стає зрозумілим той подив, з яким Нікіта Хоніат описував раптовий інтерес, проявлений до стовпників імператором Ісааком II, який шукав товариства "подвижників, які здіймалися над землею на стовпах". Ісаак ніби прагнув уподобити себе древнім імператорам і насамперед Св. Леву, для якого Св. Даниїл Стовпник став не тільки духовним наставником, але й політичним радником.

Втім в своєму релігійному заповзятті Ісаак II явно перевищив попередників, оскільки не просто спілкувався з стовпниками листуванням або розмовами під час особистого відвідання подвижників, але вперше в практиці стовпництва переселив відлюдників до імператорського палацу.

Окрім того, імператор Ісаак і самого себе, певно, вважав причетним до цього руху. В усякому разі, Нікіта Хоніат, як ми бачили, відзначає небачене для візантійських імператорів прагнення Ісаака зводити грандіозні висотні башти, руйнуючи заради цієї мети багато громадські будівлі і навіть християнських храмів. Одну з таких башт Ісаак почав будувати безпосередньо в царському палаці в Константинополі, "частково, як казав, для захисту і оборони палацу, а частково і для власного помешкання".

Природно припустити, що уподобання імператора поділяли члени його сім'ї та інші наближені. Схоже, на рубежі XII–XIII ст. склалося уявлення про існування певного особливого сакрального зв'язку василевса зі стовпниками, а також про доленосу для імператора роль стовпів, на яких святі відлюдники здійснювали свій подвиг. І мабуть не було випадковим рішення хрестоносців про страту скинутого ними імператора Олексія V Мурчфула, скинувши його з вершини стовпа, де раніше перебував святий подвижник. Венеційський дож Енріко Дандоло, який запропонував такий спосіб страти вважав його найбільш відповідним стану візантійського імператора⁵⁷⁷.

⁵⁷⁶ Kazhdan A., Ševčenko N. P. Stylite // ODB. — New York; Oxford, 1991. — Vol. III.

⁵⁷⁷ Робер де Клару. Завоевание Константинополя. — С. 76.

Є підстави вважати, що в кінці XII ст. у Візантії посилюється інтерес до древніх стовпників, які стояли біля витоків всього руху, і, зокрема, до Св. Даниїла, що сприяв поширенню стовпництва в Греції. Так, кінцем XII ст. датується одне з найбільш ранніх серед відомих нині зображень Даниїла Стовпника в християнському храмі — фреска кафолікона монастиря Панагії Мавріотисси в Касторії⁵⁷⁸. Серед найважливіших святинь візантійської столиці монастир Даниїла Стовпника відзначає руський паломник Добриня Ядрейкович, який відвідав Константинополь в 1200 р. За словами Добрині, в Даниловському монастирі він бачив навіть нетлінні моці святого: “святый Даниль столпникъ на горе въ теле лежить”⁵⁷⁹

“Велика княгиня Романова” і поширенні культів стилітів на Русі

Немає нічого дивного в тому, що старша дочка імператора Ісаака II Єфросинія, яка отримала виховання в придворному монастирі, ставши дружиною галицько-волинського князя, серед інших звичок візантійського двору свого часу принесла на Русь і підвищений інтерес до стовпництва, а також до пов'язаних з ним грецьким святим, сприяла вкоріненню його серед руських князів.

Цим, на наш погляд, пояснюється виникнення сімейного культу Свв. Даниїла Стовпника і Лева Великого Царя, сліди якого знайшли відображення в іменослові галицько-волинських князів, досить відмінному від загальнодинастичних традицій ім'янаречення у Рюриковичів, а також масове будівництво на західноруських землях своєрідних архітектурних споруд — багатоярусних башт-“стовпів”, в цілому не характерних для древньоруського зодчества.

Як і її батько, імператор Ісаак II, галицько-волинська княгиня Єфросинія, певно, відчувала свою особисту причетність до стовпництва⁵⁸⁰. Приймавши чернецтво, вона переселилась в спеціально збудований для неї монастир в Столп'ї, в якому була зведена п'ятиярусна кам'яна башта-стовп, яка збереглась до нашого часу.

Новітні дослідники привертають увагу до безсумнівний зв'язок Столп'євської башти зі схожими спорудами, які відомі на території Центральної Греції і відносяться до пізньовізантійського періоду. Наприклад, на остро-

⁵⁷⁸ Skawran K. M. The development of Middle Byzantine fresco painting in Greece. — Pretoria, 1982. — P. 47, 180.

⁵⁷⁹ Савваитов П. Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия. — Санкт-Петербург, 1872. — Стб. 177.

⁵⁸⁰ В часи розквіту стовпництва на християнськом Сході і у Візантії відомі випадки участі в цьому русі жінок, в тому числі представниць аристократичних родів (Див.: Analecta Bollandiana. — Bruxelles, 1908. — Vol. 27. — P. 391f.).

Іл. 49. Даниїл Стовпник. Фреска кафолікона монастиря Панагії Маєрїотисси.
Кінець XII ст. (Касторія, Греція)

ві Евбея і в Фессалії на сьогодні знайдено більше ста багатоярусних кам'яних башт, будівництво яких датовано переважно кінцем XII–XV ст.⁵⁸¹

Спочатку вважалося, що ці об'єкти виникли під впливом західноєвропейських архітектурних традицій в епоху Хрестових походів і панування хрестоносців. Звідси і використовуване донедавна в літературі позначення згаданих споруд — “франкські башти” (the Frankish towers). Починаючи з 1980-х років вивчення візантійських архітектурних пам'яток Центральної Греції набуло планомірного і систематичного характеру. В результаті накопичено значний новий матеріал і переглянуто багато зроблених раніше висновків⁵⁸².

Зокрема, встановлено, що грецькі башти пізньовізантійського часу об'єднують декілька характерних ознак. Насамперед, башти зводилися і нале-

⁵⁸¹ Див.: *Langdon M. K.* The mortared towers of Central Greece: an Attic supplement // *Annual of British School of Athens*. 1995. — Vol. 90. — P. 498.

⁵⁸² Див.: *An essay on Byzantine fortification: northern Greece 4th–15thс.*: Thessaloniki, October 2001 – January 2002. Exhibition catalogue. Ministry of culture (9th Ephorate of Byzantine antiquities of Thessalonike) / Ed. by Ch. Bakirtzis, Ph. Oreopulos. — Athens. 2001.

жали крупним аристократам-землевласникам або монастирям, ставши своєрідним знаком високого суспільного статусу і престижу для місцевої еліти⁵⁸³.

Окрім того, низка ознак дозволяє кваліфікувати такі пам'ятники не стільки як воєнно-оборонні, скільки як сакральні споруди. Більш ніж в 80% випадків безпосередньо біля башт (на відстані не більше 3 км) знаходилися діючі християнські храми, а іноді функцію храму виконували і самі башти. И хоч через значні втрати і перебудови дослідження їх верхніх ярусів досить ускладнене, не виникає сумнівів, що деякі з башт було увінчано каплицею⁵⁸⁴.

Згідно висновків А. Буко, пізньовізантійські башти, що збереглися на території Центральної Греції, за своїми основними архітектурно-конструктивними особливостями, будівельними матеріалами і прийомами будівництва найбільш близькі паралелі проявляють з древньоруською баштою в Столп'ї та іншими подібними баштами "волинського типу", створеними на західно-руських землях в XIII – першій половині XIV ст.⁵⁸⁵

Особливу увагу дослідник звертає на такий факт, який підкреслює сакральне значення згаданих об'єктів. Для башти в Столп'ї, як і для візантійських башт в Центральній Греції характерні сліди спеціально пробитих в товстих стінах нижнього ярусу або біля основи башти невеликих вузьких віконець, які часто приймали за бійниці для ведення ближнього бою. Новітні дані показують, що в цьому випадку ми маємо справу з іншим, зовсім нетиповим для оборонної башти явищем. Віконця в підніжжі башти являли собою зовнішні отвори для подавання води з підземного джерела, яке вважалося священним і цілющим. Таке джерело до наших днів збереглося біля підніжжя Столп'ївської башти і деяких інших пам'ятників⁵⁸⁶.

⁵⁸³ Langdon M. K. The mortared towers of Central Greece – P. 498.

⁵⁸⁴ Ibid. – P. 499.

⁵⁸⁵ Буко А. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań // Zespół wieżowy w Stołpiu. – Badania 2003–2004. Praca zbiorowa pod redakcją A. Buko. – Warszawa, 2009. – С. 326–329).

⁵⁸⁶ Ibid. – S. 328. – Див. також: Буко А. Stołpie. Tajemnice kamiennej Wieży. – Warszawa, 2009.

“АВСТРІЙСЬКИЙ ВУЗОЛ” ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОМАНОВИЧІВ

Спроба Романа Даниловича опанувати австрійським престолом

Під 6762 (1254) р. в Галицько-Волинському літописі поміщено розповідь про участь Данила Галицького в боротьбі за “австрійську спадщину”. За словами літопису, угорський король Бела IV (1235–1270) прислав до Данила своїх послів з пропозицією видати за його сина Романа австрійську герцогиню Гертруду, разом з якою Роман Данилович отримає і всі австрійські землі: “посла (король Бела. — *О. М.*) к Данилови, рекьи, пошли ми сна Романа, да вдам за нь сестроу герциковоу и вдамъ емоу землю Немецкую”⁵⁸⁷. Данило Романович з готовністю прийняв пропозицію короля і відправив до нього свого сина Романа, після чого Бела разом з Романом виїхав до Австрії і влаштував обіцяне одруження: “еха (Бела. — *О. М.*) в Немце с Романом и да сестру герциковоу за Романа”⁵⁸⁸.

Відомості руського літопису про похід угорських військ до Австрії, що завершився шлюбом герцогині Гертруди з князем Романом, підтверджуються кількома іноземними джерелами і відносяться до літа 1252 р. У хроніста з Гарстен (Верхня Австрія) читаємо: “1252. За порадою і за допомогою Бели, короля Угорщини, король Русі, який в цей час знаходився при ньому [...], одружився із Гертрудою, удовою герцога Германа, щоб таким чином цей король (король Русі. — *О. М.*) міг цілком законно взяти герцогство Австрії та Штирії”⁵⁸⁹.

У першого продовжувача Клостернойбурзьких анналів руський чоловік Гертруди названий по імені: “Гертруда, дочка герцога Генріха взяла собі третього чоловіка на ім'я Роман, короля Русі, від якого народила дочку”⁵⁹⁰. Одна з австрійських хронік наводить ім'я дочки Гертруди та Романа — Марія⁵⁹¹.

Щоб допомогти Роману Даниловичу утримати австрійський престол, Бела IV і Данило Галицький створили велику військову коаліцію, спрямовану проти чеського короля Вацлава (Венцеслава) I (1230–1253) та його сина

⁵⁸⁷ ПСРЛ. — М., 1998. — Т. II. — Стб. 821.

⁵⁸⁸ Там само.

⁵⁸⁹ Continuatio Garstensis a. 1182–1257 / Ed. W. Wattenbach // MGH. SS. — Hannoverae, 1851. — Т. IX. — Р. 599. — Див. також: Continuatio Sancrucensis II. a. 1234–1266 / Ed. W. Wattenbach // Ibid. — Р. 643.

⁵⁹⁰ Continuatio Claustroneburgensis I / Ed. W. Wattenbach // Ibid. — Р. 612.

⁵⁹¹ Continuatio Florianensis / Ed. W. Wattenbach // Ibid. — Р. 747.

Іл. 50. Австрійська герцогиня Гертруда, дружина Романа Даниловича.
 Генеалогічне древо Бабенбергів. Фрагмент. Бл. 1490 р.
 Абатство Ордену августинців (Клостернойбург, Австрія)

і наступника Пржемысла II Оттокара (1253–1278), що також претендував на спадщину Бабенбергів. Влітку 1253 р. проти них одночасно виступили війська угорського короля та його союзників — баварського герцога Оттона II (1231–1253), а також об'єднані русько-польські сили⁵⁹². Угорські війська вторглися до Австрії і майже не зустрічаючи опору дійшли до Тульна (місто на Дунаї на північний захід від Відня)⁵⁹³.

Анналіст з Хайлігенкройця (Нижня Австрія) розповідає, що угорці, убивши і захопивши в полон безліч жителів, пограбували чимало монастирів, а та-

⁵⁹² Kosmova letopisu českého pokračovatelé (Letopisy Česke od roku 1196 do roku 1278) / Ed. J. Emler // Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých vydavane z nadani F. Palackego. — Praha, 1874. — Т. II. — Р. 291; Kronika Janaz Marignoly / Ed. J. Emler // Ibid. — Praha, 1882. — Т. III. — Р. 565.

⁵⁹³ Annales S. Rudberti Salisbergenses / Ed. W. Wattenbach // MGH. SS. — Т. IX. — Р. 792; Continuatio Lambacensis / Ed. W. Wattenbach // Ibid. — Р. 559.

кож спалили кілька храмів разом з людьми, що там перехувалися⁵⁹⁴. Війська союзних половців Бела направив до Моравії, де вони перебили “багато тисяч християн, не шкодуючи ані статі, ані віку”, в тому числі і багатьох кліриків⁵⁹⁵.

З руської сторони похід детально описаний в Галицько-Волинському літописі: в ньому брали участь війська Данила Романовича, його брата Василька і сина Лева, литовських і польських князів — краківського Болеслава Сором’язливого і опольського Владислава⁵⁹⁶. Війська Данила і Болеслава Сором’язливого з’єдналися в Кракові, а Владислав Опольський приєднався до них біля сілезького міста Козел на Одері. Звідти об’єднані сили рушили в Моравію і підійшли до міста Опави. Однак суперечності між руськими та польськими учасниками кампанії не дозволили добитися бажаних результатів⁵⁹⁷.

Втім, масштаб русько-польського вторгнення до Чехії не може йти в порівняння з військовими діями, відкритими тоді ж угорським королем. В Празьких анналах — джерелі, сучасному описуванню подій, — про русько-польський похід не говориться ні слова, тоді як напад на моравські землі угорсько-половецьких військ зображується як тяжке випробування для усього народу: “... Багато укріплень, якими вони змогли опанувати, вони спустошили і спалили, церковні дзвони та реліквії з розбитих віктарів захопили і відвезли з собою, звернувши церкви в попіл, поглумилися над церковними святинями, розіп’яли на хрестах безліч людей в наругу Розп’яття”⁵⁹⁸.

В кінцевому підсумку угорські війська, як і русько-польські, зазнали поразки. Залишившись без військової підтримки союзників, Роман Данилович не зміг втриматися в Австрії. Обложений військами Пржемысла Оттокара в замку Гімберг неподалік від Відня, Роман в другій половині 1253 р. мусив повернутися до Русі⁵⁹⁹.

В Австрії втечу Романа було оцінено як зраду. За словами сучасного віденського анналіста-домініканця, руський князь “повернувся до батьківщини-

⁵⁹⁴ Continuatio Sancrucensis II. — P. 643; Continuatio Zwettlensis / Ed. W. Wattenbach // MGH. SS. — T. IX. — P. 655.

⁵⁹⁵ Kosmova letopisu českého pokračovatelé. — P. 290.

⁵⁹⁶ Kronika Boguchwała i Godysława Paska / Wyd. A. Bielowski // MPH. — Lwów, 1872. — T. II. — P. 573; Rocznik kapitulny krakowski / Ed. A. Bielowski // Ibid. — P. 805; Rocznik krótkiego dopełnienie / Ed. A. Bielowski // Ibid. — P. 805; Kronika Wielkopolska / Wstęp i komentarze opracowała B. Kürbisowna. — Warszawa, 1965. — P. 245–246.

⁵⁹⁷ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 822–825.

⁵⁹⁸ Kosmova letopisu českého pokračovatelé. — P. 291.

⁵⁹⁹ Continuatio Garstensis. 1182–1257. — P. 599; Continuatio Sancrucensis II. a. 1234–1266. — P. 643.

ни, негідним чином кинувши свою дружину”⁶⁰⁰. Йому вторить продовжувач Гарстенських анналів: Роман “втік, залишивши свою дружину кинутою, як би удовою”⁶⁰¹.

Втручання галицько-волинського князя Данила Романовича в боротьбу за австрійський престол виглядає як безрозсудна авантюра. Навіщо було Данилові, дивувався М. С. Грушевський, брати участь “в такій далекій і нецікавій для нього справі”, коли він мав “набагато більш реальні справи під носом”⁶⁰². “Стратегічним прорахунком” вважає рішення Данила вплутатися у війну за “австрійську спадщину” М. Ф. Котляр⁶⁰³.

Разом з тим, можна погодитися з В. Т. Пашуто, що Данило і його літописець надавали участі руських князів в далекому австрійському поході якоїсь особливої ваги: “Літописець прекрасно розумів велике політичне значення цього походу”, — писав історик⁶⁰⁴. У новітній літературі втручання Данила в австрійські справи пов’язується із загальним поворотом зовнішньої політики Романовичів в бік Заходу, що стався внаслідок монголо-татарського завоювання⁶⁰⁵.

Князь Данило, вважає І. П. Крип’якевич, виношував задум посадити сина на австрійський престол, “щоб під час загрози від ординців мати тут резерв для князівської родини”⁶⁰⁶. Ще далі у своїх припущеннях пішов М. Ф. Котляр, на думку якого, галицько-волинський князь, можливо, “навіть мріяв про об’єднану Русько-Австрійську державу”⁶⁰⁷.

Але чому метою Романовичів стала саме Австрія? Які підстави могли бути у Данила для таких далекосяжних задумів щодо цієї країни? Наскільки нам відомо, в сучасній літературі немає відповідей на ці питання. Історія боротьби галицько-волинських князів за престол австрійських герцогів лишається загадкою.

Головні претенденти на австрійський престол у середині XIII ст.

Варто звернути увагу на одну важливу обставину, що вислизнула від уваги сучасних істориків. Головні учасники боротьби за “австрійську спадщи-

⁶⁰⁰ Continuatio Praedicatorum Vindobonensium/ Ed. W. Wattenbach // MGH. SS. — Т. IX. — Р. 727.

⁶⁰¹ Continuatio Garstensis. 1182–1257. — Р. 599.

⁶⁰² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1993. — Т. III. — С. 75.

⁶⁰³ Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. — СПб., 2003. — С. 140.

⁶⁰⁴ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. — М., 1950. — С. 258.

⁶⁰⁵ Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. — Lublin, 2005. — S. 188–189.

⁶⁰⁶ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999. — С. 129.

⁶⁰⁷ Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. — С. 140.

ну” — угорський король Бела IV і чеський король Пржемысл II Оттокар мали родинні зв’язки з правлячим в Австрії домом Бабенбергів.

У 1170-х роках угорська принцеса Олена, дочка короля Гейзи II (1141–1162), прадида Бели IV, була видана за австрійського герцога Леопольда V Бабенберга (1177–1194). Вона стала матір’ю австрійського герцога Леопольда VI Славного (1198–1230) і бабкою герцога Фрідріха II Войовничого (1230–1246), останнього представника роду Бабенбергів. З Фрідріхом Войовничим в 1246 р. воював Бела IV і відразу після загибелі Фрідріха 15 червня в битві на р. Лейті почав боротьбу за “австрійську спадщину”⁶⁰⁸.

Австрійські хроністи прямо говорять, що, домагаючись шлюбу Романа та Гертруди, угорський король хотів “таким способом князівство Австрію і Штирію взяти собі самому”⁶⁰⁹. Про віроломство Бели повідомляє і руський літопис: “створи король обетъ великъ и не исправи его к Романови..., леств бо имашеть, хотя городовъ его”⁶¹⁰. Домагання Бели спиралися на підтримку римського папи. У 1247 р. Інокентій IV (1243–1254), ворогуючи з імператором Фрідріхом II (1220–1250), розглядав Белу як кращого кандидата на австрійський престол і тільки в 1253 р. визнав австрійським герцогом Оттокара⁶¹¹.

Родинний зв’язок з Бабенбергами по жіночій лінії мав і чеський король Пржемысл Оттокар. Його матір’ю була Кунігунда (Кунгута) Штауфен, дочка німецького короля Філіпа Швабського, видана за чеського короля Вацлава I. За своєї матері Кунігунда припадала онукою візантійському імператорові Ісааку II Ангелу. На іншій родичці Ісаака (дочці або племінниці) Феодорі Ангеліні в 1203 р. одружився австрійський герцог Леопольд VI, батько Фрідріха II⁶¹².

Згідно до “Малої привілегії” (*Privilegium Minus*), отриманої Бабенбергами у 1156 р. від імператора Фрідріха I Барбаросси, в разі відсутності прямих спадкоємців чоловічої статі престол Австрії мав передаватися по жіночій лінії⁶¹³. Після загибелі Фрідріха Войовничого з давньої династії, яка правила в Австрії з 976 р. в живих залишилися тільки дві жінки: Маргарита, старша се-

⁶⁰⁸ *Lechner K.* Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich. 976–1246. — Wien; Köln; Graz, 1976. — S. 213, 291, 296.

⁶⁰⁹ *Continuatio Garstensis.* 1182–1257. — P. 599.

⁶¹⁰ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 836.

⁶¹¹ *Žemlička J.* Století posledních Přemyslovců: český státaspočnostve 13. století. Praha, 1986. S. 69–75.

⁶¹² Див.: *Žemlička J.* Tradice babenbersko-přemyslovských manželských svazků // Česko-rakouské vztahy ve 13. století: Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara. Sborník příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě. — Praha, 1998.

⁶¹³ *MGH. Legum sectio IV: Constitutiones et acta publica imperatorum et regum / Ed. L. Weiland.* — Hannoverae, 1893. — T. I. — Nr. 159. — P. 222.

Іл. 51. Чеський король Пржемисл II Оттокар.
Мініатюра Збраславської хроніки королевського двору. (*Chronicon Aulae regiae*).
Перша половина XIV ст. Національна бібліотека (Прага, Чехія)

стра Фрідріха і удова німецького короля Генріха (VII) Штауфена (1220–1235), а також Гертруда, дочка Генріха Бабенберга, старшого брата герцога Фрідріха⁶¹⁴.

Гертруда в 1246 р. вийшла заміж за Владислава Моравського, сина чеського короля Вацлава I. Владислав ще за життя Фрідріха Войовничого домагався шлюбу з Гертрудою і навіть зробив для цього військовий похід до Австрії. Однак цей шлюб протривав усього кілька місяців. 3 січня 1247 р. Владислав після швидкоплинної хвороби помер⁶¹⁵.

Тим часом імператор Фрідріх II, в порушення привілею 1156 р., оголосив Австрію відумерлим леном і ввів свої війська в герцогство. Під тиском папи римського Гертруда в середині 1248 р. вийшла заміж за Германа VI Церінгена, маркграфа Баденського, який став новим герцогом Австрії та Штирії⁶¹⁶.

⁶¹⁴ *Lechner K.* Die Babenberger... — S. 300.

⁶¹⁵ *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium.* — P. 727; *Kosmova letopisu českého pokračovatelé.* — P. 286.

⁶¹⁶ *Lechner K.* Die Babenberger... — S. 302.

Правління Германа закінчилося катастрофою. Його владу в Австрії оскаржили прихильники імператора і Маргарити Бабенберг, тітки Гертруди. Австрійське дворянство і городяни не надали Герману підтримки. Йому довелося шукати притулку у баварського герцога. 4 жовтня 1250 р. Герман VI несподівано помер, залишивши після себе однорічного сина Фрідріха. Ходили чутки, що Герман став жертвою отруєння, до якого могла бути причетна сама Гертруда⁶¹⁷.

Після смерті Германа найвизначніші представники австрійської знаті знову зробили вибір на користь чеської претендента. Другий син короля Вацлава I Пржемисл Оттокар знайшов в Австрії чимало прихильників і в листопаді 1251 р. прибув до Відня⁶¹⁸. Щоб підкріпити свої права на герцогський престол, в лютому 1252 р. він одружився на сестрі загиблого Фрідріха Бабенберга Маргариті, яка була старша за юного Оттокара майже на тридцять років⁶¹⁹.

Як спадкоємиця австрійського престолу Маргарита мала безсумнівні переваги перед Гертрудою. Вона була старшою родичкою (тіткою), удовою німецького короля і дочкою герцога (Леопольда VI), що правив в Австрії. Батько ж Гертруди так і не став правлячим герцогом, а її покійний чоловік Герман Баденський нажив в Австрії дуже багато ворогів. До того ж, Гертруда позбулася підтримки римського папи, відмовившись вийти заміж за брата німецького анти-короля Вільгельма II Голландського Флориса, висунутого Інокентієм IV в якості нового кандидата на австрійський престол⁶²⁰.

Крім того, з 1251 р. Гертруда перебувала за межами Австрії, покинувши батьківщину під тиском баварського герцога Оттона II і його прихильників. Знайшовши притулок при дворі Бели IV, вона, за деякими даними, передала йому частину прав на свої австрійські володіння⁶²¹.

Тим не менш, Гертруда не збиралася відмовлятися від подальшої боротьби за Австрію, зробивши ставку на союз із сином далекого галицько-волинського князя, і 12 липня 1252 р. одружилася з Романом Даниловичем. Мотиви Гертруди до прийняття такого рішення розкривають сучасники подій. Хроніст з монастиря Святого Хреста пише: "1252. Герцогиня з Медлінг (Гертру-

⁶¹⁷ Continuatio Lambacensis. — P. 559; Continuatio Garstensis a. 1182–1257. — P. 599; Continuatio Sancrucensis II. a. 1234–1266. — P. 642.

⁶¹⁸ Continuatio Garstensis a. 1182–1257. — P. 599; Continuatio Zwettlensis. — P. 655; Continuatio Praedicatorum Vindobonensium. — P. 727.

⁶¹⁹ Kosmova letopisu českého pokročatelé. — P. 289. — Див. також: Hoensch J. K. Premysl Otakar II. von Böhmen. Der goldene König. — Graz; Wien; Köln, 1989. — S. 18, 25–31.

⁶²⁰ Lechner K. Die Babenberger... — S. 304.

⁶²¹ Österreichische Chronik von 95 Herrschaften / Ed. J. Seemüller // MGH. Deutsche Chroniken. — Hannoverae, 1909. — T. VI. — Pars 1. — P. 115.

да. — *О. М.*) взяла в чоловіки короля Русі наперекір своїй тітці (Маргариті. — *О. М.*), герцогині Австрії⁶²².

Ще більш відвертий віденський монах-домініканець, упорядник продовження анналів віденських братів проповідників: “1252. Пані Гертруда, удова герцога Германа, за посередництва короля Угорщини взяла в чоловіки якогось з руських (*quendam Ruthenorum*), бажаючи на зло своїй тітці (Маргариті. — *О. М.*) заволодіти землями”⁶²³.

Якщо вірити цим повідомленням, Гертруда розраховувала не лише на допомогу угорського короля, чії наміри самому захопити австрійський престол не могли бути для неї таємницею, але також робила ставку на свого нового руського чоловіка.

При всій підкресленій неповазі до особи руського князя, який вступив у боротьбу за спадщину Бабенбертів, віденський хроніст ясно дає зрозуміти, що з його допомогою Гертруда мала намір “заволодіти землями”, тобто повернути владу в Австрії, потіснивши свою тітку. Досить імовірно, що у Романа Даниловича знайшлися прихильники і в середовищі австрійської знаті. В усякому разі, в самому герцогстві Австрії та Штирії не всі були задоволені правлінням чеського принца Оттокара. У 1252 р. штирійська знать запросила на престол сина баварського герцога Оттона II Генріха⁶²⁴. Вся боротьба за герцогський престол була ще попереду.

Єфросинія Галицька і австрійська герцогиня Феодора

Навряд чи правильно думати, що в свій шлюб з Романом Даниловичем Гертруда вступила єдино під тиском угорського короля Бели IV, хоча останній і був призначений її опікуном папою Інокентієм IV ще в 1248 р.⁶²⁵ Гертруда завжди виявляла велику самостійність у виборі своїх чоловіків. У 1245 р. вона відмовилася підкорятися вимозі іншого опікуна, свого дядька Фрідріха Войовничого, і не погодилася стати дружиною імператора Фрідріха II, хоча останній обіцяв австрійському герцогові королівську корону в разі шлюбу з його племінницею⁶²⁶. У 1251 р. Гертруда не підкорилася вимозі головного свого благодійника папи Інокентія IV, відмовившись вийти за Флориса Голландського і віддавши перевагу йому Романа Даниловича.

У той же час Роман Данилович, перебуваючи за багато сотень кілометрів від кордонів Галицько-Волинської Русі, протягом півтора років зміг протриматися в Австрії, ведучи постійну боротьбу з іншими претендентами. При

⁶²² Continuatio Sancti Crucensis II. a. 1234–1266. — P. 643.

⁶²³ Continuatio Praedicatorum Vindobonensium. — P. 727.

⁶²⁴ *Mika N.* Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. — Racibórz, 2008. — S. 51–53.

⁶²⁵ VMH. — Romae, 1859. — T. I. — P. 205.

⁶²⁶ *Lechner K.* Die Babenberger... — S. 298.

цьому Роман не тільки не отримав обіцяної допомоги від Бели IV, а й, навпаки, рішуче відкинув її, переконавшись у намірі угорського короля самому стати правителем Австрії. За словами Галицько-Волинського літопису, Бела готовий був допомагати Романові на неприйнятних для нього умовах, зажадавши відмовитися від австрійських володінь, що йому належали, в обмін на обіцянку “дати инши городы в земле Оугорьскои”⁶²⁷.

Права Романа Даниловича на спадщину Бабенбергів визнавав і його головний суперник в боротьбі за Австрію — чеський принц Пржемисл Оттокар, який пропонував Роману порівну розділити з ним австрійські землі і називав руського князя своїм “родичем” і “своєм”: “Остави короля Оугорьского, яко оужика ми еси и своякъ, земля Немецькая разделена боудеть с тобою ... и дамъ ти полъ земли Немецкой”⁶²⁸.

Які причини могли спонукати Гертруду Бабенберг віддати перевагу Роману Даниловичу перед іншими претендентами, що шукали її руки і намагалися вести боротьбу за “австрійську спадщину”? На які свої переваги міг розраховувати руський князь, поринувши в цю справу?

Нещодавно Л. В. Войтович висловив припущення, що претензії галицько-волинських князів на престол австрійських герцогів могли ґрунтуватися на їх спорідненості з династією Бабенбергів. Виходячи, головним чином, з гіпотези Н. О. Баумгартена про те, що другою дружиною Романа Мстиславича стала дочка візантійського імператора Ісаака II, і підкріпивши її кількома новими аргументами, Войтович вважає, що матір’ю останнього правителя Австрії з роду Бабенбергів Фрідріха II була рідна сестра “великої княгині Романової” Феодора, видана в 1203 р. за герцога Леопольда VI, батька Фрідріха II. Останній, таким чином, доводився двоюрідним братом Данилові Галицькому⁶²⁹.

На жаль, Л. В. Войтович не навів жодних свідоцтв джерел, що підтверджують спорідненість Фрідріха Войвовничого з Ісааком II і, отже, з галицько-волинськими Романовичами. Побудови дослідника в цілому виглядають лише як здогад, що вимагає перевірки.

Питання про походження дружини австрійського герцога Леопольда VI недостатньо з’ясоване⁶³⁰. Тим не менш, приналежність її до роду Ангелів в

⁶²⁷ ПСРА. — Т. II. — Стб. 837.

⁶²⁸ Там само. — Стб. 836–837.

⁶²⁹ *Войтович Л. В.* Король Данило Романович: політик і полководець // *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі.* Мат-ли Міжнар. наук. конф-ції. 29–30 листопада 2007 р. — Львів, 2008. — С. 79–82. — Див. також: *Войтович Л. В.* Союз галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // *Проблеми слов’язнознавства.* — Львів, 2007. — Вип. 56.

⁶³⁰ Про перебування Феодори Ангеліни в Австрії див.: *Regesten zur Geschichte der Markgrafen und Herzoge Oesterreich’s aus dem Hause Babenberg / Gesammelt*

цілому не викликає сумнівів, оскільки підтверджується свідченням однієї з австрійських хронік — так званих Мельських анналів, — у вступі до продовження яких говориться, що в 1203 р. дружиною Леопольда стала “Феодора, дочка короля Грецького”(Theodoram filiam regis Grecorum)⁶³¹. Однак в іншому австрійському джерелі сказано, що Феодора була “онукою від дочки імператора Константинополя” (Constantinopolitani imperatoris ex filia neptem)⁶³².

Оскільки шлюб Леопольда з грецькою царівною був укладений у листопаді 1203 р., коли в правах василевса був відновлений Ісаак II, спорідненість Феодори з “імператором Константинополя” мала сходити саме до нього. Однак ступінь спорідненості, що трактувалася по-різному вже сучасниками Феодори, залишається нез’ясованою і в новітній літературі⁶³³.

Враховуючи точні відомості Нікіти Хоніата про дітей Ісаака II від першого шлюбу, серед яких немає згадки про Феодору, останню можна числити лише серед потомства імператора від його другого шлюбу з Маргаритою Угорською. Однак у такому разі шлюб Феодори з Леопольдом VI був би неможливий через занадто близьке споріднення між ними: мати Леопольда, дочка угорського короля Гейзи II, припадала б Феодорі рідною тіткою. Феодора не могла бути й онукою Ісаака II, оскільки і в цьому випадку вона виявилася б в дуже близькій кривності з Леопольдом. Залишається одне — вважати Феодору племінницею імператора Ісаака⁶³⁴.

Д. Швенніке і А. Тіле вважали, що Феодора була дочкою Іоанна Ангела, молодшого брата Ісаака II. Можливість для переговорів про майбутнє одруження Феодори і Леопольда могла виникнути в 1189 р. під час Третього Хрестового походу, в якому брав участь можливий брат Феодори Андронік Ангел, що став заручником Фрідріха Барбаросси, і який гарантував участь в поході свого дядька Ісаака II⁶³⁵. Втім, про севастократора Іоанна Ангелі і його сім’ю ми знаємо дуже мало: відомо лише, що в нього було двоє дітей, один з яких — син Андронік, ім’я і стать другої дитини не відомі⁶³⁶.

und erläutert von A. von Meiller. — Wien, 1850. — Nr. 137, 207 (1226 p.); Nr. 182, 151 (1246 p.). — Див. також: *Meier H.* Gertrud Herzogin von Österreich und Steiermark // Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark. — Graz, 1927.

⁶³¹ Continuatio Mellicensis a. 1124–1564 / Ed. W. Wattenbach // MGH. SS. — T. IX. — P. 506.

⁶³² Continuatio Admuntensis a. 1140–1250 / Ed. W. Wattenbach // Ibid. — P. 590.

⁶³³ Lexikon des Mittelalters. — München; Zürich, 1991. — Bd. 5. — Sp. 1900.

⁶³⁴ *Scheibelreiter G.* Die Babenberger: Reichsfürsten und Landesherrn. — Wien; Köln; Weimar, 2010. — S. 278.

⁶³⁵ *Schwennicke D.* Europäische Stammtafeln. Neue Folge. Bd. I. 1. — Frankfurt-am-Main, 1998. — Taf. 39, 85; *Thiele A.* Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte. Bd. I. Tbd. 1. — Frankfurt-am-Main, 1993. — Taf. 116, 204.

⁶³⁶ *Sturza M. D.* Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce, d’Albanie et de Constantinople. 2-e édition. — Paris, 1999. — P. 208.

Іл. 52. Австрійська герцогиня Феодора, мати Фрідріха II Войовничого.
Генеалогічне древо Бабенбергів. Фрагмент. Бл. 1490 р.
Абатство Ордену августинців (Клостернойбург, Австрія)

Про те, що Феодора могла бути племінницею Ісаака II, начебто свідчить згадка про неї в австрійських анналах як про “Constantinopolitani imperatoris ex filia neptem”. Лат. *neptis* ‘онука’ в середні віки могло використовуватися також у значенні ‘племінниця’, і вираз *neptis ex filia* в такому разі міг означати ‘племінниця по жіночій лінії’, тобто дочка сестри.

Таким чином, якщо вірні наші дані про те, що дружина австрійського герцога Леопольда VI Феодора доводилася племінницею візантійського імператора Ісаака II Ангела, то стає зрозумілим її родинний зв’язок з галицько-волинською княгинею Єфросинією, матір’ю Данила Романовича: Феодора і Єфросинія доводилися двоюрідними сестрами одна одній, а їхні сини — Фрідріх Войовничий і Данило Галицький — троюрідними братами.

Кривність з Бабенбергам по лінії візантійських імператорів, безсумнівно, висувала Данила Романовича та його сина Романа в число найбільш вагомих претендентів на австрійський престол. У всякому разі, вести боротьбу за “австрійську спадщину” Роман Данилович мав не менше підстав, ніж інші його суперники — угорський король Бела IV і чеський принц Пржемысл Оттокар.

Ось чому обидва останні мусили рахуватися з правами Романа і діяли проти нього з обережністю, не стільки силою, скільки хитрощами і вмовляннями. Високе походження руського князя і родинні зв'язки з Бабенбергами також мали вплинути на вибір удової герцогині Гертруди і забезпечити Роману необхідну підтримку серед австрійської знаті.

Підтримка руського претендента на австрійський престол значною частиною місцевої еліти — факт, який має реальне підтвердження в джерелах. З документів Гертруди Бабенберг достовірно відомо, що в 1252–1253 рр. як у неї самої, так і в її нового чоловіка Романа Даниловича знайшлося чимало впливових прихильників в самій Австрії, серед яких згадуються: ландрихтер Австрії та герцогський стольник граф Генріх фон Хассбах, а також його брат Ульріх, брати Бернгард і Генріх Пройсселі, Конрад фон Вассербург, Оттон фон Майссау, Конрад фон Фалькенберг, Конрад фон Гімберг, Генріх фон Ліхтенштейн, Ульріх фон Гюттендорф, Крафт фон Слеюц і Оттон фон Лейсс⁶³⁷.

⁶³⁷ *Mika N. Walka o spadek po Babenbergach...* — S. 40.

ЄФРОСИНІЯ ГАЛИЦЬКА ТА КОРОНАЦІЯ ДАНИЇЛА РОМАНОВИЧА

“...и оубеди его мати его”

В оповіданні Галицько-Волинського літопису, присвяченому коронації Данила Романовича, знаходимо згадку про його матір, яка, за словами літописця, змогла переконати сина, що раніше неодноразово відкидав пропозиції коронуватися, прийняти королівський вінець від папи: “Він (Данило. — *О. М.*), однак, не хотів [коронуватися], та переконала його мати його, і Болеслав, і Семовит, і польські бояри...”⁶³⁸. Як бачимо, вплив матері на рішення Данила був настільки великий, що літописець вважає його чи не головною причиною згоди князя і ставить вище впливу польських союзників, які обіцяли військову допомогу проти зовнішніх ворогів в разі коронації.

Чим пояснити цю вирішальну роль княгині-матері в історії коронації Данила? Що спонукало “велику княгиню Романову”, що тихо доживала свій вік в монастирі, в останнє вийти на політичну сцену і гучно підняти свій голос після багатьох років повного мовчання?

Важлива роль галицько-волинської княгині, хоча і була неодноразово відзначена істориками, до цих пір залишається невивченою, а причини, що спонукали її висловитися на користь коронації сина — нерозкритими. Втім, окремі спроби з’ясувати мотиви княгині все ж були зроблені. Однак вони привели до зовсім протилежних і навіть взаємовиключних результатів.

Так, на думку М. С. Грушевського, мати Данила ратувала за коронацію, бо їй “як католицькій принцесі, не могла не бути приємною перспектива королівського титулу”⁶³⁹. І. Граля вважав, що вдовуючи галицька княгиня, залишаючись прибічницею православ’я, обстоювала коронацію, позаяк це було в інтересах її грецьких родичів — впливового клану Каматирів, що підтримував політичну лінію нікейського імператора на союз з папою⁶⁴⁰.

Що ж змусило Данила прислухатися до голосу матері і погодитися з її доводами? Це питання також залишається поки без відповіді. Дослідники об-

⁶³⁸ “Оному же одинако не хотяшу, и убеди его мати его, и Болеслав, и Семовит, и бояре Лядские...”. — ПСРЛ. — М., 1998. — Т. II. Стб. 827.

⁶³⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Київ, 1993. — Т. III. — С. 72.

⁶⁴⁰ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawicza // SO. — Warszawa, 1982. — R. XXXI. — Nr. 3-4. — S. 115-127.

Іл. 53. Пам'ятний знак до 750 річчя коронації Данила Галицького, встановлений у 2003 р. (Дрогичин, Польща)

межуються лише загальними міркуваннями щодо незвичайного особистого авторитету княгині і високої поваги до неї, яку виявляли усі Романовичі⁶⁴¹.

Оцінці ролі галицько-волинської княгині в коронації Данила не сприяє міцно затверджене в літературі уявлення про те, що головними цілями князя були тоді отримання допомоги заходу проти монголо-татар, а також підвищення міжнародного статусу як "короля Русі"⁶⁴². З точки зору цих завдань причетність до коронації княгині-матері виглядає як зайва подробиця, що немає ніякого значення. Між тим, з розповіді літописця з усією очевидністю

⁶⁴¹ Див., наприклад: *Домбровский Д.* К истории древнерусской княжеской семьи (отношения между взрослыми детьми и их родителями в роде Романовичей, галицко-волинской ветви Рюриковичей) // Вест. СПбГУ. — 2005. — Сер. 2: История. — Вып. 3. — С. 11.

⁶⁴² *Котляр Н. Ф.* Даниил, князь Галицкий. — СПб, 2008. — С. 290; *Головко О. Б.* Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. — Київ, 2006. — С. 346–347; *Войтович Л. В.* Король Данило Романович: Політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Мат-ли Міжнар. наук. конф-ції. 29–30 листопада 2007 р. — Львів, 2008. — С. 89.

впливає, що саме вмовляння матері стали для Данила найважливішим аргументом на користь нелегкого рішення про коронацію.

Щоб зрозуміти роль “великої княгині Романової”, потрібно розглядати коронацію галицько-волинського князя в більш широкому історичному контексті. У цій події, безсумнівно, переплелися впливу не тільки католицького Заходу, але й православного Сходу.

Роль останнього на жаль недооцінюється новітніми авторами. Ця роль, незважаючи на кілька століть домінуючого візантійського впливу на Русі, або повністю ігнорується, або визнається як номінальна, що зовсім не мала реального політичного значення. Все зводиться лише до загальних міркувань про те, як після втрати Константинополя в 1204 р. правителі Візантійської (Нікейської) імперії самі шукали підтримки Заходу, погоджуючись заради цього на об'єднання церков і верховенство папи над усім християнським світом. “У цих умовах, — пише, наприклад, М. Ф. Котляр, — коронація Данила не могла викликати особливих негативних емоцій Нікеї”⁶⁴³.

Можна сказати, що нікейський вплив взагалі не розглядається як фактор зовнішньої політики Данила Галицького. Єдиною спеціальною роботою про значення коронації Данила для русько-візантійських відносин лишається невелика розвідка М. М. Войнара, опублікована у 1955 р. На думку історика, коронація означала повну незалежність Галицько-Волинського князівства від Візантії. Данило не міг не віддавати собі звіту в тому, що одержання корони від папи виключало його з візантійської світової ієрархії і переносило в систему західноєвропейської церковно-політичної структури, “в орбіту західної концепції царства”, з усіма можливими наслідками. Унія, на яку погодився князь, передбачала розрив церковних зв'язків з Візантією⁶⁴⁴.

Ідеї Войнара розвиває І. В. Паславський. На його думку, Данило Романович, наважившись прийняти корону від папи, тим самим вчинив протидію політиці Нікейської імперії, спрямованій на підпорядкування руських князівств Орді. На противагу цьому галицько-волинський князь шукав союзників на Заході, в першу чергу в особі римського понтифіка. Коронація, за словами історика, була для Данила “втечею від Візантії на Захід”⁶⁴⁵.

⁶⁴³ Котляр Н. Ф. Даниил, князь Галицкий. — С. 290–291.

⁶⁴⁴ Войнар М. М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу (Візантії) // Корона Данила Романовича. 1253–1953 рр. Доповіди Римської сесії II наук. конф-ції. Наукового товариства ім. Шевченка (Рим, 18 грудня 1953 р.). — Рим; Париж; Мюнхен, 1955 (ЗНТШ. Т. CLXIV). — С. 116–117.

⁶⁴⁵ Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. — Львів, 2003. — С. 71–72.

Екуменічні процеси середини XIII ст.

Слід, однак, враховувати, що переговори про коронацію Данила і унію з Римом розгорталися на тлі більш широких церковно-політичних процесів, що супроводжувалися постійними контактами між Нікеєю і папським престолом у другій половині 1240 – середині 1250-х рр. На дану обставину свого часу справедливо звертав увагу В. Т. Пашуто⁶⁴⁶. Нещодавно це питання було знову піднято Б. М. Флорею⁶⁴⁷.

Водночас в більшості робіт з історії взаємин Західної та Східної церков участь галицько-волинського князя в екуменічних процесах середини XIII ст. залишається непоміченою⁶⁴⁸, а іноді навіть заперечується: “Переговори про унію Інокентія IV з руськими князями Олександром Новгородським (1248 р.) і Данилом Галицьким (1247 р. і далі), що тривали потім за Олександра IV до 1257 р., не мають ніякого відношення до історії візантійської унії”, — читаємо, наприклад, у В. Нордена⁶⁴⁹.

Перш за все, не підлягає сумніву, що в Галицько-Волинській Русі добре знали про контакти між Нікеєю і Римом з приводу можливого об'єднання церков. Більш того, з повідомлення літопису випливає, що ці контакти стали умовою переговорів Данила про прийняття папської корони і укладення церковної унії. У літописному оповіданні про коронацію князя згадується визнання папою Інокентієм IV “грецької віри” та обіцянка скликати Вселенський собор для об'єднання церков: “Інокентій проклинав тих, що хулили віру грецьку православу, і хотів він собор створити про істинну віру [і] про поєднання церкви”⁶⁵⁰.

На думку Б. М. Флорі, відомості про підготовку об'єднання церков надійшли до Галицько-Волинської Русі через Угорщину. Дружина угорського короля Бели IV була дочкою нікейського імператора Феодора I Ласкара. У середині 1240-х рр. вона грала помітну роль у налагодженні контактів папи з

⁶⁴⁶ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 261–263.

⁶⁴⁷ Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII век). — СПб., 2004. — С. 161 і далі.

⁶⁴⁸ Див.: *Vries W. de. Innozenz IV. (1243–1254) und der christliche Osten // Ostkirchliche Studien.* — Würzburg, 1963. — Bd. 12. — S. 113–131; *Gill J. Byzantium and the Papacy. 1198–1400.* — New Brunswick, 1979.

⁶⁴⁹ *Norden W. Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches.* — Berlin, 1903. — S. 362.

⁶⁵⁰ “Некентии бо кляняхе тех, хулящим веру Грецкую правоверную, и хотящу ему сбор творити о правои вере о воединении цркви”. — ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 827.

болгарським царем Коломаном I Асенем (1241–1246)⁶⁵¹. Ймовірно, як вважає Флоря, за її посередництвом в 1245 р. до Болгарії було доставлено послання папи, в якому він висловлював готовність скликати Вселенський собор за участю грецького та болгарського духовенства для вирішення усіх спірних питань, що існували між східною та західною церквами⁶⁵².

У нашому розумінні, галицько-волинські князі могли підтримувати безпосередні контакти з нікейськими правителями. Підставою для прямих зносин холмського двора з Нікеєю могли служити положення і родинні зв'язки матері Данила — “великої княгині Романової”, дочки візантійського імператора Ісаака II⁶⁵³. Єфросинія Галицька була у близькій кривності із правлячою Нікеї династією і, очевидно, не могла залишатися осторонь від зовнішньої політики, що проводили нікейські володарі, головною метою якої було повернення Константинополя.

Нікейський імператор Іоанн III Ватац (1222–1254) у стосунках латинянами перейшов до активних наступальних дій. Важливе значення мала його перемога при Піманіоні у 1224 р., в результаті якої Латинська імперія втратила усі свої володіння в Азії. Потім Іоанном в короткий час були завойовані острова Лесбос, Родос, Хіос, Самос і Кос, що істотно послабило вплив Венеції в Егейському морі⁶⁵⁴.

Для продовження наступальних дій Нікейська імперія потребувала військових союзників. У 1230-х рр. таким союзником для неї на деякий час став болгарський цар Іван II Асень (1218–1241), за підтримки якого Ватацу вдалося в 1234 р. захопити плацдарм у Фракії для подальшого відвоювання візантійських володінь на Балканах⁶⁵⁵.

В кінці 1230-х рр. новим союзником Ватаца став німецький імператор Фрідріх II (1220–1250). Шлях до союзу між ними відкрила смерть латинського імператора Іоанна де Брієнна (1229–1237), тестя Фрідріха II, з яким останній

⁶⁵¹ Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола... — С. 162.

⁶⁵² Див.: Латински извори за българската история. — София, 1981. — Т. IV. — С. 91.

⁶⁵³ Див.: Майоров А. В. Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: Княгиня и монахиня // ДР. — 2010. — № 1. — С. 76–106.

⁶⁵⁴ Див.: Angold M. A Byzantine government in exile: Government and society under the Laskarids of Nicaea. 1204–1261. — Oxford, 1975. — P. 197 sq.

⁶⁵⁵ Детальніше див.: Жаворонков П. И. Никейско-болгарские отношения при Иване II Асене (1218–1241) // Византийские очерки. Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византинистов / Отв. ред. З. В. Удальцова. — М., 1977. — С. 195–209.

Іл. 54. Золотий гіперпірон нікейського імператора Іоанна III Дуки Ватаца. Магnezія. Перша половина XIII ст. Метрополітен-Музей (Нью-Йорк, США)

підтримував в цілому мирні відносини⁶⁵⁶. У 1244 р. Ватац одружився із дочкою Фрідріха Констанцією, яка прийняла в Нікеї ім'я Анна⁶⁵⁷.

Фрідріх II успадкував уявлення про імператорську владу як необмежену, даровану богом владу римських імператорів⁶⁵⁸. В силу цього його ставлення до створеної під егідою папи Латинської імперії було ворожим. Німецький імператор прагнув ліквідувати цю державу як незаконне знаряддя папського впливу на Сході⁶⁵⁹.

⁶⁵⁶ Жаворонков П. И. Никейская империя и Запад (взаимоотношения с государствами Апеннинского полуострова и папством) // ВВ. — 1974. — Т. 36. — С. 111.

⁶⁵⁷ Historia diplomatica Friderici Secundi: Sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum eius; accedunt epistolae paparum et documenta varia / Ed. A. Huillard-Bréholles. — Paris, 1861. — Т. VI. — Pars I. — P. 147; Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica majora / Ed. H. R. Luard. — London, 1877. — Т. IV (1240–1247). — P. 299.

⁶⁵⁸ Васильев А. А. История Византийской империи. От начала Крестовых походов до падения Константинополя. — СПб., 1998. — С. 198.

⁶⁵⁹ Жаворонков П. И. Никейская империя и Запад... — С. 112.

Спиряючись на союз з німецьким імператором і скориставшись послабленням Болгарії після смерті Івана II Асеня, Ватац продовжив завоювання на Балканах і до 1246 р. приєднав до своєї держави території в Північній Фракії і Македонії змістами Адріанополь і Салоніки, а також частину Епірського царства. Ці успіхи поклали край існуванню так званої Фессалонікійської імперії, правителі якої не бажали підкорятися владі Нікеї і конкурували з Ватацем за вплив над грецьким населенням Балкан⁶⁶⁰.

Альянс Фрідріха з Ватацем становив серйозну загрозу для апостольського престолу. Оголошуючи про позбавлення влади імператора на засіданні Ліонського собору 17 липня 1245 р., Інокентій IV (1243–1254), вказував на численні злодіяння Фрідріха, вже двічі перед тим відлученого від церкви. Серед них поряд з образами ієрархів церкви, недбальством до церковного будівництва та справ милосердя, особистою аморальною поведінкою і організацією вбивства аса синами герцога Людвіга Баварського значився “нечестивий союз” з мусульманами і “грецькими розкольниками”. Останнє звинувачення мало на увазі шлюб дочки Фрідріха з Ватацем⁶⁶¹.

Розуміючи всю небезпек у союзу німецького і нікейського імператорів, папа доклав чимало старань, щоб посяти ворожнечу між ними. З цією метою понтифік спробував схилити Ватаца до переговорів про унію з Римом в обмін на обіцянку повернути грекам Константинополь⁶⁶².

У 1247 р. до Нікеї прибув посол папи монах-мінорит (францисканець) Лаврентій, який зустрівся з патріархом Мануїлом II (1244–1254) і повідомив його про бажання Інокентія IV здійснити об’єднання церков на вигідних для греків умовах⁶⁶³. Брат Лаврентій входив до найближчого оточення понтифіка. Під 1251 р. його як свого друга згадує фра Салімбене де Адам — монах-мінорит з Парми, автор великої хроніки, що оповідає про політику папського престолу та історію Італії середини XIII ст. Через деякий час після повернення з Нікеї Інокентій IV зробив Лаврентія архієпископом Антіварі⁶⁶⁴. Примітно, що

⁶⁶⁰ Див.: *Bredenkamp Fr.* The Byzantine Empire of Thessalonike (1224–1242). — Thessalonike, 1995.

⁶⁶¹ MGH. Legum sectio IV: Constitutiones et acta publica imperatorum et regum / Ed. L. Weiland. — Hannoverae, 1897. — Т. II. — Р. 508–512. — Див. також: *Historia diplomatica Friderici Secundi...* — Т. VI. — Pars I. — Р. 325; *Annales Placentini Gibellini a. 1154–1284* / Ed. Ph. Jaffé // MGH. Scriptorum. — Hannoverae, 1863. — Т. XVIII. — Р. 491.

⁶⁶² *Haller J.* Das Papsttum: Idee und Wirklichkeit. — Stuttgart, 1953. — Bd. IV. — S. 262.

⁶⁶³ *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum auctore...* / Ed. L. Wadding. — Romae, 1732. — Т. III. — Р. 1247. — Nr. 8–10.

⁶⁶⁴ *Chronica fratris Salimbene de Adam* / Ed. O. Holder-Egger // MGH. Scriptorum. — Hannoverae, 1913. — Т. XXXII. — Р. 419. — Російський переклад див.: *Салімбене де Адам. Хроніка. Пер. с лат.* / Научн. ред. О. Ф. Кудрявцев. — М., 2004. — С. 484.

Лаврентій змінив на цій посаді іншого мінорита Джованні дель П'яно Карпіні, який обіймав антіварійську кафедру на межі 1240–1250-х рр.⁶⁶⁵

Володарі Нікеї охоче прийняли пропозицію папи. Після відвоювання в 1246 р. Фессалонік Ватац побоювався дій у відповідь з боку латинян. За свідченням Матвія Паризького, в описуваний час латинський імператор Балдуїн II (1228–1261) їздив до Франції і Англії, збираючи хрестоносців для захисту Константинополя та повернення відібраних Ватацем земель⁶⁶⁶.

З Хроніки Салімбене де Адам відомо також, що в березні 1249 р. в Ліондо папи прибув нікейський посол монах Салімбен, який володів як грецькою, так і латинською мовами. Він привіз листи від Ватаца і патріарха Мануїла з проханням прислати до Нікеї для подальших переговорів генерального міністра Ордена міноритів Іоанна Пармського, що користувався незаперечним моральним авторитетом як на Заході, так і на Сході⁶⁶⁷. 28 травня 1249 р. датовані листи Інокентія IV до Іоанна III Ватаца і патріарха Мануїла, які папа відправив до Нікеї разом з посольством Іоанна Пармського⁶⁶⁸.

Після успішно проведених переговорів у травні 1250 р. Іоанн прибув до Риму у супроводі нікейського посольства у відповідь, яке везло листи від Ватаца і Мануїла⁶⁶⁹. Однак пройти далі до Ліона, де перебував папа, посли не змогли, оскільки були затримані імператором Фрідріхом II, незадоволеним контактами Ватаца з понтифіком. Нікейське посольство дісталось Ліона тільки на початку весни 1251 р.⁶⁷⁰

Ведення переговорів з папою для Ватаца зовсім не передбачало розриву відносин з Фрідріхом. Навпаки, нікейський імператор продовжував підтримувати свого тестя в його протистоянні з Інокентієм IV. В 1248 р. Ватац надіслав Фрідріхові велику грошову суму, а навесні 1250 р. надав значні військові сили⁶⁷¹.

Смерть Фрідріха II 13 грудня 1250 р. призвела до корінної зміни розстановки політичних сил у Європі. Наступник Фрідріха, німецький і сицилій-

⁶⁶⁵ *Byrne J. P.* Giovanni di Piano Carpini // *Medieval Italy. An Encyclopedia* / Ed. Ch. Kleinhenz. — New York, 2004. — Vol. I. — P. 429.

⁶⁶⁶ *Matthaei Parisiensis Historia Anglorum, sive, ut vulgo dicitur, Historia Minor. 1067–1253* / Ed. Fr. Madden. — London, 1869. — Т. III (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*. — Т. XLIV). — P. 24–25.

⁶⁶⁷ *Chronica fratris Salimbene de Adam*. — P. 304–305, 321. — Російський переклад див.: *Салимбене де Адам*. Хроніка. — С. 351–352.

⁶⁶⁸ *Regesta Pontificum Romanorum inde ab A. post Christum natum MCXCVIII ad A. MCCCIV* / Ed. A. Potthast. — Berolini, 1875. — Т. II. — Nr. 13385, 13386. — P. 1122–1123.

⁶⁶⁹ *Chronica fratris Salimbene de Adam*. — P. 662.

⁶⁷⁰ *Norden W.* *Das Papsttum und Byzanz*. — S. 325.

⁶⁷¹ *Жаворонков П. И.* *Никейская империя и Запад...* — С. 114.

ський король Конрад IV (1250–1254) вороже поставився до нікейського імператора. Розрив між ними стався після того, як Конрад вигнав з Італії сімейство Ланція, родичів по матері імператриці Анни, дружини Іоанна III Ватаца, що втекли до Нікеї⁶⁷².

У подібних умовах латинський імператор Балдуїн II з підтримки папи знову став збирати сили для боротьби з Ватацем, вирушивши на Захід вербувати хрестоносців. Одночасно папа розіслав своїх проповідників із закликом до походу проти Нікеї. Все це, а також загроза навали монголів, з якими Рим підтримував постійні контакти, спонукало Ватаца погодитися на відновлення переговорів про об'єднання церков⁶⁷³.

У другій половині 1253 р. нікейський імператор направив до Риму нове посольство у складі двох митрополитів, Георгія Кізікського і Андроніка Сардського, а також ігумена монастиря Аксея Арсенія Авторіана, майбутнього константинопольського патріарха, надавши послам найширші повноваження при обговоренні умов унії. Про це посольстві згадує Феодор Скугаріот у своїх примітках до Історії Георгія Акрополита, а також папський біограф Ніколо да Кальві⁶⁷⁴.

З листа патріарха Мануїла до папи Інокентія IV, а також листа папи Олександра IV до єпископа Костянтина Орвіето можна судити про умови унії, висунуті нікейськими представниками. Такими умовами були: повернення Константинополя, відновлення вселенського патріархату, від'їзд з Константинополя латинського духовенства. Натомість нікейська сторона визнавала верховенство папи в церковних справах, його право скликати вселенські собори і головувати на них, приймати присягу від православного духовенства; імператор брав на себе зобов'язання виконувати всі укази папи, якщо вони не суперечили священним канонам⁶⁷⁵.

Нікейське посольство було затримано Конрадом IV і лише на початку літа 1254 р. досягло Риму⁶⁷⁶. Однак продовження переговорів незабаром виявилось

⁶⁷² *Diehl Sh.* Figures byzantines. — Paris, 1908. — Т. II. — Р. 219–220.

⁶⁷³ *Жаворонков П. И.* Никейская империя и Запад... — С. 114.

⁶⁷⁴ *Георгий Акрополит.* История / Пер., вступ. статья, коммент. и прилож. П. И. Жаворонкова. — М., 2005. — С. 326; *Vita Innocentii Papae IV. Scripta a Fratre Nicolao de Curbio Ordinis Minorum, postmodum Episcopo Asisinarensi [Ex Stephano Baluzio] // Rerum Italicarum Scriptores / Ed. L. A. Muratori.* — Mediolani, 1723. — Т. III. — Parte 1. — Р. 592 μ. — Див. також: *Angold M.* A Byzantine government in exile... — Р. 82 sq.

⁶⁷⁵ *Hofmann G.* Patriarch von Nikaia Manuel II. an Papst Innozenz IV // *Orientalia Christiana Periodica.* — Roma, 1953. — Т. XIX. — Р. 67–70; *Schillmann F.* Zur byzantinischen Politik Alexandre IV. (1254–1261) // *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte.* — Freiburg, 1908. — Bd. XXII. — S. 115–119.

⁶⁷⁶ *Norden W.* Das Papsttum und Byzanz. — S. 367.

неможливим через смерть їхніх головних учасників: 3 листопада 1254 р. помер імператор Іоанн III Ватац, а через місяць (7 грудня) — папа Інокентій IV.

Новий нікейський імператор Феодор II Ласкар (1254–1258) був вихований у дусі ідей Аристотеля і бачив призначення правителя насамперед у служінні своєму народові (грецькій нації), заради якого він мав йти на будь-які жертви⁶⁷⁷. Подібно Фрідріху II, Феодор II ставив владу імператора вище влади понтифіка. Він пропонував новому папі Олександру IV (1254–1261) відновити переговори про унію на основі принципів рівності церков і верховенства в них імператора⁶⁷⁸..

Марія Угорська і Єфросинія Галицька

Початок переговорів галицько-волинських князів з апостольським престолом про коронацію Данила і церковну унію збігається з поновленням переговорів про об'єднання Західної та Східної церков, що проходили за ініціативою папи з володарями Нікеї і Болгарії, найбільш активна стадія яких припадає на кінець 1240 – початок 1250-х рр.⁶⁷⁹

Питання про унію з Римом обговорювалося практично одночасно в Нікеї та Галицько-Волинській Русі на переговорах, які вели два близьких до Інокентія IV мінорита Лаврентій і Іоанн (Джованні дель Плано Карпіні). Восени 1245 р. останній на шляху до Монголії пройшов через землі Південно-Західної Русі, зустрівся з князем Васильком Романовичем, єпископами та боярами і зачитав їм грамоту папи про “єдність святої матері церкви”⁶⁸⁰. Продовживши подорож, Карпіні навесні наступного року десь у придонських степах зустрівся і з самим Данилом, який повертався з Орди. На зворотному шляху з Монголії до Ліона в червні 1247 р. папський посланник ще раз відвідав Галицько-Волинську Русь, знову зустрівся з Данилом і Васильком, а також єпископами та “гідними поваги людьми”, які підтвердили, що “бажають мати владу папу своїм батьком і паном, а святу Римську церкву володаркою і вчителькою”⁶⁸¹.

⁶⁷⁷ *Angelov D.* Imperial ideology and political thought in Byzantium (1204–1330). — Cambridge, 2007. — P. 204 sq.

⁶⁷⁸ *Жаворонков П. И.* Никейская империя и Запад... — С. 116.

⁶⁷⁹ Більш докладно про ці переговори див.: *Lauret V.* Le pape Alexandre IV (1254–1261) et l'Empire de Nicée // *Echos d'Orient*. Institut français d'études byzantines. — Bucarest, 1935. — Т. XXXIV. — P. 30–32; *Haller J.* Das Papsttum... — Bd. IV. — S. 261–262; *Vries W. de.* Innozenz IV. (1243–1254) und der christliche Osten. — S. 113–131.

⁶⁸⁰ *Джиованни дель Плано Карпіни.* История Монгалов / Пер. А. И. Малеина // Путешествия в восточные страны... — С. 67.

⁶⁸¹ Там само. — С. 75, 82.

У 1246–1248 рр. відбувалася інтенсивна переписка Інокентія IV з руськими князями, що свідчить про постійні взаємних контактах⁶⁸². Незабаром після повернення з Орди Данило Романович відправив до Ліона свого посланника ігумена Григорія, чие ім'я згадується в листі папи до майнцького архієпископа і ерцканцлера Священної Римської імперії Зігфріда III фон Епшштайна від 15 вересня 1247 р.⁶⁸³ В. Абрахам встановлює, що цим Григорієм був ігумен монастиря св. Данила під Угровськом⁶⁸⁴. У червні 1247 р. галицько-волинські князі, мабуть, направили до Ліона ще одне посольство, що прибуло туди разом з делегацією П'яно Карпіні⁶⁸⁵.

Переговори папи з правителями Нікеї та Галицько-Волинської Русі розвиваються синхронно і досягають своєї кульмінації практично одночасно. Посланник папи абат Опізо з Мезано зустрів Данила в Кракові в кінці липня 1253 р.⁶⁸⁶, проте добитися від князя згоди на коронацію і унію церков йому вдалося не відразу, коливання Данила тривали кілька місяців. Восени посольство прибуло до Русі⁶⁸⁷.

Точна дата самої коронації невідома. Найбільш вірогідним часом її вчинення В. Абрахам називав грудень 1253 р.⁶⁸⁸ М. Грушевський відносив коронацію Данила до останніх місяців 1253 р.⁶⁸⁹ М. Чубатий вважав, що ця подія відбулася вже після нового 1254 р.⁶⁹⁰, цим же роком (бл. 1254 р.) датував коронацію і В. Т. Пашуто⁶⁹¹.

⁶⁸² Regesta Pontificum Romanorum... — Т. II. — Р. 1025. Nr. 12093–12098, Р. 1067. Nr. 12668–12669, Р. 1069. Nr. 12688, Р. 1076. Nr. 12775; Р. 1078. Nr. 12814. — Російський переклад див.: *Большакова С. А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // ДГ. 1975 год. — М., 1976. — С. 113–131.

⁶⁸³ Regesta Pontificum Romanorum... — Т. II. — Р. 1069. — Nr. 12689. — Повний текст документу див.: HRM. — Т. I. — Р. 66. — Nr. 75.

⁶⁸⁴ *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. — Lwów, 1904. — Т. I. — S. 122.

⁶⁸⁵ Див.: *Nagirnyu V.* “Curientes tuis votis annuere”: Kto był inicjatorem rokowań między książętami halicko-wolyńskimi a stolicą apostolską w połowie lat 40-ch XIII wieku? // Дрогоичинь 1253. Мат.-ли Міжнар. наук. конф.-ції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 134–141.

⁶⁸⁶ *Włodarski B.* Polska i Ruś (1194–1340). — Warszawa, 1966. — S. 145.

⁶⁸⁷ *Грушевський М. С.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. XLI. — С. 36–37.

⁶⁸⁸ *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. — Т. I. — S. 134.

⁶⁸⁹ *Грушевський М. С.* Хронологія подій... — С. 36–37.

⁶⁹⁰ *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. — Львів, 1917. — Т. СХХІІІ–СХХІV. — С. 60.

⁶⁹¹ *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси. — С. 259. — М. Ф. Котляр датує коронацію жовтнем–листопадом 1253 р. (*Котляр Н. Ф.* Комментарий //

Так чи інакше виходить, що майже пів року папське посольство, очолюване легатом Опізо з Мезано, в якому одні бачать посла Риму в Польщі⁶⁹², а інші — в Помор’ї⁶⁹³, провело в очікуванні, поки Данило Романович не зважитися, нарешті, прийняти подаровані йому римським папою королівські інсигнії і дасть згоду на вчинення унії церков.

Саме в другій половині 1253 р., коли йшли переговори про умови коронації і церковної унії в Кракові, а потім у Холмі, з Нікеї до Риму, як ми бачили, було надіслано посольство, уповноважене для укладання унії на умовах, попередньо погоджених обома сторонами.

Мабуть, затримка церемонії коронації Данила і терпляче її очікування папськими послами, які доставили корону, але протягом цілого півріччя не мали змоги виконати свою місію, були пов’язані з очікуванням холмським двором звісток з Нікеї, що підтверджували остаточне узгодження умов союзу з Римом і відправку повноважних представників для укладення договору з папою.

Думати так дозволяє участь у коронації руського православного духовенства. За словами Галицько-Волинського літопису, Данило прийняв корону “від батька свого папи Інокентія і від всіх єпископів своїх”. Руське духовенство з самого початку брало участь у переговорах з Римом. За свідченням Платона Карпіні, привезені ним пропозиції папи князя Данило і Василько обговорювали зі своїми єпископами⁶⁹⁴.

Необхідністю прямих контактів з нікейськими володарями в такий важливий для світової політики і долі Східної церкви момент пояснюється, на наш погляд, поїздка до Нікеї найближчого сподвижника Данила Романовича Кирила, висунутого галицько-волинським князем як кандидата на київську митрополичу кафедру. У 1246 р. на шляху до Нікеї він досяг Угорщини, де виконав ще одне доручення Данила, ставши посередником на переговорах про укладення шлюбу між його сином Левом і дочкою короля Бели IV Констанцією. За сприяння в укладенні цього шлюбу Бела обіцяв Кирилові проводити його “до греків з великою честю”⁶⁹⁵.

Галицько-Волинская летопись: Текст. Комментарий. Исследование. — СПб., 2005. — С. 294.

⁶⁹² Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. ... — С. 59.

⁶⁹³ Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. — М.; Л., 1959. — С. 169.

⁶⁹⁴ *Джиованни дель Плато Карпини*. История монгалов. — С. 81.

⁶⁹⁵ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 809. — Про поставлення Кирила на київську митрополію див.: *Жаворонков П. И.* Никейская империя и княжества Древней Руси // ВВ. 1982. — Т. 43. — С. 84–85; *Соколов Р. А.* Обстоятельства поставления первого русского по происхождению митрополита Кирила // Вест. СПбГУ. — Сер. 2: История. — 2006. — Вып. 4.

Кирило, судячи з усього, успішно виконав свою місію, підтвердивши готовність князя Данила Галицького строго слідувати цілям проведеної нікейським двором зовнішньої політики. Нагородою за це стало затвердження Кирила новим київським митрополитом, здійснене патріархом. Повернувшись до Русі вже в сані митрополита, Кирило через деякий час прибув в Суздальську землю⁶⁹⁶.

Поряд з дипломатичними зусиллями папської курії, значну роль у просуванні переговорів про церковно-політичний союз Сходу і Заходу грала нікейська дипломатія, найважливішим інструментом якої залишалися династичні зв'язки василевсів з правителями європейських держав.

Свій внесок у налагодження контактів Іоанна III Ватаца з папою Інокентієм IV зробила дружина угорського короля Бели IV Марія Ласкаріна, сестра першої дружини Ватаца Ірини. Про посередницькі зусилля угорської королеви можна судити за відомостями, що містяться у листі до неї Інокентія IV, датованому 30 січня 1247 р. Папа дякує Марію за її “щире бажання” сприяти возз'єднанню церков. У листі повідомляється про прибуття до папи двох братів-міноритів, посланих королевою, які “з радістю і захопленням” розповіли про її “наполегливі старання повернути Ватаца і його народ в лоно матері церкви”. У відповідь понтифік пропонував негайно відправити до Нікеї послів, обравши для цього “мужів передбачливих і мудрих”, щоб вони змогли остаточно переконати Ватаца погодитися на укладення унії⁶⁹⁷.

Можливо, таким послром став наблизений до папи монах-мінорит Лаврентій, який прибув до Нікеї в тому ж 1247 р. Посередницька місія візантійської царівни Марії, дружини угорського короля, призвела таким чином до відновлення прямих контактів нікейського імператора з римським папою і до початку переговорів про об'єднання церков.

У світлі наведених даних виникає можливість дати пояснення несподіваній на перший погляд появі в літописному оповіданні про коронацію Данила в якості однієї з головних дійових осіб його матері, візантійської царівни Єфросинії-Анни, чії доводи переконали князя прийняти корону від папи. Галицько-волинська княгиня, безсумнівно, мала підтримувати стосунки зі своєю родичкою в Угорщині (Марія Угорська припадала Єфросинії Галицькій дворянською племінницею) і бути в курсі її посередницьких зусиль у переговорах Нікеї з Ліоном і Римом.

Втручання княгині-матері у справи Данила в такий відповідальний момент навряд чи могло бути зумовлено якимись проримськими настроями чи бажанням сприяти придбанню її сином королівського титулу. Це втручання, на наш погляд, визначалося передусім політичними інтересами Нікеї, голо-

⁶⁹⁶ ПСРЛ. — М., 1997. — Т. I. — Стб. 472.

⁶⁹⁷ VMH / Ed. A. Theiner. — Romae, 1859. — Т. I. — Nr. 377. — P. 203.

вним завданням якої залишалося повернення Константинополя і відновлення Візантійської імперії в її колишніх кордонах на Балканах. Для досягнення цієї мети використовувалися всі засоби і могли бути виправдані будь-які жертви. Єфросинія Галицька, очевидно, не залишалася байдужою до сподівань своїх співвітчизників і тому вжила весь свій вплив, щоб утримати Данила в фарватері нікейської політики.

Відмова від унії та повернення до австрійської справи

Прийняття королівської корони для Данила Романовича було важким рішенням. Воно означало, в тому числі, підпорядкування Риму в питаннях зовнішньої політики, у всякому разі, визнання за папою ролі верховного арбітра в суперечках християнських правителів з приводу їх власницьких прав.

Для Романовичів це неминуче тягло за собою відмову від прав на “австрійську спадщину”, що належали їм по матері, і припинення подальшої боротьби за престол Бабенбергів, який, за задумом папи мав перейти до інших претендентів. Не випадково коронація Данила збігається у часі з від’їздом з Австрії його сина Романа Даниловича і розривом шлюбу останнього з Гертрудою Бабенберг⁶⁹⁸.

Зміни у відносинах Нікеї з Римом, викликані приходом до влади нового імператора Феодора II, який відмовився від підпорядкування папі Східної церкви, негайно привели до припинення відносин з Римом і з боку галицько-волинських князів.

Відновлені влітку 1256 р. нікейсько-римські переговори швидко зайшли в глухий кут і вже до кінця цього року фактично були згорнуті, через протилежність позицій, зайнятих імператором Феодором II і папою Олександром IV в питанні про принципи об’єднання церков і взаємин папи з імператором. Умови, запропоновані Римом, були відхилені Феодором, який вважали, що він здатний повернути Константинополь і без політичних поступок папі⁶⁹⁹.

Зміні колишнього курсу Нікеї щодо зближення з Римом, безсумнівно, сприяло посилення її позицій на Балканах. У розпал переговорів, у вересні 1256 р. у Фессалоніках відбулося пишне весілля дочки Феодора II Марії з Никифором Дукою, сином Михайла II Епірського, про яке патріарх Арсеній

⁶⁹⁸ Про це див.: *Майоров А. В.* Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. — СПб., 2011. — Глава 44.

⁶⁹⁹ *Жаворонков П. И.* Никейская империя и Запад... — С. 117. — Див. також: *Burkhard R.* Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II Konzil von Lyon (1274). — Bonn, 1964. — S. 45–46; *Vries W. de.* Innozenz IV. (1243–1254) und der christliche Osten.

Лл. 55. Нікейський імператор Феодор II Ласкар.
Мініатюра з Моденського списка Хроніки Іоанна Зонари. XV ст.
Biblioteca Estense Universitaria (Модена, Італія)

Авторіан спеціально сповіщав папу⁷⁰⁰. Цей шлюб закладав основи для військово-політичного союзу Нікейської імперії і Епірського царства — двох найсильніших грецьких держав, що виникли після падіння Константинополя в 1204 р., правителі яких довгий час конкурували між собою за лідерство в грецькому світі⁷⁰¹.

Відмова від унії з Римом нікейського імператора в найкоротший час викликав відповідну реакцію з боку галицько-волинських князів. Про це можна укласти з листа до Данила Галицькому папи Олександра IV, датованого 13 лютого 1257 р. Папа гірко нарікав на те, що князь “духовні і мирські благодіяння церкви зрадив забуттю і до милостям її виявився абсолютно невдячним”. Понтифік закликав Данила до “покорі” і “належної турботи” про церкви і

⁷⁰⁰ Les Régestes des Actes du Patriarcat de Constantinople / Ed. V. Laurent. — T. I: Les actes des Patriarches. — Fasc. 4: Les régestes de 1208 à 1309. — Paris, 1971. — Nr. 1332. — Див. також: *Георгій Акрополит*. *История*. — С. 112.

⁷⁰¹ Див.: *Nicol D. M. The Despotate of Epiros (1204–1267)*. — Oxford, 1957; *Λάππας Ν. Αθ.* *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου κατά τον 13 αι.* — Θεσσαλονική, 2007

направляв до нього двох послів-єпископів олмоуцького і братиславського, — яким доручав, наклавши на князя церковне стягнення, повернути його на “істинний шлях”⁷⁰².

Місія папи, очевидно, закінчилася безрезультатно. Ніяких свідчень про подальші контакти Данила з Римом немає. Так само немає свідчень про які-небудь нові контакти з папою і з боку Нікеї аж до самого відвоювання греками Константинополя в 1261 р.⁷⁰³

Розрив відносин з папою в 1257 р. означав для галицько-волинських князів відмову від обмежувальних зобов’язань у зовнішній політиці і, перш за все, відносно Австрії. При першому ж зручному випадку Данило відновив свої претензії на “австрійську спадщину”, і його союзником знову став угорський король Бела IV, який свого часу був визнаний папою правителем Штирії⁷⁰⁴.

У 1260 р. штирійське лицарство виступило проти угорського правління і закликала на допомогу чеського короля Пржемысла II Оттокара. Між двома королями почався збройний конфлікт. У вирішальній битві 12 липня 1260 р. біля селища Крессенбрунн (на кордоні Австрії з Угорщиною) Оттокар здобув повну перемогу над військами Бели⁷⁰⁵.

З листа чеського короля до папи Олександра IV, який дійшов у складі так званих Оттокарових анналів (частина Празьких анналів XIII ст.) і є основним джерелом відомостей про цю битву, дізнаємося, що на боці угорців у битві брали участь руські князі. Так, Оттокар повідомляє, що він бився “проти Стефана (сина Бели IV. — *О. М.*) і Даниеля, короля Русі, і його синів, і інших руських і татар, які прийшли йому на допомогу, і князя Болеслава Краківського, і молодого Лешка Ленчицького, і безлічі нелюдків-команів, і угорців, і різних слов’ян, сікулів і волохів, бесермен і ісмаїлитів, а також схизматиків, а саме болгарських, руських і боснійських еретиків”⁷⁰⁶.

⁷⁰² HRM. — Т. I. — Nr. 95. — Див. також: *Рамм Б. Я.* Папство и Русь в X–XV вв. — М.; Л., 1959. — С. 170–171.

⁷⁰³ *Жаворонков П. И.* Никейская империя и Запад... — С. 118.

⁷⁰⁴ CDERB. — Т. V. — Fasc. 1 (1253–1264) / Ed. J. Šebánek a S. Dušková. — Praha, 1974. — Nr. 21. — P. 59–60.

⁷⁰⁵ Про цю подію йдеться майже в усіх австрійських хроніках XIII ст., — див., наприклад: *Continuatio Sancrucensis* II. a. 1234–1266 / Ed. W. Wattenbach // MGH. SS. — Hannoverae, 1851. — Т. IX. — P. 644; *Continuatio Lambacensis* / Ed. W. Wattenbach // Ibid. — P. 560; *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium* / Ed. W. Wattenbach // Ibid. — P. 728.

⁷⁰⁶ *Kosmova letopisu českého pokračovatelé (Letopisy Česke od roku 1196 do roku 1278)* / Ed. J. Emler // *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých* vydavane z nadani F. Palackého. — Praha, 1874. — Т. II. — P. 291; *Kronika Jana z Marignoly* / Ed. J. Emler // Ibid. — Praha, 1882. — Т. III. — P. 315–316.

Іл. 56. Бела IV і Пржемисл II Оттокар.

Мініатюра з Ілюстрованої хроніки середини XIV ст.
(*Chronicon Pictum* або *Chronica de Gestis Hungarorum*), що іноді зветься також
Віденською ілюстрованою хронікою або Хронікою Марка Кальті,
за іменем одного з укладачів. Національна бібліотека
ім. Іштвана Сечені (Будапешт, Угорщина).

Участь Данила Романовича в новій австрійській кампанії підтверджують-
ся відомостями Галицько-Волинському літописі та інших джерел про те, що
внаслідок навали на Південно-Західну Русь і Малу Польщу військ Бурундая
(1259–1260) Данило втік до Угорщини і в 1260 р. дійсно знаходився при дворі
Бели IV разом з краківським князем Болеславом Сором'язливим, що також
втік від татар⁷⁰⁷.

⁷⁰⁷ Див.: *Щавелева Н. И.* К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье. Сборник статей / Отв. ред. Л. В. Черепнин. — М., 1978; *Ковалев В.* Чешский король Пшемисл Оттокар II и русские князья: взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европе второй половины XIII века // Русин. Международный исторический журнал. — Кишинев, 2005. — № 2; *Войтович Л.* Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. — Луцьк, 2009. — № 13.

Таким чином, немає ніяких підстав оцінювати коронацію Данила Галицького як свідчення припинення політичних і конфесійних відносин з Візантією (Нікеєю), “втечу” від Візантії на Захід. Навпаки, можна з упевненістю вважати, що історія коронації і унії з Римом галицько-волинського князя продемонструвала нерозривний зв’язок його зовнішньої політики з політичним курсом Візантії, який не тільки не ослаб після подій 1204 р., але, судячи з усього, навіть зміцнів в період вирішальних зусиль нікейських правителів, спрямованих до відвоювання Константинополя від латинян.

ВИСНОВКИ

Отже, питання про походження “великої княгині Романової” — другої дружини галицько-волинського князя Романа Мстиславича має значну літературу, де висловлюється чимало різних версій. Більшість авторів схиляється до висновку, що княгиня походила з Візантії, але подальша ідентифікація її особи стикається з чималими труднощами. Немає належних підстав вважати другу дружину Романа представницею роду Каматирів. Помилковим є також припущення, ніби вона була дочкою імператора Ісаака II від шлюбу з Маргаритою Угорською.

Вихідним пунктом для нашого пошуку стали відомості Нікити Хоніата про старшу дочку Ісаака II, народжену до його воцаріння, яку за наказом батька ще у дитинстві було впроваджено до монастиря. У практиці Візантійської імперії чернечий постриг осіб царського походження та представників вищої аристократії не обов’язково мав означати пожиттєве перебування у чернецтві. Навпаки, ми маємо немало прикладів того, як у наслідок зміни політичних обставин чернече постриження могло бути зовсім скасовано. Особливо часто подібні випадки траплялися у відношенні до знатних візантійських жінок, включаючи навіть й самих імператриць.

Після дворцевого перевороту 1195 р., коли замість поваленого Ісаака II до влади в імперії прийшов його брат Олексій III, склалися сприятливі умови для скасування чернецтва старшої дочки экс-імператора, яку новий правитель вирішив видати заміж за галицько-волинського князя Романа, чия військова допомога вкрай потребували знесилені половецькими набігами балканські провінції імперії.

Поблизу польського міста Хелма (древньоруський Холм) донині збереглася давня кам’яна башта у п’ять ярусів (поверхів) з залишками каплиці на верхньому ярусі. Ця башта височить на місці, де колись існувало древньоруське місто Столп’є. За даними новітніх досліджень, Столп’ївська башта відтворює архітектурні споруди, що у пізньовізантійські часи були поширені на території Північної Греції і являли собою культові будівлі, які належали місцевим монастирям та представникам світської знаті. За даними письмових джерел, Столп’ївська башта, скоріш за все, була побудована десь у 1220–1240-х роках та призначалася для перебування “великої княгині Романової”, що знову прийняла чернецтво.

У імператора Ісаака II була ще одна дочка на ім’я Ірина, яка згодом вийшла заміж за німецького короля Філіпа Швабського. В синодику Шпеерського собору, де поховане королівське подружжя Філіпа та Ірини, серед грецьких родичів останньої позначена її сестра на ім’я Єфросинія. Цією сестрою німецької королеви могла бути лише старша дочка Ісаака, яка ще у дитинстві була

призначена батьком до монастиря. Однак всупереч очікуванням Єфросинію вписано до церковного синодику без визначення її чернечого чину, тобто як світську особу. Дати пам'яті грецьких родичів німецької королеви подані у синодику умовно, з нагоди великих церковних свят. Це вказує, що при укладанні списку точних відомостей про смерть названих осіб у шпеерських каноніків не було.

Проте, точні дані про загибель німецького короля Філіпа Швабського влітку 1208 р., невдовзі після якої померла і його дружина Ірина, були добре відомі у Галичі. Галицько-Волинський літопис, єдиний серед усіх давньоруських джерел, наводить детальну оповідь про обставини вбивства Філіпа та з'ясовує осіб, причетних до цього злочину. Такі подробиці про надто далекі від Русі справи могли цікавити у Галичі хіба що родичів загиблих. І такими княгиня Єфросинія та її діти.

Ім'я Єфросинія повторюється у кількох поколіннях нащадків Романа Мстиславича та його другої дружини. Це ім'я, яке ще у XI–XII ст. увійшло до іменослова руських князів, безумовно, пов'язане з культом Св. Єфросинії Александрійської. Культ цієї святої вшановувався й у Візантії, та ім'я Єфросинія увійшло до іменослова візантійських імператриць.

Особа галицької княгині Єфросинії знайшла відображення у пам'ятках давньоруської сфрагістики. З давнього Новгорода походять декілька печаток з зображенням Св. Єфросинії, на яких з іншого боку зображено також сцену Преображення Господнього на горі Фавор. Нема достатніх підстав ідентифікувати володарку цих печаток із Єфросинією Полоцькою, ігуменею Спаського монастиря. Давньоруська сфрагістика зовсім не знає випадків, коли особистими актовими печатками користувалися б черниці. Немає ніяких фактів, що підтверджували б особисті стосунки Єфросинії Полоцької із кимось з новгородських князів.

Найголовніше ж те, що полоцьку ігуменію ніяк не можна пов'язати з якимось особливим вшануванням культу Преображення. Всупереч із поширеною в літературі думкою, вона не мала відношення до заснування у Полоцьку Преображенської церкви чи монастиря. Засновані ж за її життя Спаський монастир та храм у ньому були присвячені древньому святу Всемилійшого Спаса, іконографія якого ніяк не пов'язується з тематикою Преображення.

Натомість, тісні стосунки з Новгородом підтримувала галицька княгиня Єфросинія. Вона безсумнівно вела листування з новгородським князем Мстиславом Удатним, на дочці якого Анні оженився старший син удової галицької княгині Данило. Сам Мстислав під впливом відомостей, що надходили до нього з Південно-Західної Русі, зрікся новгородського столу й рішучо втрутився у боротьбу за Галич з угорським королевичем Коломаном, ставши незабаром галицьким князем.

Більш того, є вагомі підстави пов'язувати саме Єфросинію Галицьку із значним поширенням у Галицько-Волинській Русі культу Преображення. З XIII ст. тут походять численні Спасо-Преображенські монастирі та храми, відомості про які збереглися у різноманітних джерелах. З кінця XIII–XV ст. до нашого часу дійшли численні ікони Преображення, що походили з західноукраїнських земель та були колись престольними образами невцілілих храмів.

Аналіз іконографії сцени Преображення з новгородських печаток й зокрема зображення фігур апостолів дає підстави вважати, що за своїм станом ця композиція відповідає естетичному та іконографічному трактуванню Фаворського чуда, яке склалося у Константинополі при дворі Ангелів та знайшло відображення у пам'ятках візантійського образотворчого мистецтва кінця XII – початку XIII ст.

Ще одним іменем, під яким галицька княгиня Єфросинія більш відома в історичній літературі, було ім'я Анна, що мабуть стало для неї чернечим іменем. Про зв'язок "великої княгині Романової" з культом Св. праведної Анни, матері Богородиці, свідчить побудування над її могилою каплиці на честь Свв. Богоотців Якима та Анни, про що повідомляє Галицько-Волинський літопис. Збереглася також унікальна галицька ікона "Собор Якима і Анни", створена на межі XIV та XV ст., що відтворювала якийсь більш древній престольний образ⁷⁰⁸.

Ім'я Анна, а також сцена Преображення, яку використовувала галицько-волинська княгиня на своїх особистих печатках, що є зовсім унікальною для давньоруської сфрагістики і вкрай рідко зустрічається на візантійських буллах, можуть вказувати на якусь особисту прихильність старшої дочки Ісаака II до пам'яті монахині-імператриці Анни Далассини, яку при візантійському дворі шанували як праматір усіх Комнінів та Ангелів.

Саме Анна Далассина та деякі з її нащадків використовували на своїх печатках сцену Преображення. Якщо не рахувати печаток фаворських єпископів, це є єдині відомі нині у візантійській сфрагістиці подібні випадки. Окрім християнської символіки Анну Далассину та Єфросинію Галицьку зближують головні факти їхнього життєпису, поданого відповідно у Алексіаді Анни Комніни та Галицько-Волинському літописі. Обидві правительки були водночас черницями, які прийняли постриг після смерті своїх чоловіків. Попри це, вони зберігали за собою реальну політичну владу, діючи від імені своїх синів, з боку яких користалися великою повагою та довірою⁷⁰⁹.

⁷⁰⁸ Докладніше див.: *Майоров А. В.* Уникальная древнерусская икона из Львовского национального музея // Вопросы музеологии. — 2010. — № 2. — С. 70–75.

⁷⁰⁹ Див.: *Майоров А. В.* Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. — СПб., 2011. — Глава 26.

Нині відомо декілька давньоруських печаток з зображенням вкрай рідкісної у сфрагістиці сцени Успіння Богородиці. Як і сцена Преображення вона належить до типу багатофігурних зображень, які з технічних причин дуже важко відтворювати на мініатюрних за розмірами матрицях печаток. Приналежність цих давньоруських булл лишається невизначеною.

Зображення Успіння відомі також на витворах давньоруської дрібної пластики і бронзового лиття, що походять з Галицької та Володимиро-Суздальської земель. Зображену на них композицію Успіння рідкісного іконографічного типу з розворотом вправо усіх фігур можна бачити на знайденій нещодавно в районі давньоруського Білоозера печатці, на зворотньому боці якої викарбовано жіночу фігуру в зріст з немовлям за іконографічним типом Богородиці Одигітрії “зворотної”. Напис, що зберігся на білозерській печатці, вказує, що тут зображено не Богородицю, а її матір Св. Анну.

Зображення Успіння поруч з Преображенням використовувала на власних печатках згадана візантійська монахиня-імператриця Анна Далассина, і це був єдиний подібний випадок в історії візантійської сфрагістики. Мабуть, слідуючи за нею, галицько-волинська княгиня-монахиня Єфросинія-Анна також поруч із Преображенням використовувала на своїх особистих печатках сцену Успіння.

Зображення цієї сцени, віднайдені на артефактах давньоруського часу, що походять з Суздаля та Білоозера, можуть свідчити про приналежність до особистої символіки Єфросинії-Анни з огляду на те, що у зазначених містах жили та князували прямі нащадки “великої княгині Романової” ще за час її власного життя⁷¹⁰.

З другою дружиною Романа Мстиславича пов’язується поява у Галицько-Волинській Русі кількох знамих християнських реліквій, що поруч із літургійним мали також велике політичне значення як інсигнії вищої влади. Це, насамперед, дорогоцінний хрест-релікварій з часткою Древа Істинного Хреста Господнього, який зараз зберігається у Соборі Паризької Богоматері. Згаданого у грецькому написі на релікварії венценосця Мануїла Комнина слід ототожнювати з візантійським імператором Мануїлом I.

Реліквія такого рівня могла потрапити до Русі тільки у якості приданого, яке Роман Мстиславич отримав разом із візантійською царівною Єфросинією, що стала його новою дружиною. Остання ще у дитинстві була призначена до чернецтва на довічне поминання імператора Мануїла. У середині XIV ст. хрест опинився у казні польських королів, а у другій половині XVII ст. його було по-тай вивезено до Франції.

З Єфросинією Галицькою слід пов’язувати також створення Галицько-Волинського Євангелія Апракос початку XIII ст., що зберігається нині у Держав-

⁷¹⁰ Там само. — Глава 27.

ній Третьяковській галереї у Москві. Високохудожні ілюстрації та орнаменти, що прикрашають цей рукопис, вважаються нині одними з найвизначніших пам'яток давньоруської книжкової мініатюри.

Загальностилістичний аналіз художніх оздоблень рукопису виявляє їх подібність до витворів візантійського живопису пізньокомніновської доби, а також зразків книжкової мініатюри пізньороманського стилю, що походять із земель Південної Німеччини і зокрема Швабії. Місящеслов Галицько-Волинського Євангелія містить дати церковних свят та пам'яті святих, які особисто вшановувалися Єфросинією Галицькою⁷¹¹.

Впливом великої княгині Єфросинії слід пояснювати появу у галицько-волинських князів незвичайних й зовсім унікальних серед Рюриковичів княжих хрестильних імен. Це насамперед ім'я князя Данила, яке згодом повторюється в іменослові московських князів. Виникнення такого імені у княжому середовищі обумовлене поширенням культу Св. Данила Стовпника та піднесенням інтересу до зовнішніх атрибутів стовпництва, що виявилось у сфрагістиці, а також числених пам'ятках архітектури Галицько-Волинської Русі XIII – першої половини XIV ст. Завдяки родинним зв'язкам галицько-волинських князів з володимиро-суздальськими цей культ поширився у Північно-Східній Русі й згодом у Москві.

Саме походженням Єфросинії Галицької, що була дочкою василевса Ісаака II, пояснюється дещо несподіване на Русі піднесення уваги до стовпництва у княжому середовищі. За свідченням Нікити Хоніата, імператор Ісаак виявляв неабияку особисту прихильність до стовпників та відлюдників, вражаючи тим своїх сучасників, бо до нього ще з часів іконоборства стовпництво перебувало в імперії у тривалому занепаді.

Візантійська агіографічна традиція про Свв. Данила Стовпника та Лева Великого Царя пояснює зв'язок імен Данила та Лева серед нащадків Романа Мстиславича та Єфросинії. Данило Стовпник був духовним батьком та головним дорадником імператора Лева I. Мабуть ця обставина і відобразилася у парі імен галицько-волинських князів: батька та сина — Данила Романовича та Лева Даниловича.

Візантійський спадок великої княгині Єфросинії проявився у зовнішній політиці її синів і онуків. Мова йде, перш за все, про боротьбу Данила Галицького за Австрію і спробу його сина Романа Даниловича оволодіти престолом австрійських герцогів у 1252–1253 рр.. До числа головних претендентів на "австрійську спадщину" галицько-волинських князів виводило їх спорідненість з династією Бабенберґів по жіночій лінії: Єфросинія Галицька доводилася

⁷¹¹ Докладніше див.: *Майоров А. В.* Древнерусское рукописное евангелие апракос из собрания Государственной Третьяковской галереи: К вопросу о датировке и атрибуции // Вопросы музеологии. — 2010. — № 1. — С. 160–166.

двоюрідною сестрою австрійській герцогині Феодорі, а бездітний герцог Фрідріх II Войовничий — троюрідним братом Данилові.

Австрійський вузол зовнішньої політики галицько-волинських князів зав'язався, мабуть, ще в другій половині 1230-х років, коли герцог Фрідріх Войовничий фактично був відсторонений від влади німецьким імператором Фрідріхом II. Спочатку маючи намір виступити на боці свого австрійського родича, Данило Галицький після зустрічі з імператором Фрідріхом II навесні 1237 р. у Відні перейшов на бік останнього. За це галицько-волинський князь отримав від імператора грошову нагороду у розмірі п'ятисот марок сріблом, а також титул “короля Русі” (*rex Rusciae*)⁷¹².

Союз з угорським королем Белою IV в 1246 р. привів Данила Галицького в стан ворогів Фрідріха Бабенберга. Є всі підстави вважати, що Данило на боці угорського короля міг брати участь у битві на річці Лейті, що закінчилася загибеллю герцога Фрідріха. Більш того, галицько-волинський князь міг бути особисто причетний до смерті герцога, полеглого в поєдинку з якимось “королем Русі”. За однією з версій, до загибелі Фрідріха Войовничого був причетний також граф Генріх фон Хассбах, що згодом допомагав синові Данила Роману утримати за собою австрійський престол. Розриву Романовичів з Фрідріхом Бабенбергом, очевидно, сприяв гострий конфлікт останнього з його власною матір'ю Феодорою Ангеліною⁷¹³, що шукала захисту у своїх родичів за кордоном. Так чи інакше, Австрія залишалася в сфері зовнішньополітичних інтересів галицько-волинських князів майже до кінця XIII ст.⁷¹⁴

Візантійський фактор відіграв істотну роль в історії коронації Данила Романовича і переговорів про церковну унію Русі з Римом. Ці події відбувалися на тлі більш широких політичних процесів, ініціаторами яких стали папа Інокентій IV і нікейський імператор Іоанн III Ватац. В обмін на повернення Константинополя грекам володарі Нікеї погоджувалися визнати верховенство папи у церковних справах і підпорядкування йому православного духовенства. У той самий час, коли в Кракові та Холмі йшли переговори Данила з папським легатом Опізо, з Нікеї до Риму вирушило повноважне посольство для укладення угоди про унію Західної та Східної церков (друга половина 1253 р.).

Провідником нікейських інтересів в Галицько-Волинській Русі залишалася мати Данила Романовича Єфросинія-Анна. Після багатьох років, проведе-

⁷¹² Див.: *Майоров О. В.* Невідомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II // *Княжа доба: історія і культура* / Відп. ред. В. Александрович. — Львів, 2011. — Вип. 4. — С. 180–186.

⁷¹³ Докладніше див.: *Майоров А. В.* Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения в середине XIII в. // *ВИ.* — 2011. № 7. — С. 32–52.

⁷¹⁴ Див.: *Войтович Л. В.* Лев Данилович и загадки “австрийского узла” (1272–1278) // *Rossicaantiqua.* — 2011. — № 2. — С. 120–139.

них в монастирі, вона в останнє з'являється на сторінках літопису як одна з головних дійових осіб в історії коронації. За словами придворного літописця, дати згоду на коронацію і унію з Римом Данила “переконала його мати”. Союз з Римом найсильнішого з князів Русі був вигідний тоді правителям Нікеї, позаяк сприяв реалізації їхніх власних політичних цілей. Відмова нового нікейського імператора Феодора II Ласкаря від поступок папі і прийняття курсу на повернення Константинополя за допомогою військової сили негайно привів до розриву відносин з Римом галицько-волинських князів і відмови від церковної унії⁷¹⁵.

⁷¹⁵ Докладніше див.: *Майоров А. В.* Апостольский престол и Никейская империя во внешней политике Даниила Галицкого // *Rossicaantiqua*. — 2011. — № 1. — С. 60–99.

СКОРОЧЕННЯ

БАН. ВДВР	– Библиотека Российской Академии наук. Научно-исследовательский отдел рукописей. Санкт-Петербург
ДИМ	– Государственный исторический музей. Москва
ОЛДП	– Общество любителей древней письменности (Товарищество любителей древнего письма) Санкт-Петербург
РДБ. РВ	– Российская государственная библиотека. Рукописный отдел. Москва
РНБ. РВ	– Российская национальная библиотека. Рукописный отдел. Санкт-Петербург
АО	– Археологические открытия
АЮЗР	– Акты, относящиеся к Юго-Западной России
БЛДР	– Библиотека литературы Древней Руси
ВВ	– Византийский временник
Вест. СПбГУ	– Вестник Санкт-Петербургского государственного университета
ВИ	– Вопросы истории
ДГ	– Древнейшие государства на территории СССР / Восточной Европы. Материалы и исследования
ЗНТШ	– Записки Научного товарищества им. Шевченка
ЗРВИ	– Сборник трудов. Византологический институт Српске академии наук
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
МАИ	– Материалы и исследования по археологии СССР
ОИ	– Отечественная история
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
РА	– Российская археология
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
СККДР	– Словарь книжников и книжности Древней Руси
СлДРЯ XI–XIV вв.	– Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.
ТОДЛР	– Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) РАН
УЖ	– Український історичний журнал
ВР	– Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia

BZ	– Byzantinische Zeitschrift
CDERB	– Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae
CDH	– Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer
HRM	– Historia Russiae Monumenta / Ab. A. J. Turgenev
KH	– Kwartalnik Historyczny
LMA	– Lexikon des Mittelalters
MGH. SS	– Monumenta Germaniae Historica. Scriptores
MPH	– Monumenta Poloniae Historica
ODB	– The Oxford Dictionary of Byzantium
PL	– Patrologiae cursus completus. Patrologiae latinae / Ed. J. P. Migne
RES	– Revue des etudes slaves
SO	– Slavia Orientalis
VMH	– Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia / Ed. A. Theiner

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

Іл. 1.	Зовнішній вигляд візантійських імператриць та царівен. Фрагмент мозаїки “Імператриця Феодора з наближеними”. Середина VI ст. (Базиліка Сан-Віталі, Равенна, Італія)	11
Іл. 2.	Портрет Нікити Хоніата. Мініатюра Віденського списку Історії Нікити Хоніата. Перша половина XIV ст. (Віденська національна бібліотека)	14
Іл. 3.	Аспрон трахи Ісаака II. Монета з електри з зображенням Св. Діви Марії з немовлям Ісусом. Константинополь. 1180–1190-і роки. Музей історії мистецтва (Сен-Дені, Франція)	20
Іл. 4.	Йоганн Зебальд Баумайстер (1775/7–1829). Молодша дочка Ісаака II Ірина та її чоловік, німецький король Філіп Швабський. Малюнок кінця XVIII ст. (з серії портретів середньовічних німецьких правителів)	24
Іл. 5.	Імператриця Зоя, дружина Костянтина IX Мономаха. Мозаїка Софійського собору. Константинополь. Середина XI ст. (Стамбул, Туреччина)	28
Іл. 6.	Башта у Споліті. Перша половина XIII ст. Загальний вигляд з півдня. Гравюра другої половини XIX ст.	32
Іл. 7.	Кафедральний собор м Шпеер (Speyerer Dom). 1030–1061 рр. Перебудований в 1772–1784 і 1846–1853 рр. Західний портал. Сучасний вигляд (Шпеер, Німеччина)	37
Іл. 8.	Надгробна плита над похованням короля Філіпа Швабського в Шпеерському соборі. Сучасний вигляд	41
Іл. 9.	Королева Гертруда і король Андрій II. Мініатюри Ландграфського Псалтиря 1211–1213 рр., що належав дружині ландграфа Тюрінгії Германа I Софії. Бібліотека землі Вюртемберг (Штутгарт, Німеччина) .43	
Іл. 10.	Св. Єфросинія Суздальська, онука Романа Мстиславича. Покров на гробницю з образом святої. Лицeve шиття. Суздаль. Перша половина XVI ст. Державний Володимиро–Суздальський історико-архітектурний музей-заповідник (Володимир, Росія)	49
Іл. 11.	Церква Свв. Бориса та Гліба в Кидекші. Середина XII ст. Перебудована в XVIII ст. Сучасний вигляд (Суздальський район, Володимирська область, Росія)	53
Іл. 12.	Св. Єфросинія Александрійська. Фреска. Древній Новгород. Кінець XII ст. Західний неф церкви Спаса на Нередиці Фото 1930-х років	58
Іл. 13.	Успенський собор. Бл. 1160 р. Сучасний вигляд (Володимир-Волинський, Україна)	62

Лл. 14.	Свинцева печатка з зображенням Св. Єфросинії і сцени Преображення, знайдена в Новгороді в 1968 р. Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник (Великий Новгород, Росія) . . .70
Лл. 15.	Спасо-Єфросинієвський монастир. Загальний вигляд. Фото початку ХХ ст. (Полоцьк, Білорусь)74
Лл. 16.	Спасо-Преображенська церква (в давнину — церква Всемилоствийшого Спаса) Єфросинієвського монастиря. Середина ХІІ ст. Сучасний вигляд (Полоцьк, Білорусь)76
Лл. 17.	Преображення. Мозаїка апсиди базиліки Св. Аполлінарія (Сант Аполлінаре ін Классе). Середина VI ст. (Равенна, Італія)84
Лл. 18.	Преображення. Мозаїка апсиди базиліки Преображення Господнього монастиря Св. Катерини на Синаї. Середина VI ст. (Синай, Єгипет)85
Лл. 19.	Майстерня Феофана Грека. Преображення. Ікона. Кінець ХІV – початок ХV століття. Зі Спасо-Преображенського собору в Переславлі-Заліському. Дошка липова, паволока, левкас, яєчна темпера. Державна Третяковська галерея (Москва, Росія)88
Лл. 20.	Преображення. Мозаїчна ікона Константинополь. Бл. 1200 р. Музей Лувра (Париж, Франція)89
Лл. 21.	Преображення. Мініатюра із Хлудівського Псалтиря. Бл. 850 р. Державний Історичний музей (Москва, Росія)90
Лл. 22.	Преображення. Деталь темплону з монастиря Ватопед нагорі Афон. Дерево, темпера. Друга половина ХІІ ст. Державний Ермітаж (Санкт-Петербург, Росія)91
Лл. 23.	Благовіщення, Преображення, Воскресіння Лазаря. Трьохскладова ікона. Дерево, левкас, темпера. Друга половина ХІІ ст. Частина тетраптиха з зображенням Дванадцяти свят. Монастир Св. Катерини (Синай, Єгипет)92
Лл. 24.	Хрещення Ісуса, Преображення, Воскресіння Лазаря. Епістилій темплону. Друга половина ХІІ ст. Дерево, темпера. Пінакотека монастиря Св. Катерини (Синай, Єгипет)93
Лл. 25.	Печатка Янін, Гайдуков. 121д. З Новгорода з зображеннями Св. Єфросинії та Преображення (шрис худ. Т. В. Родигіної)95
Лл. 26.	Православний кафедральний собор Преображення Господнього. 1607–1633 рр., перебудований удругій половині ХІХ ст. (м. Люблін, Польща)98
Лл. 27.	Древній Спасо-Преображенський монастир. Поблизу селища Підкамінь Бродівського району Львівської області (реконструкція М. Ф. Рожка)102

Лл. 28.	Преображення Христа. Ікона з церкви Різдва Богородиці с. Бусовисько Старосамбірського району Львівської області. Кінець XIII – початок XIV ст. Львівський національний музей (Львів, Україна)	105
Лл. 29.	Преображення. Ікона з церкви Св. Георгія с. Вільшаниці Львівського району Львівської області. Кінець XIV ст. Львівський національний музей (Львів, Україна)	106
Лл. 30.	Преображення Господне. Ікона з с. Жогатин колишнього Добромильського повіту Львівського воєводства. Початок XV ст. Львівський національний музей (Львів, Україна)	107
Лл. 31.	Печатка Янін, Гайдуков. 121е. З Новгорода зображеннями Св. Єфросинії і Преображення (прорис худ. Т. В. Родигіної)	108
Лл. 32.	Печатка візантійської імператриці Єфросинії Дукині Каматири Ангелини. Кінець XII – початок XIII ст. Державний Ермітаж (Санкт-Петербург, Росія)	109
Лл. 33.	Грецький напис на хресті-релікварії Мануїла Комнина Собору Паризької Богоматері. Прорис.	111
Лл. 34.	Релікварій “Страсті Спасителя”. За ескізом Ш. Ле Бруна. Кін. XVII ст. Абатство Сен-Жермен де Пре (з гравюри початку XVIII ст.)	113
Лл. 35.	Хрест Принцеси Палатіни. Фрагмент напису Κομνηνός Μανουήλ οτεφεφόρος. Собор Паризької Богоматері (Париж, Франція)	119
Лл. 36.	Хрест Принцеси Палатіни. Релікварій роботи Ж. Фамехона. 1828 р. Позолочена бронза, кришталь. Собор Паризької Богоматері (Париж, Франція)	121
Лл. 37.	Імператриця Марія-Ксенія, друга дружина Мануїла I Комнина XIV в. Мініатюра візантійського рукопису. XIV ст. Зібрання грецьких рукописів Бібліотеки Ватикану.	125
Лл. 38.	Ковчег-мощовик Діонісія Суздальського. Нижній Новгород, 1383 р. Дерево, срібло, позолота, емалі, коштовне каміння. Музеї Московського Кремля (Москва, Росія)	130
Лл. 39.	Філофеївська ставротeka. Візантія, XII ст. Дерево, позолочене срібло. Музеї Московського Кремля (Москва, Росія)	132
Лл. 40.	Залишки церкви Іоанна Богослова. 1170-і роки. Внутрішній двір Замку Любарта. Сучасний вигляд (Луцьк, Україна)	134
Лл. 41.	Св. кн. Данило Московський в молінні Св. Трійці, з видом Данилова мон-ря. Ікона. Кінець XVII – початок XVIII ст. Державний музей історії релігії (Санкт-Петербург, Росія)	139
Лл. 42.	Район Високої Гірки. Місце, де в другій половині XIII ст. знаходився палац Данила Галицького. Сучасний вигляд (м. Хелм, Польща)	146

Лл. 43.	Адам Ле Рув (1825?–1863). Руїни башти в Белавіні. Малюнок з “Люблінського альбому” (1857–1860 рр.)	147
Лл. 44.	Готична чи Кругла башта. Гадана башта-стовп, побудована Данилом Галицьким в середині XIII ст. Сучасний вигляд (м. Люблін, Польща)	148
Лл. 45.	Башта-стовп Володимира Васильковича. Друга половина XIII ст. Сучасний вигляд (м. Кам’янець Брестської області, Білорусь)	151
Лл. 46.	П’ятничанська башта. Кінець XIII – перша половина XIV ст. Сучасний вигляд (с. П’ятничани Жидачівського району Львівської області, Україна)	153
Лл. 47.	Успіння Св. Єфрема Сирина. Візантійська ікона. Середина XV ст. Музей візантійської культури (Афіни, Греція)	155
Лл. 48.	Імператор Лев I (Флавій Валерій Лев). Античний бюст. Алебастр, мармур. Бл. 470 р. Музей Лувру (Париж, Франція)	161
Лл. 49.	Данийл Стівник. Фреска кафолікона монастиря Панагії Мавріотисси. Кінець XII ст. (Касторія, Греція)	166
Лл. 50.	Австрійська герцогиня Гертруда, дружина Романа Даниловича. Генеалогічне древо Бабенбергів. Фрагмент. Бл. 1490 р. Абатство Ордену августинців (Клостернойбург, Австрія)	169
Лл. 51.	Чеський король Пржемысл II Оттокар. Мініатюра Збраславської хроніки королівського двору (Chronicon Aulae regiae). Перша половина XIV ст. Національна бібліотека (Прага, Чехія)	173
Лл. 52.	Австрійська герцогиня Феодора, мати Фрідріха II Войовничого. Генеалогічне древо Бабенбергів. Фрагмент. Бл. 1490 р. Абатство Ордену августинців (Клостернойбург, Австрія)	178
Лл. 53.	Пам’ятний знак до 750-річчя коронації Данила Галицького, встановлений у 2003 р. (Дрогичин, Польща)	181
Лл. 54.	Золотий гіперпірон нікейського імператора Іоанна III Дуки Ватаца. Магnezія. Перша половина XIII ст. Метрополітен-Музей (Нью-Йорк, США)	185
Лл. 55.	Нікейський імператор Феодор II Ласкар. Мініатюра з Моденського списку Хроніки Іоанна Зонари. XV ст. Biblioteca Estense Universitaria (Модена, Італія)	194
Лл. 56.	Бела IV і Пржемысл II Оттокар. Мініатюра з Ілюстрованої хроніки середини XIV ст. (Chronicon Pictum або Chronicade Gestis Hungarorum), що іноді зветься також Віденською ілюстрованою хронікою або Хронікою Марка Кальті, за іменем одного з укладачів. Національна бібліотека ім. Іштвана Сечені (Будапешт, Угорщина)	196

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аверьянов К. А.* 138
Агнія-Анна Антиохійська 19
Акакій 160
Александрович В. 31, 94, 103, 104
Алексеев Л. В. 50, 54, 55, 71, 75, 77, 78, 127
Алтатов М. В. 84
Амальрік I (Аморі) 120
Анастасія Юрїївна 63
Анатолій (Грисюк), иеромонах 154
Андреев И. 26
Андрій (Ендре) II 10, 16, 17, 21, 42, 43
Андрій Молодший 16, 123
Андрій Юрїйович Боголюбський 51, 72
Андрій Ярославич 156, 157
Андронік II Палеолог 117
Андронік I Комнин 29, 122, 124
Андронік Дука Каматир 16
Андронік Лапард 19
Андронік Сардський 188
Андронік, син Георгія Палеолога Комнина Дуки 29
Анна Антиохійська 123
Анна Далассина 200, 201
Анна, дочка Івана Грозного 63
Анна, дружина вел. кн. Володимира Святославича 135
Анна, дружина Іоанна III Ватаца 188
Анна Комнина 200
Анна Комнина Ангеліна 12
Анна Мстиславна 107, 156, 199
Антипов И. В. 30, 34, 94, 96, 99, 144, 145, 146, 148, 150, 152
Арсеній Авторіан 188, 194
Арвес Ф. 38
Афанасій (Сахаров), архієпископ 39
Баддуїн II 187, 188
Баддуїн III 120
Банк А. В. 86, 131
Батий (Бату) 140, 141
Батюшков П. Н. 71, 74, 95, 96, 145, 150
Баумгартен Н. А. 22, 156
Бела III 12, 18, 19, 123
Бела IV 20, 43, 168, 172, 174, 175, 176, 178, 183, 191, 192, 195, 196, 203
Беляев Л. А. 138
Берест Р. 101
Бернгард Проїсселі 179
Бибиков М. В. 15, 51
Бобров Ю. Г. 79
Божилів И. 26, 44
Болеслав III Кривоустий 10
Болеслав Сором'язливий 170, 196
Большакова Л. Н. 34
Большакова С. А. 190
Боніфатій Монферратський 20
Борис Юрїйович 49, 51, 52
Борисов Н. С. 139, 140
Брюсова В. Г. 63
Булгаков С. Н. 58
Бучко Р. В. 96
Бычков В. В. 85
Вавіла 64, 145
Вагнер Г. К. 52, 72
Варлаам 84
Василиск 160
Василій II, імператор 117
Василій II Каматир, патріарх 29, 30
Василь III Іванович 52
Василь Ярославич 157
Василь Дмитрович 137
Васильєв А. А. 185
Василько Романович, син Романа Даниловича 149
Василько Романович, син Романа Мстиславича 4, 18, 22, 35, 170, 189
Василько Святославич 78
Василько Юрїйович 50

- Вацлав (Венцеслав) I 168, 172, 173, 174
 Веріна 160
 Вільгельм II Голландський Флорис 174, 175
 Владислав IV 114
 Владислав Моравський 173
 Владислав Опольський 170
 Войнар М. М. 182
 Войтович Л. В. 9, 10, 13, 16, 17, 18, 21, 45, 47, 48, 60, 101, 149, 162, 176, 181, 196, 203
 Войшелк 141
 Володимир Василькович 133, 149, 150, 152, 153, 154
 Володимир Святославич 94
 Волощук М. М. 16
 Воронин Н. Н. 51, 52, 53, 54, 72
 Воронова Е. М. 50, 70
 Всеволод Юрійович Велике Гніздо 50, 53, 61
 Всеслав Брячиславич 54
 Вуйцик В. 97, 103
 Высоцкий С. А. 54
 Гайдуков П. Г. 66, 107, 137
 Галасливий С. 101
 Ганна Гонзага де Клеве 114
 Гейза II 172, 177
 Геласій I 38
 Генріх IV 122
 Генріх VII 173
 Генріх Бабенберг 173
 Генріх Пройсселі 179
 Генріх фон Ліхтенштейн 179
 Генріх фон Хассбах 179, 203
 Генсировський А. И. 98
 Георгій Акрополіт 188, 194
 Георгій Кізікський 188
 Георгій Палеолог Комнин Дука 29, 30
 Гербачевський Ф. 95, 96, 143
 Герман VI Церінген 173, 175
 Гертруда Бабенберг 63, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 193
 Гертруда, дружина Андрія II 17, 42
 Гійом 20
 Гліб Святославич 13
 Головко О. Б. 9, 60, 181
 Голубинський Е. Е. 64, 74
 Горан В. П. 58
 Грабар А. 52
 Григорій, ігумен 141
 Григорій Палама 84
 Грицак П. 60
 Грушевський М. С. 13, 16, 34, 42, 44, 60, 171, 180, 190
 Губаз 160
 Гудима П. 100
 Дандоло Енріко 164
 Даниїл Стовпник 137, 160, 162, 164
 Данило Василькович 149
 Данило Васильович 137
 Данило Дмитрович 137
 Данило Іванович 137, 138
 Данило Мстиславич 149, 151
 Данило Олександрович 137, 138, 139, 140, 157
 Данило Романович 4, 6, 7, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 34, 35, 42, 43, 44, 48, 101, 107, 123, 136, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 156, 157, 158, 162, 168, 170, 171, 176, 178, 180, 182, 183, 184, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 202, 203
 Данило Симеонович 137
 Даркевич В. П. 135
 Денисов Л. И. 71
 Джурова А. 78
 Дибя Ю. 33, 34, 64, 94
 Диль III. 52
 Димитрій (Ярема), патріарх 103, 104
 Діонісій, архієпископ 129
 Діонісій Балабан, митрополит 95

- Длугош Ян 5, 115, 116, 147
Дмитриев Л. А. 128
Дмитриев М. В. 98
Дмитриев Ю. Н. 53
 Дмитро Костянтинович 129
 Добриня Ядрейкович (архієпископ Антоній) 11, 128, 165
 Добромир Хриз 12, 26
Добрянский А. 97
Донской Д. В. 13, 47
Дубровский М. 70
 Едвард Пфальцьський 114
 Екберт 42
Ефрем Сирин, св. 154
 Євдокія, дочка Олексія III 12
 Євдокія, дружина Феодосія II Молодшого 161
 Євфимія Глібівна 13
 Євфимія Казимирівна 63
 Єфрем Енійський 5
 Єфросинія Александрійська, св. 55, 56, 57, 59, 199
 Єфросинія-Анна, дочка Ісаака II 22, 36, 37, 44, 45, 57, 124, 165, 199, 200, 201
 Єфросинія Борисівна 49, 51, 53
 Єфросинія, дружина Михайла II Травла 56, 57
 Єфросинія Дукиня Каматира 15, 18, 109
 Єфросинія Кастамонітисса 46
 Єфросинія Александрійська 55
 Єфросинія Полоцька, св. 50, 68, 70, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 93, 199
 Єфросинія Ярославна 49
Жаворонков П. И. 184, 185, 187, 188, 189, 191, 193, 195
 Загайський А. 100
Заграевский С. В. 51
Зверинский В. В. 71, 103
 Зенон 160
 Зігфрід III фон Епштайн 190
 Зоненберг Х. 151
 Зоя, дочка Костянтина VIII 27
 Зоя Карбонопсин 27
Иоаннисян О. М. 96
 Іван II Асень 44, 184
 Іван IV Васильович Грозний 52, 63, 74, 76
 Іван Данилович Калита 137
 Іванко 12
 Ігнатій Стебельський 99
 Ієремія 96
 Імре I 17
 Інокентій IV 4, 35, 141, 172, 174, 175, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 203
 Іоаким Корсунянин, єпископ 63
 Іоаким, патріарх 96
 Іоанн III Ватац 4, 184, 186, 187, 188, 189, 192, 203
 Іоанн IV, митрополит 122
 Іоанн VI Кантакузин 129
 Іоанн X Каматир 15, 30
 Іоанн Ангел 177
 Іоанн де Брієнн 184
 Іоанн, зодчий 70
 Іоанн (Ілля), архієпископ 128
 Іоанн Каматир 15
 Іоанн, майстер-ювелір 131
 Іоанн, син Ісаака II 20, 41
 Іоанн Спиридоніакі 26
 Іраклій Данилович 6
 Ірина, дружина Іоанна III Ватаца 192
 Ірина, дружина Ісаака II 46
 Ірина, дружина Лева IV 56
 Ірина Комнина Ангеліна 12, 30
 Ірина-Марія, дочка Ісаака II 12, 23, 27, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 46, 198
 Ісаак II Ангел 4, 12, 13, 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 36, 38, 40, 45, 46, 57, 58, 59, 124, 125, 158, 159, 164, 165, 172, 176, 177, 178, 184, 198, 200, 202

- Ісаак Комнин, зять Олексія III 12
 Ісаак Комнин, син Іоанна II 123
 Ісидор 64, 145
 Іштван I 122
 Йосип Баковецький 134
Каждан А. П. 12, 15
 Казимир II Битомський 63
 Казимир III Великий 59, 114, 115, 116,
 133
 Каломан I 44
 Калоян (Іван) 12, 26, 27
Каргер М. К. 75, 77, 135
 Карпінні Іоанн де Плано 187, 189, 190,
 191
Картович В. Н. 58
Картов С. П. 119, 120
Качалова І. Я. 130
 Кипріан 131
 Кирило Александрійський, св. 126
 Кирило, митрополит 156, 191, 192
Кишкин Д. С. 61
Клибанов А. І. 98
 Клим Смолятич 122
Клосс Б. М. 55, 76
Ковалев В. 196
 Козьма (Андрій) Колодинський 97
 Коломан I Асень 184
 Коломан (Кальман); КоломанКальман
 16, 123, 199
Кондаков Н. П. 54, 79
 Конрад IV 188
 Конрад Земовитович 147
 Конрад, кн. мазовецький 147
 Конрад фон Вассербург 179
 Конрад фон Гімберг 179
 Конрад фон Фалькенберг 179
 Констанція (Анна), дочка Фрідріха II
 185
 Констанція, дружина Льва Даниловича
 123
Кос А. І. 99, 143
Коструба Т. 97
 Костянтин I Великий, св. 126
 Костянтин V 163
 Костянтин VI Сліпий 56
 Костянтин VII Багрянородний 27
 Костянтин VIII 24, 27
 Костянтин IX Мономах 28
 Костянтин X 24
 Костянтин Орвіето 188
Котляр М. Ф. (Котляр Н. Ф.) 9, 48, 60,
 106, 136, 171, 181, 182, 190
 Крафт фон Слеюц 179
Крипякевич І. П. 101, 171
 Кунігунда (Кінека) (св. Єлизавета) 42,
 43
 Кунігунда (Кунгута) Штауфен 172
Купріянович Г. 96
Купчинський О. 96
Кучинко М. М. 102, 143
Кучкин В. А. 131, 138, 157
 Лаврентій 186, 189, 192
 Лазар Богша 79
Лазарев В. Н. 83, 84, 91, 93
Ласкарис М. 12
 Лев I 160, 162, 202
 Лев II 160
 Лев V Вірменин 25
 Лев VI Мудрий 27
 Лев Данилович 97, 99, 123, 143, 170, 191,
 202
 Лев Юрійович 162
Левченко М. В. 13, 51
 Леопольд V Бабенберг 172
 Леопольд VI Славний 172, 174, 176, 177,
 178
 Лешко Білий 10
Лидов А. М. 127
Литаврин Г. Г. 19
Литвина А. Ф. 45, 47, 49, 50, 59, 61, 62,
 136, 137, 138
Лихачев Д. С. 5

- Лихачев Н. П.* 67, 68
Лонгинов А. В. 96, 148
Лопарев Х. М. 13, 54
Лосева О. В. 64, 78, 149, 162
Лука Хрисоверг 54, 72
Лукашевич А. А. 159
Лысенко П. Ф. 150
Любарський С. 143
Людвіг Баварський 186
Людовик IV 42, 44
Людовик XIV 112
Мазурик Ю. 142, 143
Майоров А. В. 4, 5, 6, 7, 8, 11, 14, 16, 106, 123, 156, 184, 193, 200, 202, 203, 204
Макарий (Булгаков) 72
Малевская М. В. 33, 60, 96, 99, 143
Мальшевский И. 98
Манго К. 120
Мануїл I, імператор візантійський 15, 19, 51, 54, 72, 79, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 132, 201
Мануїл I, імператор Трапезунду 117, 118
Мануїл II, імператор візантійський 115, 116
Мануїл II, імператор Трапезунду 117
Мануїл II, патріарх 186, 187, 188
Мануїл III, імператор Трапезунду 118
Мануїл Ангел, син Ісаака II 20, 37
Мануїл Каміца 26
Мануїл Філантропін 115
Маргарита Бабенберг 173, 174, 175
Марія Антіохійська 124
Марія, дочка Казимира II Битомського 63
Марія, дочка Мануїла I 120, 123, 124
Марія, дочка Михайла Всеволодовича 63
Марія, дружина Бориса Юрійовича 51, 52
Марія, дружина Всеволода Велике Гніздо 61
Марія, дружина Івана II Асеня 44
Марія, дружина Костянтина VI Сліпого 56
Марія, дружина Мануїла I 19
Марія Іванівна 96
Марія Каматира 15
Марія Комнина 123
Марія-Ксенія 25, 124, 125
Марія Ласкаріна 192
Марія Луїза (Людівка) Гонзага де Невр 114
Марія-Маргарита 18, 19, 20, 21, 38, 41, 177, 198
Марія Олександрівна 63
Марія Юрїївна 63
Маркіан 161, 163
Мартин Турський, св. 40, 41
Масленичын С. И. 52
Махновець Л. Є. 18, 34, 48, 60
Маясова Н. А. 130
Медынцева А. А. 131
Мелиоранский Б. 57
Мельников А. А. 70
Мефодій Терлецький 95
Мехмед II 85
Миколай Месарит 84, 85, 86, 87
Мирослав Гюрятинич 128
Михаїл II Епірський 193
Михаїл II Травл 56
Михаїл V Калафат 28
Михаїл VIII Палеолог 30, 117
Михайло Вишневецький 114
Михайло Всеволодович 48, 55, 63, 156
Михайло Рогоза 96
Михайло Ярославич 157
Михаїл Пселл (Михаїл Псел) 28
Михалко Юрійович 50
Мицько І. 99, 101, 133, 135, 141
Мозитич І. Р. 34, 96, 100, 152

- Могитич Р. І. 34, 152
 Модест (Стрельбицкий), архиеп. 84
 Моррисон Ц. 120
 Мошин В. А. 54
 Мстислав Володимирович 10, 50, 69
 Мстислав Данилович 59, 151
 Мстислав Ізяславич 122
 Мстислав Мстиславич Удатний 106, 156, 199
 Мстислав Юрійович 50
 Мусин А. Е. 129
 Мясоедов В. К. 54
 Назаренко А. В. 50, 128
 Некрасов А. И. 53
 Никифор Дука 193
 Николаева Т. В. 130
 Николов Г. Н. 44
 Никорович Ю. 103
 Нікіта Хоніат (Никита Хониат) 4, 12, 14, 15, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 36, 124, 126, 158, 159, 164, 177, 198, 202
 Ніколо да Кальві 188
 Оболенский Д. 52
 Овсїйчук В. А. 103
 Олександр IV 188, 189, 193, 194, 195
 Олександра IV 183
 Олександр Михайлович 63
 Олександр Ягеллончик 150
 Олександр Ярославич Невський 48, 140, 156, 157
 Олексій I Комнин 54
 Олексій II Комнин 124
 Олексій III Ангел 5, 11, 12, 14, 15, 18, 20, 22, 26, 30, 57, 58, 59, 124, 198
 Олексій IV Ангел 13, 14, 23, 41
 Олексій V Мурчугфл 164
 Олексій Врана 158
 Олексій Комнин 124
 Олексій Михайлович 73, 96
 Олексій Палеолог Комнин Дука 30
 Олена, дочка Гейзи II 172
 Олена Львівна 63
 Олена Романівна 48, 63
 Олена, св., мати Костянтина I 126
 Ольга Юрїївна 49, 51
 Онуфрій Шумлянський 97
 Опізо з Мезано 190, 191, 203
 Орлов А. С. 79
 Оссолінський П. 114
 Остапюк О. 142, 143
 Отгон I 39
 Отгон II 169, 174, 175
 Отгон фон Лейсс 179
 Отгон фон Майссау 179
 Паевский Л. 151
 Панишко С. 142
 Панова Т. Д. 52, 53
 Паславський І. 182
 Пашуто В. Т. 13, 48, 60, 122, 171, 183, 190
 Пескова А. А. 135
 Петро IV 26
 Петро Могила 96
 Петро, тун 153
 Пивоварова Н. В. 53
 Писарев Л. И. 126
 Площанский В. М. 95
 Плюханова М. В. 61
 Покришкін П. П. 145
 Покровский Н. В. 83
 Попова О. С. 91
 Предслава Рюриковна 15
 Пресняков А. Е. 13
 Пржемысл II Отгокар 169, 170, 172, 174, 175, 176, 178, 195
 Припачкин И. А. 79
 Приселков М. Д. 137, 139, 162
 Продовжувач Феофана (Продолжатель Феофана) 56, 57
 Прудникова Е. А. 61
 Пчелов Е. В. 51
 Ракицікі У. 80

- Рамм Б. Я. 191, 195
 Раппопорт П. А. 31, 51, 75, 94, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 152
 Ращенко М. 96
 Ричка В. М. 60
 Робер де Кларі (Робер де Кларі) 159, 164
 Рожер III 12, 23
 Рожко В. 101
 Рожко М. Ф. 96, 99, 100, 101, 143, 144
 Розов В. 133
 Роман III Аргірі 27
 Роман Данилович 63, 168, 170, 174, 175, 176, 178, 179, 193, 202
 Роман, єромонах 99
 Роман Мстиславич 4, 158
 Ростислав Мстиславич 122
 Ростислав Рюрикovich 55
 Ростислава Мстиславна 157
 Русіно Й. Ф. 113
 Рыбаков Б. А. 34, 79
 Рюрик Ростиславич 13, 14, 15, 17, 50
 Савваитов П. 165
 Савелов Тимофій 54
 Салімбене де Адам 186, 187
 Саломея, дружина Святополка II 47
 Самойлова Т. Е. 52, 137
 Сангушко Адам-Олександр 134
 Сапунов А. П. 70, 71, 74
 Сарабьянов В. Д. 73, 80, 81
 Свенціцька В. І. 104
 Святополк II 47
 Святослав Всеволодович 13
 Святославский А. В. 127
 Селицкий А. А. 73, 79
 Семенов А. И. 53
 Сементовский А. М. 71, 75, 77
 Сергей (Спасский), архиепископ 39, 55, 162
 Серегина Н. С. 50, 70
 Сидор О. Ф. 104
 Симеон Іванович Гордий 137, 162
 Симеон Стовпник Молодший Дивногорець, св. 163
 Симеон Стовпник, св. 161
 Симеон Юрійович 162
 Сільвестр Коссов 95
 Січинський В. 99
 Смарагд-Єфросинія Ростиславівна 50, 55
 Соколов Р. А. 191
 Соколова И. В. 108
 Соломина В. П. 131
 Сорокатый В. М. 63
 Срезневский И. И. 10
 Станчев К. 78
 Стерлигова И. А. 86, 127, 128, 129, 130, 133
 Стефан IV 123
 Стефан Баторій 71, 75, 77
 Стефан Неманич Первовінчаний 12
 Стефан, син Бели IV 195
 Столярова Л. В. 153
 Сычев Н. 51, 52, 54
 Сычев Н. П. 54
 Танкред 12, 23
 Теодорович Н. И. 59, 102
 Терський С. В. 103
 Тихомиров М. Н. 31, 140
 Ткачев М. А. 150, 152
 Толочко О. П. 9, 20
 Толочко П. П. 13
 Толстой И. И. 79
 Трошин А. А. 127
 Трусов А. О. 152
 Турилов А. А. 70, 153
 Ульріх фон Гюттендорф 179
 Ульріх фон Хассбах 179
 Успенский Ф. Б. 45, 47, 49, 50, 59, 61, 62, 136, 137, 138
 Успенский Ф. И. 14
 Фамехон Ж. 113

- Федір Ярославич 48, 156
 Федота 56
 Феодор II Ласкар 183, 189, 193, 204
 Феодора Ангеліна 172, 176, 177, 178, 203
 Феодора Ангеліна Комнина 12
 Феодора, дочка Костянтина VIII 27
 Феодора, дружина Андроніка Лапарда 19
 Феодора, дружина Балдуїна III 120
 Феодора, мати Михаїла VIII Палеолога 30
 Феодор Едеський, св. 163
 Феодор Скутаріот 5, 188
 Феодосій II 161
 Феодосій Косий 97
 Феодул 120
 Феодулія Михайлівна (св. Єфросинія Суздальська) 55, 156
 Теофіл 56
Филитповский Г. Ю. 72
 Філіп Швабський 23, 27, 35, 37, 42, 44, 172, 198, 199
 Філофей 131
Флоря Б. Н. 50, 140, 183, 184
 Фрідріх I Барбаросса 172, 177
 Фрідріх II Войовничий, герцог 172, 173, 175, 176, 178, 203
 Фрідріх II, імператор 172, 173, 175, 184, 185, 186, 187, 189, 203
 Хмельницький Богдан 95, 96
Хозеров И. М. 77
Хрущевич Г. Н. 94, 145, 146
Царевская Т. Ю. 82, 128
Червяков А. Ф. 131
Чубатий М. 190, 191
Шалина И. А. 72, 73, 126
 Шарль Ле Брун 112
Шевченко І. І. 120
Шейкин Г. Н. 77, 78
Шестаков С. 163
 Шнайдер Антоній 101
Шолохова Е. В. 60, 99, 143
Штыхов Г. В. 50, 55
Шукуров Р. М. 118
Щавелева Н. И. 196
Щенникова Л. А. 130
Щепкина М. В. 87
Щербатова-Шевякова Т. С. 82
Этингоф О. Е. 61, 72, 81, 89, 129
Юревич О. 122
 Юрій Володимирович Довгорукий 49, 50, 51, 52
 Юрій Львович 63
 Юстин II 163
 Ягайло-Володислав Ольгердович 114, 115
 Ядвіга 115
Ядрышников В. А. 82
 Яків Суша 94, 146
 Янек з Чарнкова 115
Янин В. Л. 55, 66, 67, 68, 69, 73, 75, 107, 137
 Ян Казимир 114
Япунджич М. 78
 Ярослав Володимирович Осмомисл 49, 122
 Ярослав Всеволодович 140, 156, 157
 Ярослав Ярославич 157

- Abraham W.* 190
Acheimastou-Potamianou M. 88, 155
Andrea A. J. 26
Andreopoulos A. 83, 86, 87
Angelov D. 189
Angold M. 29, 36, 184, 188
Augé E. 117
Auzas P. M. 110
Bacci M. 127
Balzer O. 116
Barbe D. 56
Barker J. 115
Bartnicki M. 60, 171
Βάρζος K. 12, 18, 19, 20, 23, 29, 40, 46, 126
Baumgarten N. de 13, 22, 47, 60
Berger A. 57
Beulertz S. 42
Bihrer A. 36, 42
Bogyay Th. von 39
Βοκοτόπουλος Π. Α. 89, 90
Borgehammar S. 126
Bouillart J. 112
Bowlus Ch. R. 39
Brand Ch. M. 26, 126
Bredenkamp Fr. 186
Buko A. 31, 33, 35, 167
Burkhard R. 193
Byrne J. P. 187
Capner G. 110
Carr A. W. 86
Cheyne J. C. 29
Cutler A. 83
Czermak W. 114
Dąbrowska-Zawadzka E. 15, 110, 112, 114, 117, 118, 120, 123
Dąbrowski D. 9, 10, 13, 16, 18, 34, 47, 48, 61, 63, 107, 156, 162, 181
Dark K. 33
Delehaye H. 160, 163
Derwich M. 110
Dieten J. L. van 14, 19, 26
Dinkler E. 81, 83
Durand J. 110, 111, 118
Dworzaczek W. 22, 60
Eastmond A. 117, 118, 122
Ehlers C. 36, 38
Elias Reusner 47
Ertuğ A. 82
Festuglère A. J. 160
Flachenecker H. 42
Font M. 22
Forssmann J. 48
Fox R. L. 161
Frolow A. 115, 117, 119, 121, 122, 131
Gaborit-Copin D. 121
Garland L. 24, 27, 28, 57, 59, 124, 125
Gil A. 95
Golub S. 31
Gosselin 113
Grala H. 9, 10, 13, 15, 17, 21, 45, 48, 61, 156, 180
Gudavičius E. 35
Guilhermy F. 117
Guilland R. 26
Halecki O. 115
Haller I. 186
Hatlie P. 57
Heisenberg A. 85, 87
Herrin J. 25, 57
Heyer F. 120
Hiestand R. 23, 27, 29, 36, 40, 41
Hofmaister A. 48
Hofmann G. 188
Hucker B. U. 42
Hunger H. 15
Huxley G. 25
Ihm Ch. 81, 83
Isenburg W. K. von 60
Janin R. 25
Jasiński K. 18
Jolivet-Lévy C. 82

- Kazhdan A.* 22, 51, 163, 164
Khatchatrian A. 32
Kopera F. 115
Koziejowski N. 149
Kutyłowska I. 31, 32
Lampsidos O. 118
Langdon M. K. 166, 167
Λάππας N. ΑΘ 194
Lasteyrie R. 117
Laurent V. 30
Lauret n V. 189
Lechner K. 172, 173, 174, 175
Lent F. 161
Lilie R.-J. 56, 57, 120
Makk F. 123
Malingoudis Ph. 19
Martial le Fevre A. 112
Meier H. 177
Mika N. 175, 179
Miller D. 163
Millet G. 83, 86
Montfaucon B. 110, 117
Moravcsik Gy. 12, 123
Nagirnny V. 190
Nicol D. M. 194
Niemcewicz J. U. 114
Nikephoros Chrysoberges 26
Norden W. 183, 187, 188
Oikonomidès N. 121
Papademetriou G. C. 84
Papadopoulos-Kerameus A. I. 29
Paszkievicz H. 116
Piganiol de la Force J. A. 112
Podskalsky G. 86
Polemis D. I. 16, 59, 118
Prinzing G. 19, 117
Puchala L. 101
Quandt L. 48
Raffin L. 110, 113, 114
Rochow I. 56, 57
Rohland J. P. 38
Rudnik S. 94
Ruszkowska U. 146
Rymar E. 47
Salamon M. 117
Scheibelreiter G. 177
Schellens Fr. 39
Schillmann F. 188
Schwemnicke D. 22, 48, 177
Ševčenko N. P. 164
Sinkewicz R. E. 84
Skauran K. M. 165
Soloviev A. 122
Sotiriou G. et M. 92, 93
Stebelski I. 99, 144
Sturdza M. D. 177
Świeżawski A. 22
Taft R. F. 86
Theophanes 163
Thiele A. 177
Thierry L.-V. 113
Thuna E. 82
Treu K. 117
Tsigaridas E. 89
Vannier J.-F. 29, 30
Veglery A. 67, 121
Vööbus A. 154
Vries W. de 183, 189, 193
Wallemich K. von 39
Wasilewski T. 114
Weitzmann K. 90, 93
Wessels K. 118
Winkelmann E. 37
Wisskirchen R. 82
Włodarski B. 60, 190
Wójcik Z. 114
Zachos G. 67, 121
Ženlička J. 172
Zimmermann G. 42

ЗМІСТ

Вступ.....	4
<i>Розділ перший. Дискусія про другий шлюб Романа Мстиславича</i>	9
Візантійське походження дружини Романа.....	9
Династичні шлюби у зовнішній політиці імперії.....	12
Рід Каматирів.....	15
Дочка Ісаака II від Маргарити Угорської.....	18
<i>Розділ другий. Старша дочка імператора Ісаака II</i>	22
Відомості Нікити Хоніата.....	23
Іоанницький дім.....	24
Чернечий постриг в політичній практиці Візантії.....	27
Походження першої дружини Ісаака II.....	29
Башта в Столп'ї: підсумки новітніх досліджень.....	30
Відомості синодика Шпеєрського собору.....	35
Галицько-Волинський літопис про вбивство "римського царя" Філіпа.....	41
<i>Розділ третій. Єфросинія, Марія або Анна? Про світське та черне че імена другої дружини Романа Мстиславича</i>	45
Ім'я Єфросинія у дочок і внучок Романа Мстиславича.....	45
Культ Св. Єфросинії в традиції ім'янаречення давньоруських князів.....	49
Св. Єфросинія Александрійська і візантійська монахиня- імператриця Єфросинія.....	55
Світське та чернече імена галицько-волинської княгині "Романової"	59
<i>Розділ четвертий. Печатка Єфросинії з Новгороду: нерозв'язані пи- тання атрибуції</i>	66
Атрибуція В. Л. Яніна.....	67
Чи могла Єфросинія Полоцька бути засновницею Спасо-Преображенського монастиря?	69
Історичні, епіграфічні і іконографічні дані в атрибуції печатки Єфросинії.....	77
<i>Розділ п'ятий. Княгиня-монахиня Єфросинія і культ Преображен- ня в Галицько-Волинській Русі</i>	83
Еволюція естетики та іконографії Преображення.....	83
Зображення апостолів як датуюча ознака.....	86
Єфросинія Галицька і культ Преображення в пам'ятках Холмської землі.....	93
Спасо-Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині та на Волині.....	96
Древні ікони Преображення Христового з Галицької землі.....	103

Контакти Єфросинії Галицької з Новгородом	105
<i>Розділ шостий. Хрест імператора Мануїла Комніна</i>	110
Хрест-релікварій Собору Паризької Богоматері	110
Перебування реліквії у королівській казні Речі Посполитої	114
Κοινητός Μανουήλ στεφφόρος	116
Як імператорська реліквія потрапила до Галича?	122
Реліквії Животворящого хреста у середньовічній Русі	126
Хрести-релікварії Волинської землі	132
<i>Розділ сьомий. Початок вшанування Св. Данила Стовпника у</i>	
Рюриковичів	136
Вшанування Данила Стовпника у родині великих	
князів московських	136
Данилів монастир в Угровську	140
Холмські башти-стовпи XIII ст. та їх призначення	144
Сліди вшанування Данила Стовпника нащадками	
Данила Романовича	149
Родинні зв'язки галицько-волинських і московських князів	155
<i>Розділ восьмий. “Візантійський іменослов” галицько-волинських князів</i>	158
Захоплення стовпництвом візантійського імператора Ісаака II	158
Агіографічна традиція про Свв. Данила Стовпника та Лева	
Великого Царя	160
Еволюція грецького стовпництва	163
“Велика княгиня Романова” і поширенні культів стилітів на Русі	165
<i>Розділ дев'ятий. “Австрійський вузол” зовнішньої політики Романо-</i>	
вичів	168
Спроба Романа Даниловича опанувати австрійським престолом	168
Головні претенденти на австрійський престол у середині XIII ст	171
Єфросинія Галицька і австрійська герцогиня Феодора	175
<i>Розділ десятий. Єфросинія Галицька та коронація Данила Романо-</i>	
вича	180
“...и оубеди его мати его”	180
Екуменічні процеси середини XIII ст.	183
Марія Угорська і Єфросинія Галицька	189
Відмова від унії та повернення до австрійської справи	193
Висновки	198
Скорочення	205
Перелік ілюстрацій	207
Іменний покажчик	211

Наукове видання
Серія: "Славетні постаті середньовіччя"

Майоров Олександр Вячеславович

**Єфросинія Галицька.
Дочка візантійського імператора
в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця**

Відповідальний редактор тому – Леонтій Войтович
Технічний редактор – Юрій Кирилов

Підписано до друку 24. 04. 2013
Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Palatino Linotype
Наклад 500

Видавець Пшонківський О. В.
*Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК 1500, від 22.09.2003.*
09117. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4
Тел.: 044 33-111-42. Тел./факс: 0456 33-21-22,
e-mail: janina-book@ukr.net

Віддруковано ФОП Ошипок М. М., м. Дрогобич

М 14

Майоров О. В.

Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця/ Відп. ред. тому Войтович Л. В. – Біла Церква – Вид. Пшонківський О. В., 2013. – 224 с. (Серія: “Славетні постаті середньовіччя”).

ISBN 978-617-604-032-3 (серія)

ISBN 978-617-604-033-0

Монографія присвячена Єфросинії Галицькій — дружині великого князя Романа Мстиславича та матері короля Данила Романовича, світське ім'я якої встановлюється завдяки свідченню іноземного джерела — синодика Шпеерського собору. Єфросинія була старшою дочкою візантійського імператора Ісаака II Ангела і стала дружиною князя Романа внаслідок русько-візантійського військово-політичного союзу. З її впливом значною мірою пов'язується велике культурне та політичне піднесення Галицько-Волинської Русі протягом XIII ст., зокрема, поява високошановних християнських реліквій, складання незвичайного іменослова Романовичів, використання ними царського титулу, пурпурового одягу та інших ознак влади візантійського василевса, специфічна будівельна та установча діяльність. Родинні зв'язки Єфросинії з володарями Нікейської імперії та деяких європейських держав відігравали важливу роль у зовнішній політиці синів та онуків — в участі у боротьбі за “австрійську спадщину”, а також в історії унії з Римом.

ББК 63.2(4)Я2